

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НОВОРОДОВСЬКА НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНРІВНА

УДК 94:81'272](477),,196/198)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

МОВНА ПОЛІТИКА В УРСР (1960 – 1980-Х РР.):

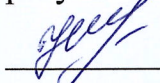
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 _____ Новородовська Н.О.

Науковий керівник:

Коцур Віталій Вікторович, доктор політичних наук,
кандидат історичних наук, професор

Науковий керівник:

Зленко Алла Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Новородовської Н.О. Мовна політика в УРСР (1960 – 1980-х рр.): соціокультурний вимір. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, 2023.

У дисертаційній роботі досліджено особливості реалізації мовної політики в УРСР упродовж 1960 – 1980-х рр. у вітчизняній і зарубіжній історіографії, розкрито вплив русифікації на соціокультурне життя та ідентичність населення, здійснено аналіз законодавчої і нормативно-правової бази, яка врегульовувала мовне питання.

Актуальність дослідження. Мовне питання в умовах сучасного українського державотворення є дискусійним і потребує детального вивчення у філологічному, політологічному, етнополітологічному, історичному та соціологічному аспектах. Сучасні протиріччя в суспільстві є наслідком відсутності дієвої етнонаціональної концепції та невдалої мовної політики, яка впроваджувалася під час незалежності. Українська мова мала стати засобом інтеграції українського суспільства, а натомість стала предметом дискусій в історичному, політологічному й суспільному дискурсах. Масові спекуляції з боку політиків, втручання сусідніх країн лише посилювали негативні тенденції навколо мовного питання. Окрім того, існують історичні передумови, які негативно впливають на мовні процеси в сучасній Україні.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена переосмисленням багатьох історичних фактів минулих років з огляду на специфіку сучасного етапу розвитку України. Завдяки відкритому доступу до раніше засекречених архівних документів з'явилася необхідність у детальнішому та ґрунтовнішому вивченні чинників, які сприяли впровадженню російської мови в усі сфери українського соціуму.

Радянська мовна політика 1960 – 1980-х рр. зумовлювала зміну ідентичності населення України, її гібридизацію чи повноцінну асиміляцію та

суттєво вплинула на сучасні етнонаціональні й мовні процеси. Ця політика була прихована в низці негласних вказівок, завданням яких було змішування націй, а також тотальна русифікація суспільства. До того ж низка нормативних актів лише засвідчувала наміри компартійного керівництва русифікувати українське суспільство. Наслідки цієї політики відчутні й нині.

Дослідження русифікації стало одним із важливих об'єктів наукового пошуку істориків у 1990-х – на початку 2000-х рр. Учені, застосовуючи критичний підхід, переосмислювали радянську мовну й національну політику і надали власну оцінку зазначеному явищу. Із цієї проблематики частина питань все ж лишається відкритою, особливо стосовно впливу русифікації на національну ідентичність населення радянської України в регіональному розрізі, а також на соціокультурне життя суспільства та зміну світоглядних орієнтирів. Сучасні події актуалізували цю тематику, оскільки мовне питання було ключовим в обґрунтуванні російської агресії кремлівськими пропагандистами.

Детальне вивчення мовного питання в 1960 – 1980-х рр. у соціокультурному вимірі важливе для розуміння сучасних проблем української єдності. У цей період відбулося формування нового денаціоналізованого покоління, яке не сприймало української самобутності й усвідомлювало себе частиною радянського суспільства чи росіянами. Це сприяло маргіналізації певних прошарків населення. Сьогодні важливо зрозуміти ці процеси, віднайти причиново-наслідкові зв'язки із сучасністю і сформулювати концептуальні засади збалансованої мовної політики.

Наукова новизна. Дисертаційна робота є першим дослідженням, у якому завдяки комплексному міждисциплінарному підходу здійснено спробу з'ясувати тенденції зміни ідентичності населення під впливом радянської політики русифікації в 1960 – 1980-х рр. Презентовано переосмислення наслідків мовних процесів періоду застою для сучасного українського державотворення.

У результаті здійсненого дослідження *вперше*:

– на основі міждисциплінарного підходу з'ясовано взаємозв'язок між русифікацією суспільства і зміною національної ідентичності чи її гібридизацією;

– виявлено місце російської мови у зміні світогляду і формуванні пропагандистських матеріалів у ЗМІ;

– детально проаналізовано нові дослідження зарубіжних науковців, присвячені русифікації та асиміляції, і введено результати їхніх праць до сучасного дискурсу із цієї проблематики.

Доповнено:

– наявні результати досліджень щодо наслідків радянської мовної політики для сучасного державотворення України;

– твердження вітчизняних науковців щодо способів і методів русифікації суспільства;

– наукове осмислення ідеологічної ролі російської мови у процесах формування єдиної спільності – «радянського народу», а також висновки науковців щодо місця інших мов у радянському суспільстві.

Набули подальшого розвитку:

– дослідження радянської національної політики та етнонаціональних відносин у другій половині ХХ ст.;

– оцінкові положення щодо становища української мови в радянських реаліях періоду застою;

– вивчення етнонаціональних і мовних процесів минулого, їхні тенденції розвитку під впливом адміністративно-командної системи управління;

– історичні особливості соціокультурного життя в умовах панування радянського авторитарного режиму.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути застосовані в подальших наукових пошуках, формуванні дискурсу чи історіографії, при вивченні спецкурсів з історії України, загальної історії, історії мовознавства, для підготовки праць і матеріалів з історії повсякдення тощо. В умовах сучасних викликів і загроз

матеріали цієї роботи є цінними при формуванні концептуальних засад інформаційної політики, контрпропаганди, формуванні державної мовної політики. Фактологічний матеріал, сформовані висновки розширюють знання з історії України, зокрема в радянський період. Їхній детальний аналіз сприятиме подальшому розв'язанню низки фундаментальних проблем історичної науки. Результати дослідження можуть бути використані при розробленні підручників, посібників, довідників, енциклопедичних видань з історії, політології, етнополітології тощо.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, її теоретичне і практичне значення, зв'язок із науковими темами та програмами кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін, визначено мету й основні завдання, сформовано об'єкт і предмет наукового пошуку, розкрито новизну, вказано інформацію про апробацію результатів дослідження, описано структуру, обсяг роботи й додатків.

У першому розділі *«Історіографія, джерельна база і методологія наукового дослідження»* висвітлено основні теоретико-методологічні аспекти, на яких побудована дисертація, охарактеризовано ступінь вивчення теми, проаналізовано використані в роботі джерела. Встановлено, що проблеми русифікації суспільства у радянський період, особливості становлення російсько-українського білінгвізму, зміна мовної ідентичності були об'єктами наукового пошуку низки дослідників, зокрема: Ю. Каганова, Ю. Колісника, В. Котигоренка, В. Коцура, В. Лизанчука, Л. Масенко, І. Міронової, Ю. Ніколайця, М. Парахіної, О. Рафальського, В. Скляра, О. Субтельного, В. Ткаченко, Н. Ховайби, С. Шевченка, Ж. Шевчук, М. Яковлева, М. Якубової, М. Ярмоленко та ін. Частково дослідження проблеми двомовності та політики русифікації радянської влади в 1960 – 1980-х рр. розкривали зарубіжні науковці. Серед них варто виділити Р. Брюбейкера, Т. Вікса, З. Войновського, Дж. Каванага, А. Каппелера, П. Колсто, Ф. Скарра, В. Шнірельмана та ін. У їхніх працях мовне питання здебільшого розкривається в контексті радянської національної політики. Як і більшість вітчизняних науковців сучасності, вище

зазначені дослідники критично оцінювали науковий доробок та джерела радянського минулого і намагалися детально висвітлити негативні наслідки радянської мовної та національної політики на сучасному етапі. У дисертації здійснено аналіз і переосмислення досліджень радянських і російських науковців, які приховували чи виправдовували факти насильницької русифікації та асиміляції населення. Із проголошенням незалежності українські історики отримали змогу об'єктивніше оцінити радянську мовну політику в 1960 – 1980-х рр.: її особливості, методи упровадження та наслідки. Зацікавленість учених стосувалася здебільшого проблем ідентичності, формування нового світогляду в населення. Російсько-українська війна актуалізувала вивчення цього питання, поглибивши науковий та суспільний дискурси.

Джерельна база дослідження дає змогу повноцінно, комплексно й детально розкрити тему дисертації, висвітлити недостатньо вивчені явища і процеси на території УРСР у 1960 – 1980-х рр., зокрема вплив мовної політики на соціокультурний вимір. Виокремлено чотири основні види джерел, які використовувалися під час написання цієї роботи: 1) архівні документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління; 2) опубліковані документи у відповідних збірниках чи онлайн-ресурсах (зокрема нормативно-правові та законодавчі акти); 3) газетні видання з газетного фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; 4) спогади, мемуари, праці українських дисидентів і радянських діячів.

Дисертація побудована на основних принципах наукового пізнання: історизму, достовірності, об'єктивності, соціального підходу, всебічності, альтернативності, системності. Під час дослідження було застосовано такі групи методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення), міждисциплінарні (бібліографічний, актуалістичний, джерелознавчий та архівознавчий аналіз, контент-аналіз, етноісторичний, етнокомунікативний підходи), спеціально-історичні

(порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний). Також значну увагу було акцентовано на ключових термінах, які вживалися під час написання дисертації.

У другому розділі «Мовно-культурна політика в УРСР (1964 – 1985 рр.)» висвітлюються особливості й методи реалізації радянською владою русифікації на території УРСР упродовж застою. Встановлено, що радянська мовна політика була знаряддям денаціоналізації суспільства. На законодавчому рівні русифікація як політика радянської влади не була закріплена. Окремі положення щодо статусу російської мови містять Закони УРСР «Про народну освіту», «Про зміцнення зв'язку з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» та в Конституції УРСР 1978 р. Перший законодавчий акт, який урегулював мовне питання у радянській Україні, прийнято в 1989 р. (Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»). Натомість русифікація здійснювалася шляхом прийняття низки нормативно-правових актів урядами СРСР і УРСР, а також документами ЦК КПРС і ЦК КПУ. Особливо від русифікації постраждала освітня сфера. У 1960 – 1980-х рр. кількість російськомовних шкіл зростає (особливо у східних, південних областях УРСР), натомість українськомовних – знижується. Після прийняття Постанов Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» у 1978 р., колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» у 1983 р. і ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді й поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» в 1984 р. розгорнулася тотальна русифікація шкільної освіти.

Доведено, що проголошення курсу на «злиття націй» зумовлювало посилення русифікаційних тенденцій. Формування наднаціональної спільності – «радянського народу» – передбачало уніфікацію мовно-культурних особливостей різних етносів. Російська мова, як вважали радянські ідеологи,

мала стати інтегральним чинником для СРСР. З'ясовано, що в контексті цього курсу, керівництво Радянського Союзу виокремлювало таку категорію як «неперспективні мови». Українську відносили до неї, обґрунтовуючи це наявністю схожих рис із російською. Насправді ж нівелювання мовних і культурних рис було інструментом руйнування української ідентичності.

Із середини 1960-х рр. активізувалися мовознавчі дослідження радянських науковців, перед якими компартія поставила завдання довести спільне походження й риси російської та української мов. Чільне місце в цій діяльності займав Інститут мовознавства АН УРСР під керівництвом І. Білодіда. Поступово наукова спільнота і вища школа перейшли на російську мову.

Ще одним засобом русифікації стали масові репресії проти української інтелігенції. Будь-які спроби українського мовного та культурного відродження вважалися загрозою для суспільного ладу. Апробований метод залякування та арештів посилювався з приходом до влади в УРСР В. Щербицького у 1971 р. Встановлено, що радянська влада намагалася позбавити суспільство від проявів інакомислення, що полегшило б реалізацію ідеї злиття народів. Ця політика мала незначний ефект, адже в таборах ув'язнені дисиденти мали змогу формувати взаємозв'язки, які були успішно застосовані у процесах суверенізації України.

У третьому розділі «Русифікація як чинник трансформації ідентичності українського суспільства в період застою» розкрито тенденції зміни ідентичності населення УРСР, висвітлено особливості розвитку соціокультурного життя в контексті радянської мовної політики. Встановлено значення радянської преси, книговидавництва, телерадіомовлення як знаряддя русифікації суспільства. Упродовж 1960 – 1980-х рр. російськомовні видання в кількісному співвідношенні переважали українськомовні. За змістом усі видання характеризувалися ідеологічним спрямуванням, яке мало на меті сприяти процесу формування наднаціональної спільності – «радянського

народу». Аналіз кількісних і якісних показників друкованих видань засвідчував політику денационалізації, якої притримувалося компартійне керівництво.

Радянське телебачення, яке поступово ставало популярним серед населення, мало значний вплив на свідомість мас. З кінця 1960-х рр. воно потрапило під повний контроль центральних органів влади СРСР, що зумовило втрату його автентичності. Водночас відбувалася русифікація українського телебачення. Українськомовні програми рідко потрапляли до мережі центральних каналів. Особливістю радянського телебачення стала маніпуляція й підміна понять, що давало змогу формувати у свідомості особистості та суспільства певні уявлення й моделі поведінки. Зокрема, створювався стереотип, що українська мова – це мова сільської місцевості, менш освічених категорій населення. Також російськомовний кінематограф мав суттєву перевагу над українськомовним, що впливало на ідентичність населення.

Упродовж 1960 – 1980-х рр. спостерігалася суттєва зміна мовної ідентичності населення УРСР. Аналіз переписів населення 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р. засвідчив суттєве зростання кількості російськомовного населення. З'ясовано причини цього процесу, а саме: штучно організовані міграції, русифікацію на державному рівні, зниження обсягу українськомовної друкованої продукції, маніпулятивний вплив радянських ЗМІ тощо. У регіональному розрізі кількість російськомовного населення найбільше зросла на Сході та Півдні УРСР. В інших областях темпи цього приросту були дещо нижчими, а в окремих західних областях (особливо Львівщина і Тернопільщина) спостерігалася незначне зростання українськомовного населення. У дисертації детально розкрито регіональні особливості зміни мовної ідентичності населення УРСР.

Отже, у результаті дослідження виявлено основні напрями реалізації радянської мовної політики в 1960 – 1980-х рр., з'ясовано її вплив на мовну та національну ідентичність населення УРСР. Аналіз наявних наукових праць і джерел дав змогу охарактеризувати становище українського суспільства в соціокультурному вимірі в контексті тотальної русифікації.

Ключові слова: асиміляція, денаціоналізація, ідентичність, мова, мовна політика, освіта, преса, русифікація, репресії, самовизначення, телебачення.

ABSTRACT

Novorodovska N.O. Language policy in the Ukrainian SSR (1960-1980's): sociocultural dimension. Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 – History and archeology. – Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, 2023.

The thesis examines the peculiarities of language policy implementation in the Ukrainian SSR during the 1960's and 1980's in domestic and foreign historiography, reveals the influence of russification on the sociocultural life and identity of the population, and analyzes the legislative and regulatory framework that regulated the language issue.

Relevance of research. The language issue in the conditions of modern Ukrainian state formation is debatable and requires detailed study in philological, political, ethno-political, historical and sociological aspects. Modern contradictions in society are a consequence of the lack of an effective ethno-national concept and the unsuccessful language policy that was implemented during independence. The Ukrainian language was supposed to become a means of integration of Ukrainian society, but instead it became the subject of discussions in historical, political and social discourses. Massive speculations by politicians, interventions of neighboring countries only strengthened the negative trends surrounding the language issue. In addition, there are historical prerequisites that negatively affect language processes in modern Ukraine.

The relevance of the topic of the thesis research is due to the rethinking of many historical facts of the past years in view of the specifics of the current stage of development of Ukraine. Thanks to open access to previously classified archival documents, the need for a more detailed and thorough study of the factors that

contributed to the introduction of the Russian language into all spheres of Ukrainian society has emerged.

The Soviet language policy of the 1960's – 1980's led to a change in the identity of the population of Ukraine, its hybridization or full assimilation, and significantly influenced modern ethno-national and linguistic processes. This policy was hidden in a series of unspoken instructions, the task of which was the mixing of nations, as well as the total russification of society. In addition, a number of normative acts only confirmed the intentions of the Communist Party leadership to russify Ukrainian society. The consequences of this policy are still felt today.

The study of russification became one of the important objects of scientific research among historians in the 1990's and early 2000's. Scientists, applying a critical approach, rethought the Soviet language and national policy and gave their own assessment of the phenomenon. From this issue, some questions still remain open, especially regarding the influence of Russification on the national identity of the population of Soviet Ukraine in a regional section, as well as on the socio-cultural life of the society and the change in worldview orientations. Modern events have actualized this topic, as the language issue was key in the justification of Russian aggression by Kremlin propagandists.

A detailed study of the language issue in the 1960's – 1980's in the sociocultural dimension is important for understanding the modern problems of Ukrainian unity. During this period, the formation of a new denationalized generation took place, which did not perceive Ukrainian identity and was aware of itself as a part of Soviet society or as Russians. This contributed to the marginalization of certain strata of the population. Today, it is important to understand these processes, to find cause-and-effect relationships with modernity, and to form the conceptual foundations of a balanced language policy.

Scientific novelty. The thesis is the first study in which, thanks to a complex interdisciplinary approach, an attempt was made to find out the trends of the population's identity change under the influence of the Soviet policy of russification

in the 1960's – 1980's. A rethinking of the consequences of the language processes of the period of stagnation for modern Ukrainian state-building is presented.

As a result of the conducted research, *for the first time*:

- on the basis of an interdisciplinary approach, the relationship between the russification of society and the change of national identity or its hybridization is clarified;

- the role of the Russian language in the change of worldview and formation of propaganda materials in mass media was revealed;

- new studies of foreign scientists devoted to russification and assimilation were analyzed in detail, and the results of their works were introduced into the modern discourse on this issue.

Supplemented:

- available research results on the consequences of the Soviet language policy for the modern state formation of Ukraine;

- statements of domestic scientists regarding ways and methods of russification of society;

- scientific understanding of the ideological role of the Russian language in the processes of formation of a single community - the “Soviet people”, as well as the conclusions of scientists regarding the place of other languages in Soviet society.

Acquired further development:

- research of Soviet national policy and ethno-national relations in the second half of the 20th century;

- evaluation provisions regarding the position of the Ukrainian language in the Soviet realities of the period of stagnation;

- study of ethno-national and linguistic processes of the past, their development trends under the influence of the administrative-command management system;

- historical features of socio-cultural life under the rule of the Soviet authoritarian regime.

The practical significance of the obtained results lies in the fact that its results can be applied in further scientific research, the formation of discourse or

historiography, when studying special courses on the history of Ukraine, general history, the history of linguistics, for the preparation of works and materials on the history of everyday life, etc. In terms of modern challenges and threats, the materials of this work are valuable in forming the conceptual foundations of information policy, counter-propaganda, and the formation of state language policy. Factual material, formed conclusions expand knowledge of the history of Ukraine, in particular in the Soviet period. Their detailed analysis will contribute to further solving a number of fundamental problems of historical science. The results of the research can be used in the development of textbooks, manuals, reference books, encyclopedic publications on history, political science, ethno-political science, etc.

The *introduction* substantiates the relevance of the topic of the thesis, its theoretical and practical significance, the connection with scientific topics and programs of the Department of History and Culture of Ukraine and special historical disciplines, defines the purpose and main tasks, forms the object and subject of scientific research, reveals the novelty, indicates information about the approbation of research results, the structure, scope of work and applications are described.

The first chapter "Historiography, source base and methodology of scientific research" highlights the main theoretical and methodological aspects on which the thesis is built, characterizes the degree of study of the topic, analyzes the sources used in the work. It was established that the problems of the russification of society in the Soviet period, the peculiarities of the formation of Russian-Ukrainian bilingualism, the change of linguistic identity were the objects of scientific research by a number of researchers, in particular:: Yu. Kahanov, Yu. Kolisnyk, V. Kotyhorenko, V. Kotsur, V. Lyzanchuk, L. Masenko, I. Mironova, Yu. Nikolaiets, M. Parakhin, O. Rafalskyi, V. Skliar, O. Subtelnyi, V. Tkachenko, N. Khovaiba, S. Shevchenko, Zh. Shevchuk, M. Yakovliev, M. Yakubova, M. Yarmolenko та ін. Part of the study of the problem of bilingualism and the Russification policy of the Soviet government in the 1960s and 1980s was revealed by foreign scientists. Among them, it is worth highlighting R. Brubaker, T. Weeks, Z. Voynovskyi, J. Kavanagh, A. Kappeler, P. Kolstö, F. Scarr, V. Shnirelman, and others. In their writings, the

language issue is mostly revealed in the context of Soviet national policy. Like the majority of domestic scientists of our time, the above-mentioned researchers critically assessed the scientific achievements and sources of the Soviet past and tried to highlight in detail the negative consequences of the Soviet language and national policy at the present stage. The thesis analyzes and rethinks the research of Soviet and Russian scientists who hid or justified the facts of violent Russification and assimilation of the population. With the declaration of independence, Ukrainian historians were able to more objectively evaluate the Soviet language policy in the 1960s-1980s: its features, methods of implementation, and consequences. Scientists were mostly interested in the problems of identity, the formation of a new worldview in the population. The Russian-Ukrainian war actualized the study of this issue, deepening scientific and social discourses.

The source base of the research makes it possible to fully, comprehensively and in detail reveal the topic of the thesis, highlight insufficiently studied phenomena and processes on the territory of the Ukrainian SSR in the 1960's – 1980's, in particular, the influence of language policy on the socio-cultural dimension. Four main types of sources were singled out, which were used during the writing of this work: 1) archival documents from the funds of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and the Central State Archive of Higher Authorities and Management; 2) published documents in relevant collections or online resources (in particular, regulatory and legislative acts); 3) newspaper editions from the newspaper fund of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi; 4) memories, memoirs, works of Ukrainian dissidents and Soviet figures.

The thesis is built on the main principles of scientific knowledge: historicism, reliability, objectivity, social approach, comprehensiveness, alternative, systemic. The following groups of methods were used during the research: general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, generalization), interdisciplinary (bibliographic, topical, source and archival analysis, content analysis, ethnohistorical, ethnocommunicative approaches), special historical (comparatively-historical, problem-chronological, historical-systemic). Also,

considerable attention was focused on the key terms used during the writing of the thesis.

The second chapter “Linguistic and cultural policy in the Ukrainian SSR (1964-1985)” highlights the peculiarities and methods of implementation of russification by the Soviet authorities on the territory of the Ukrainian SSR during the period of stagnation. It was established that the Soviet language policy was a tool of denationalization of society. At the legislative level, russification was not established as a policy of the Soviet government. Separate provisions on the status of the Russian language are contained in the Laws of the Ukrainian SSR “On Public Education”, “On Strengthening the Connection with Life and on the Further Development of the System of Public Education in the Ukrainian SSR” and in the Constitution of the Ukrainian SSR of 1978. The first legislative act that regulated the language issue in Soviet Ukraine, adopted in 1989 (Law of the Ukrainian SSR “On Languages in the Ukrainian SSR”). Instead, Russification was carried out through the adoption of a number of normative legal acts by the governments of the USSR and Ukrainian SSR, as well as documents of the Central Committee of the CPSU and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. The educational sphere was especially affected by Russification. In the 1960’s and 1980’s, the number of Russian-speaking schools increased (especially in the eastern and southern regions of the Ukrainian SSR), while the number of Ukrainian-speaking schools decreased. After the adoption of the Decree of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR “On measures to further improve the study and teaching of the Russian language in the Ukrainian SSR” in 1978, the collegium of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR “On additional measures to improve the study of the Russian language in educational schools and pedagogical educational institutions of the Ukrainian SSR” in 1983 and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR “On further improvement of the general secondary education of youth and improvement of the working conditions of the comprehensive school” in 1984, the total russification of school education unfolded.

It has been proven that the declaration of the course for the "merger of nations" led to the strengthening of russification tendencies. The formation of a supranational community – the “Soviet people” – provided for the unification of the linguistic and cultural characteristics of various ethnic groups. The Russian language, as Soviet ideologues believed, was to become an integral factor for the USSR. It was found that in the context of this course, the leadership of the Soviet Union singled out such a category as “unpromising languages”. Ukrainian was attributed to it, justifying it by the presence of similar features with Russian. In fact, the leveling of linguistic and cultural features was a tool for the destruction of Ukrainian identity.

Since the mid-1960's, the linguistic research of Soviet scientists intensified, to whom the Communist Party set the task of proving the common origin and features of the Russian and Ukrainian languages. A prominent place in this activity was occupied by the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR under the leadership of I. Bilodid. Gradually, the scientific community and higher education switched to the Russian language.

Mass repression against the Ukrainian intelligentsia became another means of russification. Any attempts at Ukrainian linguistic and cultural revival were considered a threat to the social order. The tried-and-tested method of intimidation and arrests intensified when V. Shcherbytskyi came to power in the Ukrainian SSR in 1971. It was established that the Soviet government tried to rid society of dissent, which would facilitate the realization of the idea of a fusion of nations. This policy had little effect, because in the camps the imprisoned dissidents were able to form relationships that were successfully used in the processes of Ukraine's sovereignty.

The third chapter “Russification as a factor in the transformation of the identity of Ukrainian society in the period of stagnation” reveals the trends of changing the identity of the population of the Ukrainian SSR, highlights the peculiarities of the development of socio-cultural life in the context of the Soviet language policy. The significance of the Soviet press, book publishing, and broadcasting as a tool for the russification of society has been established. During the 1960's and 1980's, Russian-language publications outnumbered Ukrainian-language publications. In terms of

content, all publications were characterized by an ideological direction, which aimed to contribute to the process of forming a supranational community - the “Soviet people”. Analysis of the quantitative and qualitative indicators of printed publications testified to the denationalization policy followed by the Communist Party leadership.

Soviet television, which gradually became popular among the population, had a significant impact on the consciousness of the masses. From the end of the 1960’s, it came under the full control of the central authorities of the USSR, which led to the loss of its authenticity. At the same time, the russification of Ukrainian television was taking place. Ukrainian-language programs rarely made it to the network of central channels. A feature of Soviet television was the manipulation and substitution of concepts, which made it possible to form certain ideas and models of behavior in the minds of individuals and society. In particular, a stereotype was created that the Ukrainian language is the language of rural areas, less educated categories of the population. Also, Russian-language cinematography had a significant advantage over Ukrainian-language cinema, which affected the identity of the population.

During the 1960’s and 1980’s, a significant change in the linguistic identity of the population of the Ukrainian SSR was observed. Analysis of the population censuses of 1959, 1970, 1979, and 1989 showed a significant increase in the number of the Russian-speaking population. The reasons for this process are clarified, namely: artificially organized migrations, Russification at the state level, a decrease in the volume of Ukrainian-language printed products, the manipulative influence of the Soviet mass media, etc. Regionally, the number of the Russian-speaking population increased the most in the East and South of the Ukrainian SSR. In other regions, the pace of this increase was somewhat lower, and in some western regions (especially Lviv and Ternopil region), a slight increase in the Ukrainian-speaking population was observed. The thesis details the regional peculiarities of the change in the linguistic identity of the population of the Ukrainian SSR.

So, as a result of the study, the main directions of the implementation of the Soviet language policy in the 1960’s – 1980’s were revealed, and its influence on the linguistic and national identity of the population of the Ukrainian SSR was clarified.

The analysis of available scientific works and sources made it possible to characterize the situation of Ukrainian society in the socio-cultural dimension in the context of total russification.

Keywords: assimilation, denationalization, identity, language, language policy, education, press, russification, repression, self-determination, television.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях України та зарубіжних виданнях країн ЄС

1. Kotsur V., Novorodovska N. Legal and regulatory settlement of the language issue in the Soviet Ukraine (1964 – 1985): scientific and educational aspect. *East European Historical Bulletin*. 2022. P. 142 – 151.
2. Новородовська Н. Науково-освітні процеси на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. через призму соціокультурних змін у мовній сфері. *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2020. Вип. 41. С. 16 – 24.
3. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 67 – 75.
4. Новородовська Н. Регіональні особливості мовних процесів на території УРСР у 1960-ті – 1980-ті рр. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав, 2021. Вип. 13. С. 160 – 184.
5. Новородовська Н. Трансформація мовної ідентичності населення УРСР у період «застою». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 8 (44) vol. 2. С. 54 – 60. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.10>.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964 – 1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30 – 35.

7. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 23 травня 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 12. С. 91– 95.*

8. Новородовська Н. Проблема двомовності в УРСР (1964 – 1985 рр.): погляд із сьогодення. *Етнічність. Націоналізм. Глобалізм: матер. міжнар. наук.-практ. онлайн конф.* Переяслав (Україна) : Домбровська Я.М. 2020. С. 62 – 66.

9. Новородовська Н. Становище освіти на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. у контексті русифікаторської політики партійної номенклатури. VII *Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених».* 19-20 листопада 2019 р. Переяслав, 2019. С. 40 – 45.

10. Новородовська Н., Новородовський В. Русифікація України як один із напрямів мовно-національної політики у період «застою». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених : збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 217 – 221.

11. Новородовський В., Новородовська Н. Соціолінгвістична трансформація українського населення у період застою (1965 – 1985 рр.). *Наукові горизонти: зб. наук. праць. Матеріали IX Всеукраїн. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку*

наукових досліджень молодих учених» (26 – 27 листопада 2020 року).

Переяслав, 2020. Вип. ІХ. С. 31 – 36.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	30
1.1. Історіографія радянської мовної політики.....	30
1.2. Джерельна база.....	50
1.3. Методи і принципи наукового дослідження.....	59
Висновки до розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. МОВНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УРСР (1964 – 1985 РР.).....	73
2.1. Політико-правове врегулювання мовного питання в УРСР.....	73
2.2. Репресії як метод русифікації та денаціоналізації українського суспільства (1964 – 1985 рр.).....	113
Висновки до розділу 2.....	125
РОЗДІЛ 3. РУСИФІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ЗАСТОЮ.....	128
3.1. Книговидавництво, журнальна періодика, преса, телебачення в роки застою.....	128
3.2. Динаміка зміни мовної ідентичності населення УРСР.....	159
Висновки до розділу 3.....	179
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ.....	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ЗМІ – засоби масової інформації

КДБ – комітет державної безпеки

КПРС – комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – комуністична партія України

МДБ – міністерство державної безпеки

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РМ УРСР – Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки

СПУ – Спілка письменників України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УТ – українське телебачення

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦК ВЛКСМ – Центральний комітет Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді

ЦК КПРС – Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет комуністичної партії України

ЦРУ – Центральне розвідувальне управління

ЦТ – центральне телебачення

ВСТУП

Актуальність теми. Мовне питання в умовах сучасного українського державотворення є дискусійним і потребує детального вивчення у філологічному, політологічному, етнополітологічному, історичному та соціологічному аспекті. Сучасні протиріччя в суспільстві є наслідком відсутності дієвої етнонаціональної концепції та невдалої мовної політики, яка впроваджувалася під час незалежності. Українська мова мала стати засобом інтеграції українського суспільства, а натомість стала предметом дискусій в історичному, політологічному й суспільному дискурсах. Масові спекуляції з боку політиків, втручання сусідніх країн лише посилювали негативні тенденції навколо мовного питання. Окрім того, існують історичні передумови, які негативно впливають на мовні процеси в сучасній Україні.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена переосмисленням багатьох історичних фактів минулих років з огляду на специфіку сучасного етапу розвитку України. Завдяки відкритому доступу до раніше засекречених архівних документів з'явилася необхідність у детальнішому та ґрунтовнішому вивченні чинників, які сприяли впровадженню російської мови в усі сфери українського соціуму.

Радянська мовна політика 1960 – 1980-х рр. зумовлювала зміну ідентичності населення України, її гібридизацію чи повноцінну асиміляцію та суттєво вплинула на сучасні етнонаціональні й мовні процеси. Ця політика була прихована в низці негласних вказівок, завданням яких було змішування націй, а також тотальна русифікація суспільства. До того ж низка нормативних актів лише засвідчувала наміри компартійного керівництва русифікувати українське суспільство. Наслідки цієї політики відчутні й нині.

Дослідження русифікації стало одним із важливих об'єктів наукового пошуку істориків у 1990-х – на початку 2000-х рр. Учені, застосовуючи критичний підхід, переосмислювали радянську мовну й національну політику і надали власну оцінку зазначеному явищу. Частина питань із цієї проблематики

все ж лишається відкритою, особливо стосовно впливу русифікації на національну ідентичність населення радянської України в регіональному розрізі, а також на соціокультурне життя суспільства та зміну світоглядних орієнтирів. Сучасні події актуалізували цю тематику, оскільки мовне питання було ключовим в обґрунтуванні російської агресії кремлівськими пропагандистами.

Детальне вивчення мовного питання в 1960 – 1980-х рр. у соціокультурному вимірі важливе для розуміння сучасних проблем української єдності. У цей період відбулося формування нового денационалізованого покоління, яке не сприймало української самобутності й усвідомлювало себе частиною радянського суспільства чи росіянами. Це сприяло маргіналізації певних прошарків населення. Сьогодні важливо зрозуміти ці процеси, віднайти причиново-наслідкові зв'язки із сучасністю і сформулювати концептуальні засади збалансованої мовної політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження було виконане в межах планової теми кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін «Соціальний зріз історії України через призму суспільно-політичного та національно-культурного розвитку XIX – поч. XXI ст.» Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Метою дослідження є детальне вивчення особливостей радянської політики русифікації, її впливу на мовну та національну ідентичність населення, зміну соціокультурного життя суспільства радянської України в республіканському й регіональному розрізі впродовж 1960 – 1980-х рр. та встановлення причиново-наслідкових зв'язків, що призвели до поширення проблеми двомовності на сучасному етапі українського державотворення.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового розроблення тематики, систематизувати наявні знання, висвітлити ключові положення і результати досліджень минулих років;
- здійснити характеристику наявної джерельної бази, розкрити її зміст і місце в дисертаційному дослідженні;
- обґрунтувати теоретико-методологічні основи і принципи наукового пошуку з теми дослідження;
- розкрити особливості політико-правового врегулювання мовної політики на території радянської України, виокремити головні напрями русифікації;
- визначити місце і значення радянської репресивної політики 1960 – 1980-х рр. у процесах русифікації суспільства;
- охарактеризувати вплив русифікації на соціокультурне життя суспільства, висвітлити тенденції діяльності засобів масової інформації (ЗМІ) і їхню роль у зміні ідентичності населення;
- з'ясувати динаміку зміни мовної і національної ідентичності населення в республіканському й регіональному розрізі, визначити її особливості та наслідки на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є зміни в соціокультурному житті населення радянської України під впливом русифікації в суспільно-політичних реаліях 1960 – 1980-х рр.

Предметом дослідження є радянська мовна політика, її особливості та вплив на мову і національну структуру населення, соціокультурні, суспільні процеси та ідентичність.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1960 – 1980-ті рр. Нижня межа обґрунтовується проголошенням курсу на злиття націй і народностей, початком періоду застою, а верхня – початком перебудови.

Територіальні межі дослідження охоплюють кордони сучасної держави України, закріплені Конституцією України 1996 р.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження побудоване на основних принципах наукового пізнання: історизму, достовірності, об'єктивності, соціального підходу, всебічності, альтернативності, системності. Цілісне вивчення цієї теми неможливе без застосування комплексу методів, які умовно поділено на три групи: загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення), міждисциплінарні (бібліографічний, актуалістичний, джерелознавчий і архівознавчий аналіз, контент-аналіз, етноісторичний, етнокомунікативний підходи), спеціально-історичні (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний).

Наукова новизна. Дисертаційна робота є першим дослідженням, у якому завдяки комплексному міждисциплінарному підходу здійснено спробу з'ясувати тенденції зміни ідентичності населення під впливом радянської політики русифікації в 1960 – 1980-х рр. Презентовано переосмислення наслідків мовних процесів періоду застою для сучасного українського державотворення.

У результаті здійсненого дослідження *вперше*:

- на основі міждисциплінарного підходу з'ясовано взаємозв'язок між русифікацією суспільства і зміною національної ідентичності чи її гібридизацією;
- виявлено місце російської мови у зміні світогляду і формуванні пропагандистських матеріалів у ЗМІ;
- детально проаналізовано нові дослідження зарубіжних науковців, присвячені русифікації та асиміляції, і введено результати їхніх праць до сучасного дискурсу із цієї проблематики.

Доповнено:

- наявні результати досліджень щодо наслідків радянської мовної політики для сучасного державотворення України;
- твердження вітчизняних науковців щодо способів і методів русифікації суспільства;

– наукове осмислення ідеологічної ролі російської мови у процесах формування єдиної спільності «радянський народ», а також висновки науковців щодо місця інших мов у радянському суспільстві.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження радянської національної політики та етнонаціональних відносин у другій половині ХХ ст.;
- оцінкові положення щодо становища української мови в радянських реаліях періоду застою;
- вивчення етнонаціональних і мовних процесів минулого, їхні тенденції розвитку під впливом адміністративно-командної системи управління;
- історичні особливості соціокультурного життя в умовах панування радянського авторитарного режиму.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути застосовані в подальших наукових пошуках, формуванні дискурсу чи історіографії, при вивченні спецкурсів з історії України, загальної історії, історії мовознавства, для підготовки праць і матеріалів з історії повсякдення тощо. В умовах сучасних викликів і загроз матеріали цієї роботи є цінними при формуванні концептуальних засад інформаційної політики, контрпропаганди, формуванні державної мовної політики. Фактологічний матеріал, сформовані висновки розширюють знання з історії України, зокрема в радянський період. Їхній детальний аналіз сприятиме подальшому розв'язанню низки фундаментальних проблем історичної науки. Результати дослідження можуть бути використані при розробленні підручників, посібників, довідників, енциклопедичних видань з історії, політології, етнополітології тощо.

Особистий внесок здобувача. Наукові висновки, узагальнення, результати є особистим здобутком автора. Вісім наукових праць, зокрема тези, які засвідчують результати дослідження, написані самостійно й опубліковані у виданнях одноосібно. Одна стаття і дві апробації виконані у співавторстві з іншими науковцями (Див. Додаток А).

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Окремі положення наукової роботи були апробовані на міжнародних і всеукраїнських конференціях та круглих столах, зокрема: XII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна гуманітаристика» (23 травня 2019 р.), Міжнародній конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих вчених» (11 червня 2019 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (19 – 20 листопада 2019 р.), Міжнародній науково-практичній онлайн-конференції «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм» (18 – 19 травня 2020 р.), Матеріалах IX Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (26 – 27 листопада 2020 р.), Всеукраїнському круглому столі «Українська державність в період викликів 2020 року» (7 грудня 2020 р.), Круглому столі «Роль Переяслава у соборності Української держави» (22 січня 2021 р.), Круглому столі «За незалежність, волю і соборність!» (до Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні) 22 лютого 2021 р., II Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві (11 червня 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку (меморалізації) Бабиного Яру: історичний, меморіальний та пам'яттєвий аспект» (18 травня 2022 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Перехідне суспільство пострадянського типу: проблеми пошуку парадигми розвитку» (9 червня 2022 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвіт та перспективи» (17 травня 2022 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковані в 11 наукових працях. Із них 3 входять до фахових видань категорії «Б», 1 – до наукометричної бази Web of Science, 1 – до зарубіжного видання, 1 апробація надрукована у виданні, індексованому в Index Copernicus, і 5 тез опубліковано у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою і завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (316 позицій) та 10 додатків. Повний обсяг становить – 235 сторінок, з яких 167 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографія радянської мовної політики

На сучасному етапі державотворення України чи не найбільш дискусійною проблемою стало мовне питання. Українська мова мала стати інтегруючим чинником поляризованого суспільства зі строкатим етнічним складом. Натомість окремі політичні й громадські діячі використовували мовне питання як засіб конфронтації суспільства з метою одержання певних політичних дивідендів. Росії така діяльність, безумовно, була вигідною, оскільки вона сприяла збереженню її впливу на сучасну політичну ситуацію в Україні. Однак маніпуляції навколо мовного питання були б неможливими без певного історичного підтексту. Саме в радянський період відбулася зміна, чи гібридизація ідентичності, однією з ознак якої була повна або часткова русифікація (білінгвізм).

Після здобуття Україною незалежності поряд із політичним дискурсом щодо мовного питання розгорнувся науковий, завданням якого став пошук істинних причин нинішньої мовної ситуації. Більшість вітчизняних науковців зійшлися на думці, що радянська політика передбачала асиміляцію українців через: 1) уподібнення мов, використання спільних форм для російської та української мов з подальшою повною русифікацією; 2) формування спільних історичних міфів; 3) зміну ідентичності шляхом змішування населення, соціальної мімікрії і насадження російсько-радянської культури. Одже, мова стала одним з елементів нівелювання самобутності населення, що було важливим компонентом у системі інтеграції народів Радянського Союзу.

Загалом історіографію мовної політики радянської влади і її вплив на соціокультурне життя населення радянської України можна класифікувати за кількома критеріями: періодом (радянський: від початку 1960-х рр. до 1991 рр., розбудови української державності впродовж 1991 – 2014 рр., в умовах російсько-української війни від 2014 р. до сьогодні), походженням (вітчизняна,

зарубіжна), проблематикою досліджень (русифікація, проблеми білінгвізму, радянська національна політика, мовна ідентичність тощо).

Класифікація історіографії за періодами обумовлюється зміною наукових поглядів учених під впливом певних політичних обставин. У радянський період, який у контексті цього дисертаційного дослідження охоплює проміжок часу від 1960-х рр. (утвердження ідеї злиття націй, а згодом і початок періоду застою) до 1991 р. (розпад СРСР, суверенізація України), окремих історичних чи історіографічних досліджень щодо мовного питання не було. Більшість праць радянських науковців були мовознавчими (мали загальний мовознавчий контекст) і лише частково торкалися історії мов (формування мов народів, що входили до складу СРСР). Варто зазначити, що тогочасні науковці працювали в жорстких рамках радянського буття, тому погляд на це питання в них був досить суб'єктивним. Утім ця група дослідників є досить цінною, попри значну політичну заангажованість, оскільки містить значний комплекс матеріалів, що мають вагоме значення для дослідження мовного питання в тогочасному радянському мовно-культурному сегменті. До того ж ці праці дають змогу розкрити тенденції змін у мовознавчій сфері під впливом партійних вказівок. Звісно, ці дослідження частково відображають мовну ситуацію в суспільстві. Серед таких праць варто відзначити «Рідне слово. Розвиток мови й мовознавства в УРСР» (Й. Багмут, В. Русанівський) [133], «Структурно-семантичні явища синтаксису російської розмовної мови на Україні (прийменникові конструкції)» (Болдирєв Р.) [137], «Розвиток мовознавства в УРСР 1967–1977» (за ред. І. Білодіда) [206], «Взаимоотношения развития национальных языков и национальных культур» [142], «Мова і ідеологічна боротьба» (І. Білодід) [110] та ін. Радянські мовознавці під впливом компартійного керівництва СРСР і УРСР формували фундаментальні теоретичні положення про діалектичну єдність мовного простору Радянського Союзу і добровільність вибору російської мови. Вони переконували, що російська мова була інтегральним чинником для народів СРСР [206, с. 8–9]. При цьому ігнорувалася проблема мовного й національного самовизначення

населення. Звісно, ця проблема не могла бути розкрита повноцінно з огляду на особливості радянської цензури, тому припускаємо, що такого роду праці були замовленням ЦК КПРС і ЦК КПУ, мета якого полягала в посиленні русифікації суспільства через наукову сферу. Радянські ідеологи і науковці, обґрунтовуючи природність появи національно-російської двомовності, доводили схожість російської, української і білоруської мов. Ю. Демерієв, розкриваючи тезу про важливу роль російської мови в інтеграції народів, сукупно об'єднував росіян, білорусів і українців як одну категорію, яка легко спілкується російською [142, с. 60–61].

Також варто звернути увагу на низку наукових досліджень радянського періоду у яких акцентується увага на інтеграції багатонаціонального СРСР в одну спільність – «радянський народ». У таких напрацюваннях акцентується увага на схожості росіян, українців і білорусів та їх нерозривний зв'язок, який склався історично. Актуалізувалася ця теза після проголошення курсу на «зближення націй», який, на думку радянських дослідників, можна було реалізувати лише в процесі формування інтернаціональної спільноти й потужного розвитку виробничих сил [140; 154]. С. Щирба [138], І. Верховцев [141], Є. Дунаєва [150], М. Матюшкін [183], М. Куліченко [173] зосередили свою увагу на ролі економічного чинника інтеграції радянського суспільства. У доробку зазначених учених висвітлено взаємозв'язок між інтернаціональною єдністю радянського народу та економічним розвитком країни. Отже, вагомим фактором поступу національних відносин, інтеграції суспільства мало стати економічне процвітання. Однак, практика, яка застосовувалася в радянській державі, передусім ігнорування національних проблем, лише загострювала суспільні протиріччя, які згодом переросли в етнічні конфлікти. Водночас зазначені науковці, досліджуючи національні відносини, не оминули власною увагою й мовного питання, яке, на їхню думку, виконувало важливу роль у формуванні взаємозв'язків у радянському суспільстві. Ці праці також висвітлювали процес зміни ідентичності населення, містили інформацію щодо заміни традиційних цінностей, світоглядних і культурних орієнтирів на нові,

що зумовлювало реалізацію ідеї єдиної спільності – «радянського народу». Ідея зближення або злиття націй відображена у праці М. Куліченка «Расцвет и сближение наций в СССР», у якій автор переконував, що розвиток націй нерозривно пов'язаний з їх інтеграцією навколо російського мовно-культурного простору [174]. Ця теза сама по собі суперечлива, оскільки асиміляція негативно впливала на розвиток національних культур.

Упродовж 1960 – 1980-х рр. було написано низку праць науковцями з української діаспори, які мали альтернативний погляд на мовну ситуацію в радянській Україні. Ключовими тезами таких учених стали насильницька русифікація і політична, економічна й культурна експансія, організована радянською Росією. Серед них відмітимо напрацювання Б. Береста [136], І. Гурина [147], І. Лисяка-Рудницького [176], О. Субтельного [213], В. Чапленка [223], Д. Чуба [226], Ю. Шевельова (Шерех) [313] та ін. Ці праці стали підґрунтям для подальших досліджень з історії мовознавства і політики русифікації на території тогочасної України в різні періоди. Дослідження О. Субтельного є ґрунтовною працею з вивчення загальної історії України. Утім науковець порушує низку питань, пов'язаних із русифікацією українського суспільства. У його книзі зазначається, що в 1950 – 1960-х рр. українці сприймалися як друга нація серед рівних (тобто першою була російська). Дослідник зауважував, що в 1970-х рр. тенденція мовного паритету в республіці змінюється і панівні позиції починає займати російська, а українська витісняється з усіх сфер життєдіяльності суспільства [213]. В. Чапленко у своїй праці «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 – 60-их рр.» доводив засилля російського мовно-культурного простору на території радянської України. Дослідження не лише розкривало тенденції русифікації, а й висвітлювало проблеми боротьби української інтелектуальної еліти із цим процесом. У зазначеній праці діяльність радянської влади, спрямовану на змішування народів, автор характеризує як цілеспрямовану політику, що відповідно шкодила розвитку національних мов [223, с. 12]. Відомий дослідник мовознавства Ю. Шевельов акцентував свою увагу на

процесах русифікації, зокрема на її підтримці в наукових колах УРСР. На його думку, це призводило до негативних наслідків у розвитку української мови, зокрема до появи русизмів [313]. На окрему увагу заслуговують результати дослідження І. Лисяка-Рудницького, який, розкриваючи історичну сутність «Переяславського міфу», відзначив важливість його використання радянською владою з метою встановлення тотального контролю над українським суспільством, оскільки поза міфом актуалізувалися ідеї подібності мови й культури росіян та українців, що стало одним з елементів русифікації. На думку І. Лисяка-Рудницького, реалізація «Переяславського міфу» спрямована на ліквідацію української історичної традиції, на прославлення російських досягнень тощо [176, с. 71–72]. Іншими словами, він став одним з елементів ліквідації української національної ідентичності і знаряддям асиміляції для радянської влади. Аналогічного погляду дотримуються сучасні науковці М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський, які, аналізуючи напрями радянської історіографії, переконували, що історичні дослідження Переяславської Ради і відзначення 300-річчя цієї події стали важливим елементом впливу на українську самобутність [146].

Отже, упродовж 1960 – 1991-х рр. сформувався вагомий масив праць дослідників, які відображали радянську дійсність періоду застою з різних ракурсів. Радянська офіційна наукова позиція відкидала будь-які аргументи щодо насильницької русифікації, асиміляція висвітлювалася як наслідок природних, а не штучних процесів. Діаспора натомість акцентувала увагу на штучності радянської мовної і національної політики, наголошуючи на її негативних наслідках. Детальне відображення ці проблеми віднайшли у працях, написаних після проголошення незалежності України.

З початком 1990-х рр. активізувалися історичні дослідження на території України. Це зумовлювалося низкою причин, зокрема демократизацією суспільства, що спричинила пошук правди, відновлення історичної пам'яті русифікованих і репресованих народів, відкриття архівів тощо. Здебільшого напрацювання українських учених 1990-х рр. були досить критичними

стосовно радянської історичної науки. Вони відкидали методологію і принципи, які застосовувалися науковцями радянського періоду, а також переосмислювали результати їхніх робіт.

Однією з найцінніших праць 1990-х рр. стала розвідка В. Лизанчука «Навічно кайдани кували: факти, документи, комент про русифікацію в Україні». Автор не лише висвітлив політику русифікації на території України в різні періоди, а й зібрав низку документів і матеріалів, які засвідчували цей процес. Особливо цінними матеріалами є дослідження мовного становища у другій половині ХХ ст. Автор наголошував, що масові міграції, високий статус росіян, кар'єрні перспективи сприяли русифікації в суспільстві. Радянська влада лише заохочувала ці процеси, намагаючись змінити мовну й національну ідентичність населення [175]. Таким чином компартійне керівництво розв'язувало національне питання. Посилена русифікація, масова асиміляція зумовлювала низку етнонаціональних проблем, які в 1980-х рр. переросли в конфлікти. Цей аспект розглянуто у статті О. Антонюк «Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан». Авторка наголошувала, що, попри потужний тиск на мову й культуру населення, все ж у 1980-х рр. відбувається етнічний ренесанс, що зумовив розпад СРСР [131, с. 19–20]. В. Лизанчук, аналізуючи ці події, зазначав, що українська мова хоч і витіснялася з ужитку, проте була одним з елементів інтеграції української інтелігенції впродовж 1960 – 1980-х рр. Саме наслідки русифікації суспільства зумовили різке зростання популярності національних організацій у 1980-х рр. [175]. В. Лизанчук теж переконаний, що мова стала наріжним каменем суспільних відносин у радянському соціумі, з одного боку, а з іншого, вона була знаряддям українського національного відродження.

На початку 2000-х рр. з'явилася низка праць, які деталізували радянську мовну й національну політику на території України. Зокрема варто виокремити дослідження Л. Масенко [179–182; 294–296], О. Рафальського [205] та Ж. Шевчук [227]. Л. Масенко варто вважати однією з найвідоміших дослідниць з мовного питання в Україні. Вона не лише розглядає проблеми розвитку

української мови в історичній ретроспективі, а й наголошує на сучасних тенденціях, висвітлюючи їх як наслідок колишньої русифікації у минулому. Радянську мовну політику дослідниця характеризує як лінгвоцид, зазначаючи, що таким чином відбулася спроба знищення основних ознак українців як нації. У збірнику «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» за її редакцією зібрано і проаналізовано низку матеріалів, які засвідчують намір радянської влади повністю ліквідувати український мовно-культурний простір і замінити його російським [129]. Л. Масенко переконує, що під формальними заходами формування міжнаціонального й культурного діалогу приховувалася русифікація всіх сфер життєдіяльності суспільства [181]. У своїх працях дослідниця розглядала проблеми негативного впливу русифікації на ідентичність населення, засоби русифікації, проблеми двомовності, специфіку радянської мовної політики тощо. Відзначимо ще одну працю дослідниці – «Нариси з соціолінгвістики», де проаналізовано особливості мовної політики в СРСР. У ній Л. Масенко доводить взаємозв'язок між русифікацією суспільства та російсько-українським білінгвізмом і соціолінгвістичними дослідженнями минулого і сучасності [182]. Особливості радянсько-комуністичної мовної політики розглянуто також в іншій праці дослідниці – «Мова і суспільство: постколоніальний вимір». Наукова розвідка побудована навколо соціолінгвістичного аспекту, тобто в ній розглядаються мовні проблеми в тісному зв'язку із суспільними. У конкретному випадку Л. Масенко розглядала мовну проблему в контексті реалізації радянської національної політики, спрямованої на злиття націй і формування єдиної спільності – «радянського народу» [180]. Проблема двомовності відображена в іншій монографії авторки: «Суржик: між мовою і язиком», – де чітко пояснюються наслідки русифікації на сучасному етапі державотворення. У цьому дослідженні особливу увагу акцентовано на понятті «мовний гібрид» [296]. Сам термін означає змішування мовних ознак двох культур. Так, українська мова приймала риси, кальковані форми, слова з російської, а радянські науковці подавали це як спільні риси української і російської мов. Л. Масенко доводила, що такі гібридні форми

російської та української мови були перехідним етапом до російської одномовності [294]. Дослідниця, опрацювавши низку архівних матеріалів і наукові праці попередників, зазначала, що русифікацію на території України радянська влада впроваджувала під грифом «цілком таємно» [295]. Свої ідеї щодо значного впливу радянської політики на мовну сферу Л. Масенко опублікувала в низці статей, зокрема «Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні» [179], «Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської і пострадянської України» [294] та ін. Як бачимо, Л. Масенко напрацювала вагомий науковий доробок з питань мовної політики і мовної ситуації в Україні в різні історичні періоди.

Вагоме значення при вивченні впливу радянської мовної і національної політики на ідентичність населення мало дослідження О. Рафальського. Його історіографічна праця «Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис» – це перше дослідження, де систематизовано наявні наукові знання з історії національних меншин, радянської мовної політики тощо [205]. О. Рафальському вдалося зібрати і проаналізувати значний масив наукових досліджень радянської доби і 1990-х рр. Його праця стала основою для подальших наукових пошуків з історії, політології, етнополітології тощо.

Першим дисертаційним дослідженням, яке присвячене мовному питанню в радянську добу, стала робота Ж. Шевчук. Дослідниця вперше збирила, проаналізувала й систематизувала вагомий масив архівних матеріалів, намагаючись довести штучність русифікаційних процесів на території радянської України. Ж. Шевчук не лише розглядала політику 1960 – 1980-х рр., а й звернула увагу на процеси, які відбувалися раніше [227]. Щоправда, це дослідження потребувало певної деталізації, зокрема при вивченні засобів русифікації населення і впливу цього процесу на національну ідентичність, наслідків радянської мовної політики в соціокультурному житті, русифікації науково-освітньої сфери тощо. Упродовж наступних двадцяти років науковий

пошук цієї тематики дещо поглиблювався, проте лишалися невідомі чи маловідомі сторінки історії.

Ще одним дослідженням початку 2000-х рр., у якому висвітлювалося мовне питання, стала праця О. Фоміна «Языковой вопрос в Украине: идеология, право, политика». Щоправда, дослідник підтримував проросійські тенденції, відкидаючи тези про насильницьку русифікацію у Радянському Союзі [219, с. 49]. Фактично у своєму дослідженні автор використовував головну ідею російського наукового й історіографічного дискурсу цієї тематики. Як і російський дослідник С. Чешко, О. Фомін наголошував, що примусової русифікації в СРСР загалом і в УРСР зокрема не було, оскільки не існувало відповідних законодавчих підстав [224]. Російські дослідники вважали, що радянська національна політика у всіх її проявах була безальтернативним шляхом розв'язання етнонаціональних проблем [201, с. 19]. Такі ідеї виникали в російських чи проросійських науковців через посилену увагу української наукової інтелігенції до мовного питання, з одного боку, а з іншого, – через сформований російським керівництвом певний курс, спрямований на поширення російської мови й культури. Російські дослідники такі праці вважали альтернативою націоналістичному підходу до вивчення історії. Щоправда, їхні дослідження мали здебільшого суб'єктивний характер, виконували певну ідеологічну функцію і містили в собі ідеї російського шовінізму.

Після Помаранчевої революції дещо активізувалися дослідження історії України в радянський період, однак більшість праць стосувалися реабілітації репресованих, вивчення наслідків сталінського терору й відновлення історичної пам'яті. Мовне питання опосередковано відображалось в окремих розвідках присвячених вивченню радянського повсякдення, періодичних видань, телебачення, цензури тощо. Зокрема, варто виокремити серію праць Ю. Колісника, який здійснив спробу висвітлити вплив радянської журнальної періодики на світогляд населення [166].

Досить цінною працею, присвяченою русифікації українського населення в радянську добу, є монографія В. Скляра «Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр.: етномовні наслідки російщення». У ній зібрані матеріали й дані переписів населення впродовж 1959 – 1989 рр., завдяки аналізу яких авторові вдалося визначити темпи русифікації суспільства в різних регіонах УРСР, встановити наслідки радянської міграційної політики, з'ясувати особливості зміни ідентичності у промислових областях та охарактеризувати стійкість різних етнічних груп до зміни власної мовної і національної самобутності [210]. Дослідник порушив тему наслідків русифікації на території України в радянський період. Він теоретично обґрунтував причини втягнення українського населення в російський етномовний простір та осмислив особливості асиміляційних процесів. Завдяки детальному компаративному аналізу наявних статистичних матеріалів В. Скляру вдалося з'ясувати тенденції змін в етномовній структурі населення УРСР упродовж 1959 – 1989 рр. та визначити регіональні особливості процесу. У монографії автор надав характеристику впливу радянської мовної політики на ідентичність різних етносів, а також виокремив категорію «російськомовні українці». На нашу думку, ця категорія є прикладом гібридної ідентичності, яка нівелювала традиційні ознаки етнічності й зумовила маргіналізацію цієї категорії. Погоджуючись із висновками В. Скляра, зазначимо, що поява цієї категорії зумовлювала негативні наслідки для інтеграції українського суспільства на сучасному етапі державотворення і спричинювала етнічні протиріччя й суперечності.

Розглядаючи поселенську структуру Сходу України, Ю. Ніколаєць зазначав, що зміна національної і мовної самобутності відбувалася через масові переселення, штучно організовані радянською владою. Відповідно відбувалося зростання питомої ваги росіян і зниження частки українців та інших етнічних груп [190, с. 164–165]. Такі тенденції сприяли масовій русифікації в регіоні. В. Котигоренко переконаний, що утвердження етноросійського домінування в другій половині ХХ ст. поглиблювало процес асиміляції, що зумовлювало

«меншинний» статус титульних етносів республік на їхній власній етнічній території. Русифікація й асиміляція суттєво вплинули на зміни етнодемографічної карти України впродовж 1960 – 1980-х рр. Відповідно в подальшому це спричинювало протиріччя на етнічному, релігійному, мовному ґрунті, на чому наголошував В. Котигоренко в монографії «Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт» [167]. Результатом стала денационалізація, яка зумовила національно-культурні й духовні травми українського населення. Цей процес у 1960 – 1980-х рр. став логічним продовженням політики царизму і сталінізму, спрямованої на знищення української нації. Першочерговим пріоритетом її була двомовність і бікультурність як початковий етап етнокультурної стандартизації [132, с. 391].

Ґрунтовною працею, яка містить важливі матеріали щодо цензури радянських ЗМІ, їхнього впливу на свідомість мас, зміни ідентичності й русифікації суспільства, є монографія О. Федотової. У ній дослідниця порушила низку важливих питань, проаналізувавши і систематизувавши наявні наукові та архівні матеріали із цієї тематики [218]. Зазначимо, що цензура у ЗМІ мала вагомий вплив на асиміляцію населення й радянізацію суспільства. Вплив радянської періодики на світогляд і відповідно на ідентичність населення УРСР детально у своїх статтях висвітлив Ю. Колісник [164–166; 282–285]. На його думку, змістове наповнення радянських журналів формувало образ людини «радянського типу».

Мовну політику аналізувала М. Ярмоленко, яка розкрила русифікацію суспільства через проголошення ідеї злиття націй [231]. Дослідниця фактично доповнила висновки попередніх наукових пошуків із цієї тематики. М. Ярмоленко, вивчаючи особливості мовної політики, виокремлювала закономірності впливу радянської влади на розвиток української мови. Характеризуючи її стан у період застою вона наголошувала, що процес русифікації супроводжувався масовими репресіями проти української інтелігенції [231]. Утім найважливішою рисою русифікації на території радянської України стало втілення заходів з поглиблення вивчення російської

мови в навчальних закладах. Наслідком цього стало зниження кількості навчальної літератури українською мовою, підвищення ставок для вчителів російської мови та скорочення кількості українськомовних шкіл, на чому у своїх працях відзначали Н. Брехунець [139], Ю. Колісник [164; 166], Л. Масенко [181], І. Міронова [184], С. Набока [186].

Характеризуючи науковий дискурс питання політизації національних меншин України у 1990-х рр., В. Коцур погоджувався з думкою низки вчених щодо впливу русифікації на цей процес [170, с. 239]. Проаналізувавши масив досліджень, він наголошував, що мовне питання стало засобом дестабілізації українського суспільства [169]. Попри те, що В. Коцур вивчав сучасний етап, він все ж вдавався до аналізу передумов етнополітичної ситуації, яка склалася в Україні. Водночас, характеризуючи історіографію суспільно-політичного життя Галичини в 1980-х рр., дослідник зауважував, що перебудовчі процеси зумовили підґрунтя для розвитку різних товариств, більшість із яких спрямовувала свою діяльність на поширення української мови в побуті та офіційній сфері суспільного життя [171, с. 401–402]. У статті В. Коцура у співавторстві з Л. Домбровською (нині Л. Коцур) зазначалося, що мовна проблема в радянському суспільстві була ключовою у програмних засадах національно-демократичних організацій. Аналізуючи наявні матеріали, дослідники дійшли висновку, що порушення мовної теми зумовлювало суттєві протиріччя на Сході Української РСР [287]. Це було зумовлено низкою чинників: 1) денаціоналізацією і русифікацією населення регіону; 2) умисною політикою радянських спецслужб, спрямованою на дискредитацію національно-демократичних рухів і українського національного відродження. У своїх дослідженнях автори також переконуть, що надмірна русифікація зумовлювала зростання протестних настроїв, особливо серед молодого населення у 1980-х рр. [168, с. 100]. Наступ на український мовно-культурний простір, з одного боку, сприяв зміні ідентичності українського населення в окремих регіонах, а з іншого, – став потужним чинником формування і розвитку національних організацій.

Дещо активізувалися дослідження радянського минулого, зокрема національної політики в СРСР і УРСР, процесів русифікації, відновлення історичної пам'яті після початку російсько-української війни у 2014 р. У процесі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених історії мовного питання в період існування Радянського Союзу, виявлено спільні риси висвітлення проблеми русифікації. Науковці переконували, що розуміння особливостей перебігу сучасних процесів неможливе без чіткого усвідомлення наслідків радянського панування. До того ж, наукові дослідження в цій площині стали інформаційним зняттям протистояння російській агресії. Зазначені питання стали об'єктом досліджень К. Карунник [162] М. Парахіної [204], М. Рябчука [208], О. Федорчука [217], В. Хомрача [221], С. Шевченко [311–312], М. Яковлева [225] та ін. Головну увагу вони акцентували на наслідках радянської мовної і національної політики та на проблемі відновлення історичної пам'яті.

Сучасний дискурс науковців щодо мовної політики радянської влади зумовлений, з одного боку, російською агресією, а з іншого, – потребою захисту національних мовних та культурних традицій. Сучасні виклики посилювали необхідність вивчення особливостей національної ідентичності, мовних ознак тощо. Дослідники сходяться на думці, що значна частка російськомовного населення України – це наслідок радянської національної, мовної, міграційної політики. Характеризуючи науковий дискурс щодо місця національних меншин у контексті радянської національної політики, В. Новородовський наголосив, що тотальна русифікація стала одним з елементів асиміляції й акультурації населення. У результаті відбулося стирання ідентичності окремих категорій населення. Дослідник також здійснив характеристику українського, іноземного (у тому числі російського) наукового дискурсу і розкрив особливості висвітлення процесу русифікації науковцями [201]. Попри те, що тематика досить актуальна і має багато досліджень, варто й надалі продовжувати вивчати історичні особливості цього процесу на території України.

Характеризуючи суспільне становище пересічних громадян в УРСР, Я. Журавльов торкнувся й мовного питання. На основі аналізу звернень він зазначив, що частина з них стосувалася мовної проблеми на території радянської України. Зазвичай, як доводить дослідник, такі звернення ігнорувалися, оскільки тематика, порушена у них, була заборонена в Радянському Союзі [152]. Я. Журавльов одним із перших звернув увагу на реакцію пересічних жителів УРСР щодо русифікації, наголосивши, що цілковитого сприйняття російської мови в суспільстві не було. Ігнорування права мовного, національного і культурного самовизначення зумовлювало появу й діяльність дисидентських рухів. У дослідженні І. Ренчки наголошувалося, що українська мова відігравала вагоме значення в національно-визвольному русі [302]. Не дивно, що радянська влада намагалася спочатку встановити двомовність, а згодом – повністю русифікувати українське суспільство. Русифікація суспільства на території радянської України супроводжувалася масовими репресіями. Це питання висвітлювали на сторінках своїх праць О. Бажан [134; 267–271], Д. Веденєєв [275], М. Гриців [279], Б. Захаров [281], Л. Масенко [181], Д. Малежик [292], В. Овсієнко [298].

Чільне місце в сучасних дослідженнях цієї тематики займає русифікація освітньої сфери. Детальну увагу на це питання звернули М. Парахіна [204], В. Ткаченко [215], О. Федорчук [217], С. Шевченко [311–312]. Дослідники переконували, що русифікація навчальних закладів поглиблювала зміну світогляду населення, розмивання їхньої самобутності й поступову радянізацію. М. Парахіна переконана, що русифікація шкільної освіти розпочалася наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Вона прикривалася «вільним вибором батьками мови навчання» [204, с. 128–130]. Цю ідею у свій час висловлював О. Рафальський [205], проте М. Парахіна, навівши документальні свідчення, додала, що цей перший крок став підґрунтям для подальшого зросійщення в освітній сфері [204]. Фактично в 1970 – 1980-х рр. процес русифікації набув тотального характеру в освітній сфері. О. Федорчук, досліджуючи цей період, відзначав зміну і нормативно-правової основи, а

також наголошував на зменшенні чисельності українськомовних шкіл та учнів [217]. У дисертаційному дослідженні В. Ткаченко русифікація розглядається дотично, у контексті розвитку шкільної освіти. Проте дослідниця зауважувала, що цей процес, безумовно, вносив зміни й корективи в роботу загальноосвітніх, середніх чи професійно-технічних закладів [215]. Як бачимо, низка дослідників зійшлася на думці, що русифікація освітньої сфери була у пріоритеті радянської влади. Зазначимо, що аналіз архівних матеріалів це підтверджує, а отже, варто зробити висновок, що радянська компартійна номенклатура намагалася виховати русифіковане радянське суспільство. Влучно зауважував П. Колсто, що перспектива подальшого навчання у вищих навчальних закладах і професійне зростання були за російськомовними [240]. У такому випадку українська мова мала стати рудиментом радянського суспільства, якого поступово позбавлялося радянське керівництво.

До уваги сучасних українських дослідників потрапили питання щодо зміни ідентичності населення, формування нового типу людини і нової наднаціональної спільності. Детально ці питання розкрито в дисертації Ю. Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953 – 1991): українська версія», де дослідник зосередив увагу на русифікації як засобі формування нового типу людини [158]. У низці праць він також наголошував на ролі преси, журналів, телебачення в цьому процесі [156–157; 159]. Тобто дослідник чітко доводив, що радянська суспільства (яка передбачала й русифікацію) – була цілеспрямованим процесом зміни ідентичності населення. Важливим елементом зміни ідентичності стали масові міграції, які відображалися в дослідженнях В. Котигоренка [167], Ю. Ніколайця [190], І. Терлюка та О. Терлюка [306]. І. Міронова вважала, що національне питання, зокрема й мовно-культурні особливості, не були розв'язані радянською владою. Натомість масові міграції, асиміляція населення зумовлювала активізацію національних рухів із середини 1980-х рр. [184]. З іншого боку, ці процеси сприяли гібридизації та маргіналізації ідентичності окремих категорій населення.

Менш розкритим, але актуальним у контексті дисертаційного дослідження є питання впливу кінематографа й телебачення на зміну самобутності населення, зокрема й мовної. Дисертаційна робота Н. Ховайби присвячена державній політиці в галузі кінематографа частково висвітлює заходи радянської влади щодо русифікації кіноіндустрії і телебачення загалом. Це було невід'ємним елементом ідеологічної роботи компартійного керівництва з населенням [220]. Цю тематику розробляли Р. Генега [277], Ю. Каганов [156–157], Л. Масенко [294], а також іноземні науковці К. Бонкер [232] та Е. Міцкевич [244]. Вони сходилися на думці щодо маніпулятивного змісту телепередач, що впливало на світогляд пересічного глядача.

Чільне місце в дослідженні наукового дискурсу суспільно-політичного життя УРСР у 1945 – 1991 рр. займає праця «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття». Саме означеному періоду присвячена частина п'ята книги, у якій розкрито основні аспекти радянської політики в Україні, зокрема в національно-культурному житті республіки. Робота містить цінний фактичний матеріал, який дозволив детально розкрити проблеми русифікації, радянзації України [216]. Процес русифікації розглядався у книзі як один з елементів радянської політики щодо неросійських народів.

Регіональні особливості реалізації радянською владою політики русифікації розкрито в серії наукових колективних монографій дослідників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» [189], «Крим в етнополітичному вимірі» [172], «Закарпаття в етнополітичному вимірі» [153], «Донбас в етнополітичному вимірі» [149], «Галичина в етнополітичному вимірі» [145], «Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження» [188]. У серії цих праць відображені як загальносоюзні чи загальнореспубліканські тенденції русифікації, так і регіональні особливості на території радянської України. Комплексний аналіз цих праць засвідчив різні тенденції зміни мовної і національної ідентичності. Це дає підстави зробити висновок, що русифікація,

попри тотальний характер, мала значний успіх на територіях зі строкатим етнічним складом, в урбанізованих промислових регіонах тощо. Особливо цінним є дослідження «Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження», де зібрано й систематизовано низку наукових праць, а також охарактеризовано науковий дискурс стосовно становища національних меншин у різні періоди. Аналіз робіт, присвячених русифікації, займає чільне місце в цьому дослідженні, адже автори розглядали мовну політику як невід’ємний аспект національної. До того ж, у монографії чітко розглянуто погляди науковців з України, Польщі, Німеччини, Канади, США щодо впливу русифікації на суспільне, політичне, соціокультурне життя суспільства та її наслідків на сучасному етапі державотворення України. Результати їхніх досліджень були зіставлені з доробком російських учених, що дало змогу переосмислити досягнення історичної, політологічної, етнополітологічної науки за минулі роки [188]. Відповідно ця праця є вагомим джерелом із вивчення історіографії.

Окремо слід виокремити групу дослідників, які, займаючись теоретичними проблемами мовознавства чи історією розвитку цієї галузі в контексті політичної ситуації, висвітлювали особливості формування мовної ідентичності та ідеології в різних країнах. Теоретичне осмислення напрацювань у цьому напрямі європейських і американських учених дало змогу зрозуміти ключові підходи радянської влади до реалізації мовної політики й очікувані результати впливу на суспільно-політичне й соціокультурне життя населення. Серед них відзначимо праці Дж. Каванага [235], Д. Карландера [239], Ф. Крамера, У. Фогля, Л. Колехмайнена [241], Ю. Шпітцмюллера, Б. Буш, М. Флубахер [250]. Цінні аспекти дослідження ідентичності і впливу на них висвітлюються у працях Р. Брюбейкера. Розглядаючи національну політику Радянського Союзу, він заперечував тенденцію до зміни ідентичності неросійських народів, а поняття «Радянська держава» фактично ототожнював з «Російською національною державою» [234]. В. Шнірельман зазначав, що радянська національна політика ввібрала риси російського шовінізму й націоналізму, а отже, спрямовувалася на

поширення російського мовно-культурного простору серед інших етнічних груп. Це водночас сприяло втраті мовної, культурної, національної самобутності й вимушеній асиміляції [248].

Особливої актуальності набули праці, пов'язані з історичними передумовами формування української мовної ідентичності та проблемами двомовності. Дослідження європейських учених засвідчували процес використання мовного питання в Україні під час виборів для мобілізації електорату. Попри це, вони акцентували увагу здебільшого на сучасній мовній ситуації в Україні, робили невеликий екскурс в історію, щоб показати істинні причини розвитку двомовності в Україні. Науковці як І. Чернічко, Ч. Фединець [236], Ф. Скарр [247], Т. Ольшанський [251] та ін. дійшли спільного висновку стосовно відсутності адекватних законодавчих норм для врегулювання мовного питання в Україні. Відповідно це зумовлювало поглиблення деструктивних факторів. Водночас Ф. Скарр зазначав, що в Україні відбулося зіткнення двох ідентичностей (європейської і євразійської), які сформувалися історично. Євразійська, сформована внаслідок тотальної русифікації Південного Сходу України в радянський період негативно сприймала повернення до українських історичних, культурних і мовних традицій. Розвиток усіх атрибутів державності, включно з державною мовою, у населення з гібридною, російською чи радянською ідентичністю сприймався як дерусифікація [247]. Безумовно, це було одним із найбільших наслідків радянської мовної і національної політики.

Ще одним дослідженням, яке варте уваги при вивченні мовної політики радянської влади і впливу її на соціокультурне життя суспільства, стало дослідження Т. Кузьо і П. Д'Аньєрі «The Source of Russia's Great Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order», де автори розглядають події минулого в контексті сучасної геополітики. Проблемі русифікації дослідники приділяють не надто багато уваги, утім вони наголошують на проблемі ідентичності (зокрема й мовної), її зміні на російську через тотальне панування радянської влади у всіх сферах суспільного життя [243]. Хоча Т. Кузьо і

П. Д'Аньєрі переконують, що зміна мовної самобутності стала наслідком «сталінізму», на нашу думку, терор у період правління Й. Сталіна був одним із кроків до знищення національної та мовної ідентичності.

У контексті вивчення зміни ідентичності населення в Радянському Союзі змістовною є стаття З. Войновського. На його думку, поняття «самовизначення» було суто формальним. Спроби культурного, мовного чи національного самовизначення були під заборною. Натомість компартійне керівництво СРСР створило всі умови, які сприяли б ідентифікації населення як радянського. Тобто, як зазначає З. Войновський, формування наднаціональної спільності «радянський народ» було пріоритетним напрямом радянської національної політики [253]. Р. Брюбайкер [233–234], П. Колсто [240] також указували на певну перевагу росіян у кар'єрному розвитку, а тому відмова від мови і власного етнічного походження допомагали адаптовуватися до радянських реалій. Процес асиміляції висвітлив також Т. Вікс, який стверджував, що русифікація була дієвим засобом підпорядкування неросійських народів та управління ними [252]. Відбувалася підміна понять у свідомості населення, нав'язування мови, культури, традицій, які не притаманні різним етнічним групам. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників сходяться на думці, що зміна населенням власної самобутності зумовлювалася практичною необхідністю жити чи вижити, тобто відмова від власної національної належності, мови, культури, звичаїв була, з одного боку, кроком для убезпечення себе від тиску авторитарного режиму, а з іншого, – шансом для подальшого кар'єрного розвитку.

Цікавий погляд на русифікацію має А. Каппелер, який чітко охарактеризував ставлення російських державних інститутів у часи Російської імперії і Радянського Союзу до українського питання [238]. Сприйняття українців, як частини російського народу було незмінною тезою впродовж століть. Радянські ідеологи, використовуючи її, намагалися прискорити асиміляційні процеси в УРСР. З огляду на це дослідник характеризує російсько-українські відносини як спробу домінування росіян у всіх сферах суспільного

життя. Аналогічний погляд висловив М. Молчанов, який, розглядаючи російсько-українські відносини, стверджував, що російська мова була одним із ключових атрибутів панування. Він зазначав, що в період застою вдалося сформувати амбівалентну політику, яка, з одного боку, була спрямована на денационалізацію суспільства, а з іншого, – утверджувала російський мовний і культурний простір як основу розбудови радянського суспільства. Відповідно саме із 1970-х рр. розгорнувся найінтенсивніший процес русифікації [245]. С. Біалер переконує, що радянська національна політика мала лише частковий успіх, а її наслідками стали не лише зміна ідентичності, а й конфлікти на етнічному, мовному й релігійному ґрунті по всій території СРСР наприкінці 1980-х рр. Це засвідчує, що, цілі поставленні компартійним керівництвом, у цьому аспекті не були досягнуті.

Русифікація зумовлювала деформацію, а згодом – втрату мовної і культурної ідентифікації етнічних груп [201, с. 36]. Відповідно сучасна наукова спільнота характеризувала цю політику негативно, враховуючи її наслідки. Протилежного погляду дотримувалися російські науковці, які не вживали терміна «русифікація», а будь-який процес російщення чи асиміляції називали добровільним.

Критична характеристика «застою» вітчизняними науковцями дала підстави переосмислити основні тенденції радянської національної і мовної політики, з одного боку, а з іншого, – з'ясувати особливості соціокультурного життя на території радянської України. Дослідники суспільно-політичної думки 1990-х – початку 2000-х рр. підходили до наукового доробку радянських науковців з позицій нігілізму, що, безумовно, впливало й на оцінку національних меншин України в досліджуваній період їхніми послідовниками. Обґрунтовувалося це ідеологічним тиском КПРС на дослідницькі ініціативи радянських учених, відсутністю критичних розвідок у сфері національних відносин, оскільки партійне керівництво вважало це питання вирішеним. Звісно, переосмислення місця різних етнічних груп у політичному просторі радянської України неможливе без аналізу наукових публікацій радянського періоду, оскільки вони

містять нагромаджений свого часу емпіричний матеріал і документальну базу. Це дасть змогу оцінити наслідки радянської національної політики й сформулювати нові проблеми сучасних спільнот.

Отже, наукове осмислення історіографії із цієї тематики засвідчило значну зацікавленість дослідників. Ця тематика здебільшого стосувалася проблем ідентичності населення, формування нового світогляду. У цьому контексті русифікація розглядалася як знаряддя зміни ідентичності на радянську. Вітчизняні й зарубіжні науковці мають спільне бачення щодо негативних наслідків цієї політики. Російсько-українська війна лише актуалізувала ці дослідження, поглибивши науковий і суспільний дискурси. Надалі важливо продовжувати вивчення цієї тематики і розробляти актуальні з погляду сучасних реалій мовні концепції, які зможуть тримати баланс між захистом української мови як державної і забезпеченням розвитку мов національних меншин.

1.2. Джерельна база

Мовна й національна політика радянської влади на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. відображається у значному масиві джерел і документальних свідчень, які використовувалися в ході дослідження. Детальний їх аналіз дозволив об'єктивно розкрити предмет дисертаційного дослідження і сформулювати певні висновки щодо цієї тематики. Зміст, сутність, значення, походження, форма джерел стають ключовими критеріями для їх класифікації. Враховуючи зазначене, варто виокремити види джерел, які стали підґрунтям для наукового пошуку:

- 1) архівні документи;
- 2) опубліковані документи;
- 3) газетні видання;
- 4) спогади, мемуари, праці українських дисидентів і радянських діячів.

Для цілісного розуміння особливостей радянської мовної політики і її наслідків у соціокультурному житті населення УРСР у 1960 – 1980-х рр. ці джерела використовувалися в комплексі. Вони дали змогу деталізувати результати попередніх досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, а також розкрити невідомі сторінки історії. Аналіз інформації із цих груп джерел дав змогу сформулювати чіткі авторські узагальнення щодо впливу русифікації на національну й мовну ідентичність суспільства.

Найважливішим комплексом джерел під час дисертаційного дослідження стали архівні матеріали, до яких увійшли документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У них знайдено документи, які засвідчили намагання комуністично-радянської влади зрусифікувати населення УРСР. Водночас, знайдено низку цікавих документів, які відображали ставлення пересічного населення до української та російської мов.

Під час вивчення радянської мовної політики на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. чільне місце посідають матеріали ЦДАГО України. Їх варто поділити на два типи: 1) документальні свідчення, які безпосередньо стосуються мовної політики радянської влади; 2) документи, які мають опосередкований стосунок до мовно-національних процесів і лише доповнюють інформацію щодо суспільно-політичного, культурно-освітнього і соціального становища населення в досліджуваній період. Обидва типи матеріалів є досить цінними при висвітленні мовних, освітніх, національних, культурних процесів на території УРСР.

Під час дослідження було залучено джерела із трьох фондів ЦДАГО України (Ф. 1, Ф. 276, Ф. 287). Значний масив опрацьованих матеріалів присвячений видавництву періодичних видань. Зупинимося детально на фонді 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)»). У ньому зібрані документи, пов'язані з діяльністю ЦК КПУ, зокрема вихідні листи, доповідні записки, звіти, укази тощо. Це один

із наймасивніших фондів архіву, який охоплює значний проміжок часу. З огляду на встановлені хронологічні межі (1960 – 1980-і рр.) у дисертації були використані матеріали описів 24, 25, 31, 32 і 70. В описі 24 представлені справи й документи середини 1950-х – середини 1960-х рр. У них є цінні матеріали щодо мовної політики Кримського обкому після входження Кримського півострова до складу УРСР. Так, згідно з протоколами, що містяться у справі № 4998, першочерговими рішеннями місцевого керівництва була українізація півострова. Щоправда, ці тенденції протривали недовго, а українізація змінилася тотальною русифікацією, яка обґрунтовувалася радянською владою наявністю абсолютної більшості росіян і російськомовних людей на території півострову. Частина справ опису 24 була присвячена діяльності місцевих і обласних партійних комітетів щодо видавничої справи і пропагандистської діяльності.

Найбільше справ із фонду 1 ЦДАГО України в дисертаційному дослідженні представлені з опису 25. Більшість документів відображали позицію місцевого, обласного й республіканського компартійного керівництва щодо видавничої справи, цензорського контролю, пропаганди соціалістичного устрою тощо. Особливо цінними для вивчення мовної політики і впливу ЗМІ на зміну ідентичності населення є документи Головного управління по охороні державних таємниць при Раді Міністрів УРСР (справа № 2050). У ній зберігаються листи, у яких відображено контроль за випуском друкованої продукції, поширення іноземної українськомовної літератури, заборону окремих праць тощо. Отже, ці документи дають змогу зрозуміти системність цензорської радянської політики в медійній сфері та її місце в русифікації суспільства.

Досить цінні матеріали для дослідження містить справа № 867, де зібрані матеріали щодо створення газет, їхньої періодичності, тематики, змісту й мови видання. Під час аналізу документів вдалося віднайти важливі дані, які дали змогу детально охарактеризувати вплив на мовно-національну ідентичність населення УРСР. Інформацію щодо газетних видань, мови видання і змісту

відображено в документах справ № 17, № 1883, № 2222, № 2401, які охоплюють досліджуваний період. Також у справі № 2219, опису 32 є низка документів, які засвідчують русифікацію друкованих ЗМІ, періодичних наукових видань і праць, а також містять статистичні дані щодо кількості випусків і тиражу газет: як місцевих, так і республіканських.

Ставлення до української мови відображено в листах заарештованого дисидента В. Мороза і відповідної довідки щодо його скарги. Ці документи зберігаються у справі № 877. Із них стає очевидним, що табірна адміністрація встановлювала російську мову як головну в комунікації ув'язнених із зовнішнім світом, при цьому ігноруючи їхнє прохання спілкуватися з відвідувачами рідною мовою.

Окремі документи було взято з фондів 276 і 287 ЦДАГО України. Щодо 287 фонду – відзначимо лише один документ «Доклад засідання партійного бюро студії «Укртелефільм»», де можна розглянути специфіку масового впливу на свідомість населення через телебачення. Загалом документи, які присвячені розвитку телебачення в УРСР, дають можливість деталізувати процес зміни мовно-національної ідентичності, а також зробити висновок щодо вищої ефективності візуалізації у зміні світогляду населення.

Фонд 276 доповнює наявні джерела, матеріали і наукові дослідження щодо русифікації в освітній сфері. Чільне місце в ньому займають матеріали, що стосуються партійної освіти і формування в компартійців самоусвідомлення себе як частини радянського суспільства; при цьому вони відмовлялися від власної мовної і національної ідентичності. Досить цінними для вивчення мовного питання в освітній і науковій сфері УРСР є матеріали з фонду 1 опису 31. Зокрема, зі справ № 3608 і № 3609 можна дізнатися про стан видавничої справи АН УРСР, яка поступово перейшла на російську мову, про особливості підготовки вчителів та місце компартійного керівництва в реалізації заходів русифікації в освітній і науковій сферах.

При дослідженні мовного питання в освітній сфері вагоме значення мало вивчення документів фонду 166 ЦДАВО України, де зібрані архівні матеріали

щодо діяльності Міністерства освіти УРСР та його відділів. У ході наукового пошуку було використано опис 15, хронологічні рамки якого відповідали періоду дисертаційного дослідження. Під час вивчення мовних тенденцій в освітній сфері використано низку справ, які висвітлювали, з одного боку, погляди уряду й компартійного керівництва щодо української і російської мов у загальноосвітніх навчальних закладах, а з іншого, – відображали ставлення місцевого населення (особливо зрусифікованого чи етнічних росіян) до вивчення української мови у школах радянської України.

Більшість матеріалів цього опису стосуються загальних освітніх тенденцій у республіці. Зокрема, це відображено в документах справ № 3609, № 4467, № 6287, № 7247, № 8657, № 8677. Архівні матеріали зазначених справ дали змогу зрозуміти освітні тенденції в системі радянської освіти, а отже сприяють вивченню впливу освіти на ідентичність, з одного боку, а з іншого, – формують уявлення щодо темпів русифікації. Отже, у процесі аналізу загальної ситуації в освітній сфері стає очевидною мета русифікації шкіл. Більшу цінність становлять документи, які безпосередньо висвітлюють діяльність урядових відомств і компартійних структур у розв'язанні мовного питання освітньої сфери.

Чільне місце у вивченні мовного питання в освітній сфері займають накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР. У справах № 4444, № 6264, № 8657, № 8854 є накази, де безпосередньо врегульовувалося питання сфер уживання української і російської мов під час навчального процесу, проте детальнішу інформацію щодо вивчення російської мови у школах УРСР можна дізнатися з доповідних записок і листування між Міністерством освіти УРСР і ЦК КПУ. У ході дослідження ми знайшли інформацію про зауваження, висловлені керівниками урядових відомств щодо положення про використання рідної мови в навчальному процесі. У них також відображалося становище українськомовних і російськомовних шкіл, а також реакція Міністерства на русифікацію в освітній сфері. В окремих документах, які датуються другою половиною 1960-х рр. знаходимо документи, де уряд УРСР навіть намагався

підвищити статус української мови. Утім це результатів не мало з двох причини: 1) ЦК КПРС намагався впроваджувати у всіх республіках СРСР процес «злиття націй», а отже, будь-які спроби відродження мови й культури вважалися недопустимими; 2) уряд УРСР за власної мовчазної згоди змушений був сприяти поширенню російської мови у всіх сферах суспільного життя, особливо в освітній.

Варто також виокремити справи № 8874, № 8875, № 8878, № 8975, № 8976, архівні матеріали яких висвітлювали процес удосконалення вивчення російської мови у школах УРСР, посилення русифікації в освітній сфері й заохочення вчителів і викладачів переходити на російську. Документи зазначених справ фактично характеризували мовну політику в СРСР загалом і в УРСР зокрема наприкінці 1970-х рр. – на початку 1980-х рр. Особливо варто відмітити наступні джерела: «Об итогах Республиканской научно-практической конференции «Пути повышения эффективности изучения русского языка в школах Украинской ССР в свете решений XXV съезда КПСС»», Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР», «О состоянии и мерах изучения и преподавания русского языка в общеобразовательных школах, высших и средних учебных педагогических заведениях Украинской РСР». Фактично вони стали основоположними під час реалізації заходів русифікації в освітній сфері, а також були підґрунтям для прийняття низки нормативно-правових актів щодо мовного питання на початку 1980-х рр. Слід констатувати що, аналіз фонду 166 засвідчив роль урядових і партійних структур у русифікації освіти радянської України.

Отже, аналіз вагомого масиву архівних матеріалів ЦДАГО України і ЦДАВО України дав змогу деталізувати окремі аспекти радянської мовної політики, її впливу на соціокультурне життя і виокремити тенденції зміни мовно-національної самобутності населення. Фактично ці джерела мають важливе значення в розробленні проблематики дослідження.

Наступною групою джерел є опубліковані документи й матеріали, які стосуються тематики дослідження. Більшість із них є у вільному доступі. У першу чергу йдеться про законодавчі й нормативно-правові акти, прийняті впродовж 1960 – 1970-х рр. в СРСР і УРСР. Зокрема, відзначимо Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про народну освіту», де чітко врегульовувалося питання щодо мови навчання, Конституцію УРСР, яка декларувала принцип самовизначення (проте на практиці він не реалізований), Постанову колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» (29 червня 1983 р.), Постанову № 281 ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» від 10 липня 1984 р. Крім того, у дослідженні були використані дані переписів населення в СРСР. Особливо важливим джерелом став Всесоюзний перепис населення 1989 р., який фактично засвідчив негативні наслідки політики русифікації в 1960 – 1980-х рр. Частина документів, уведених у науковий обіг іншими вченими, опублікована в їхніх працях, зокрема в дослідженні В. Лизанчука «Навічно кайдани кували», у науково-популярному збірнику «Російщення України». Утім найбільш цінним у ході дослідження став збірник документів і матеріалів «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» за редакцією Л. Масенко. У цій праці зібрано й систематизовано документи й науково-ідеологічні роботи радянських мовознавців. Аналізуючи їх, можемо виявити закономірності ідеологічного обґрунтування русифікації в УРСР і виокремити важливі тенденції наукових досліджень у цій сфері, особливо в період застою. Частково були залучені матеріали із збірника «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали», які фактично висвітлювали внутрішню політику П. Шелеста і його ставлення до інакодумців. Загалом у збірнику зібрано низку документів, які цілісно розкривають суспільно-політичне й соціокультурне життя досліджуваного періоду. Особливо цінними є матеріали, що стосуються

репресій проти дисидентів, а також ставлення радянського керівництва до їхньої діяльності.

Окремі документи, які розкривають сутність радянської правової системи, порушення прав людини в СРСР і особливості табірної життя, розміщені у збірнику «Inside Soviet prisons. Documents of the struggle for human and national rights in the USSR». У ньому наведена інформація щодо заарештованих дисидентів, а також частково висвітлено соціокультурне життя у радянських реаліях у 1960 – 1970-х рр. Цінність матеріалів збірника полягає в додатковій деталізації становища української інтелігенції, яка активно протистояла процесам русифікації.

Третя група джерел представлена радянськими друкованими ЗМІ, які містять важливу інформацію не лише щодо соціокультурного життя населення УРСР, а й щодо їхнього політико-ідеологічного змісту. Аналіз газетних і журнальних видань дав змогу виокремити серед них низку російськомовних, які відігравали вагомим значення в житті пересічної особистості радянського періоду. У дослідженні процесів русифікації в УРСР були використані матеріали з газет «Правда Украины», «Радянська освіта». Це центральні видання, у яких містяться матеріали щодо ставлення уряду УРСР до мовного питання, описуються головні тенденції розвитку освіти і її русифікації, розкривається суть ідеологічної роботи компартії і висвітлюються засоби впливу на зміну національної самобутності населення. Характеризуючи друковані ЗМІ того часу, слід зазначити, що центральні газетні видання більше сприймалися пересічним населенням. Місцеві й районні видання здебільшого були інформаційним органом певної території чи заводу, а отже, мовні, національні питання не висвітлювалися на їхніх сторінках. Інколи ці видання дублювали інформацію з центральних республіканських і всесоюзних видань.

«Правда Украины» – аналог всесоюзної газети «Правда» – стала основним політичним друкованим органом, де висвітлювалися загальносоюзні й республіканські питання, а також міжнародні відносини. В окремих номерах цього видання знаходимо ідеологічні матеріали, присвячені інтернаціоналізації

суспільства і формуванню єдиної спільності – «радянського народу». Їх аналіз засвідчив, що радянська влада намагалася ліквідувати не лише будь-які прояви мовної самобутності, а й більшість критеріїв національної ідентичності, замінивши їх на російські. Така модель національної політики подавалася як успіх радянського керівництва, яке зуміло під гаслом «дружби народів» інтегрувати багатонаціональне населення Радянського Союзу. Матеріали газети «Правда України» є важливим джерелом осмислення радянської національної і мовної політики.

У газеті «Радянська освіта» містяться матеріали, які висвітлюють мовні тенденції в освітній сфері. У ній публікувалися важливі рішення Міністерства освіти УРСР, а також ідеологічно обґрунтовувалося їхнє значення. Досить цінними статтями для вивчення русифікаційних тенденцій в освітній сфері були «Удосконалення і вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах республіки», «У ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією», «Знати російську – мову братерства і дружби», опубліковані в різних номерах видання за 1978 р. Зазначимо, що саме в цей рік радянська влада почала вживати жорсткіших заходів щодо русифікації освітньої сфери.

Четверта група джерел об'єднала у себе мемуари, спогади, праці дисидентів і радянських діячів. Вони мають велику цінність, оскільки висвітлюють радянське суспільно-політичне й соціокультурне життя з погляду пересічного жителя. Такі джерела досить суб'єктивні, тому що в першу чергу відображають власне погляди самого автора. Однак, їх дослідження важливе для розуміння впливу на світогляд населення радянської мовної і національної політики. Чільне місце в цій групі займають праці і спогади дисидентів, зокрема І. Дзюби, В. Чорновола та інших політв'язнів, які розкривали негативні тенденції русифікації та радянзації для українського суспільства. У цьому контексті цінними є напрацювання Ю. Субтельного та І. Гурина. Відзначимо також праці радянських дослідників-мовознавців, зокрема І. Білодіда, який намагався довести й утвердити у практичній площині теорію двомовності

українського суспільства. Цінна інформація щодо мовної ситуації та розвитку мовознавства в УРСР міститься у низці праць радянських мовознавців, зокрема «Рідне слово. Розвиток мови й мовознавства в УРСР» (Й. Багмут, В. Русанівський), «Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР», «Взаимоотношения развития национальных языков и национальных культур» та ін. Детальний аналіз праць радянських мовознавців дає змогу визначити особливості теоретичного обґрунтування білінгвізму і шляхи впровадження російської мови як ключового засобу комунікації в суспільстві.

Отже, комплексний аналіз наявних джерел дає змогу деталізувати вже досліджені факти радянської мовної політики, з одного боку, а з іншого, – з'ясувати нові історичні дані, актуалізувати їх і на основі цього сформулювати чіткі висновки. Використання зазначених вище джерел у дисертаційному дослідженні дає змогу об'єктивно й достовірно висвітлити обрану тематику. Водночас вони містять цінну інформацію, яка має актуалізувати мовознавчі дослідження 1960 – 1980-х рр. ХХ ст. Використанні в роботі документи й матеріали є також цінним джерелом для розуміння сучасних тенденцій у мовній сфері.

1.3. Методи і принципи наукового дослідження

Методологічна основа дослідження базується на теоретико-концептуальних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, на використанні у дисертації сучасного поняттєвого апарату й застосуванні необхідних методів, прийомів і принципів наукового пізнання. Наукове осмислення радянської мовної політики в роки застою і її наслідків на сучасному етапі державотворення України неможливе без її комплексного дослідження.

Слід зазначити, що дослідження мовного питання, історії і теорії розвитку мов, процесу білінгвізму відображалось в низці наукових напрацювань учених минулого й сучасності. Фактично дисертаційне дослідження базується не лише на наявних історичних працях і архівних матеріалах із цієї тематики, а й на

теоретичному осмисленні загальних питань із розвитку мов. Чільне місце тут займає питання феномену мовної ідеології. Уперше це поняття ввів М. Сільвестрін у 1979 р., і з того часу воно користується популярністю в мовознавців світу [250]. Теоретичне осмислення мовної ідеології, її особливості в демократичних і авторитарних країнах дають дослідникам сучасності змогу вивчати це питання, відштовхуючись від впливу політичних суб'єктів на розвиток мови. Якщо в демократичних країнах цей вплив зведено до мінімуму, то в авторитарних він створює передумови до зникнення мов етнічних груп, тобто до повної асиміляції та акультурації. Багато вчених намагалися розглядати питання впливу мовних ідеологій на соціальну нерівність і диференціацію, пов'язуючи комунікативні практики з масштабними соціальними процесами, гегемоніальними дискурсами виключення, авторитету, легітимності й ідентичності [250]. Мовні практики в Радянському Союзі засвідчували певні особливості мовної ідеології в авторитарному суспільстві та її вплив на соціальні зв'язки. Безумовно, базуючись на тотальній русифікації, вона лише поглиблювала витіснення з ужитку інших мов, що зумовлювало зміну ідентичності. З огляду на це мову окремі дослідники вважають політичною зброєю [235, с. 56]. Мовна ідеологія відіграє важливу роль у формуванні суспільних відносин, розв'язанні суперечностей у суспільстві, чи навпаки, для їх поглиблення. Політичні інститути демократичного суспільства використовують усі засоби для збереження плюралізму мовного простору, при цьому надаючи перевагу державній мові, натомість в авторитарному суспільстві створюють усі передумови асиміляції мов інших народів [130]. На цьому свою увагу акцентує Д. Карландер, наводячи приклад застосування соціолінгвістичних концепцій політичними інститутами Швеції в різні періоди [239]. Його стаття досить цінна в аспекті теоретичного осмислення мовної політики загалом.

Дотримуючись теоретико-методологічних основ соціолінгвістики, Ю. Шевельов намагався показати розвиток мови і вплив на неї суб'єктивних чинників. Ще 1966 р. він наголошував на структурних змінах української мови

з наближенням її до російської [313]. Вивчення цих змін мало важливе значення в розумінні радянської мовної політики. Серед українських дослідників, які займалися вивченням проблем соціолінгвістики, варто відзначити Л. Масенко, М. Олікову, Р. Зорівчак. Методологічна основа досліджень із соціолінгвістики є важливою при вивченні впливу соціальних і політичних чинників на розвиток мови, її громадянських функцій і впливу на диференціацію суспільства. Перші дослідження українських учених у цій сфері опубліковані в 1960-х рр. у них розглядалися особливості мовної політики, поширення двомовності тощо. Ці праці є не лише цінним джерелом вивчення радянської мовної політики, а й важливими методологічним інструментом для комплексного дослідження теми дисертації.

Дисертаційне дослідження здійснювалося з використанням сучасного наукового тезаурусу. З-поміж низки термінів і понять варто виокремити такі: русифікація, асиміляція, денационалізація, білінгвізм, етнічна група, ідентичність. Розглянемо детально їхнє значення і місце у дисертаційному дослідженні.

У контексті української історичної науки поняття русифікації слід сприймати як «означення державної політики, що мала забезпечити всебічну інтеграцію народів Російської імперії, а згодом – народів СРСР» [303]. Визначення, запропоноване І. Дзюбою, не втратило своєї актуальності, але потребує доповнення. На думку О. Чиркова, під русифікацією слід розуміти «сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та серед українців, за допомогою переходу чи переведення осіб неросійської національності на російську мову й російську культуру та їхньої подальшої асиміляції» [310]. Тенденції русифікації були притаманні й після розпаду Радянського Союзу, а отже, її також слід розглядати як елемент російської неоімперської політики. Досить часто в українському науковому дискурсі використовується термін «російщення», який має схоже значення. С. Савойська стверджує, що, на думку багатьох науковців, термін «русифікація» є дещо застарілим, а тому пропонується його заміна на

«російщення» [246]. Зокрема такого погляду дотримується О. Чирков, пропонуючи власні варіанти заміни цього терміна («росіянізація», «російщення», «зросійщення», «змоскалення», «помоскалення», «москалізація») [310]. У цьому контексті доречно згадати ще один варіант означення радянської мовно-національної політики, а саме асиміляція (у цьому випадку культурна асиміляція). Під цим поняттям слід розглядати «процес прийняття певним народом або спільнотою культури (мови, цінностей, звичаїв) та самосвідомості (ідентичності) іншого народу або спільноти» [316]. На думку С. Савойської, під час асиміляції відбувається процес уподібнення мов і культур [246]. Наслідком є втрата окремими етнічними групами власної мовної, національної, культурної ідентичності. Цей процес може бути як природним (після довготривалої взаємодії кількох культур), так і насильницьким (штучно нав'язаним політичними інститутами).

Ще одним терміном, який використано в дисертаційному дослідженні, є денационалізація. На думку М. Шульги, цей процес має іншу назву – етнічна асиміляція. Під цим терміном слід вважати «поглинання одного етносу іншими, розчинення однієї етнічної групи чи окремих осіб в іншому етнічному (національному) середовищі» [314].

Білінгвізм, або двомовність, в енциклопедичному виданні «Українська мова» розглядається як «практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї державної або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [272]. Білінгвізм притаманний суспільствам з неоднорідним етнічним складом чи постколоніальним суспільствам, де спостерігалися насильницькі процеси асиміляції. Фактично двомовність може сформуватися природно в певній етнічній групі населення через проживання на території, де вони є меншиною (відповідно спілкування відбувається рідною і мовою іншого народу, на території якого вони проживають). Білінгвізм в Україні сформувався внаслідок політики русифікації, яка проводилася за сприяння влади Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу. Природний чинник теж мав місце у формуванні двомовності

українського суспільства, проте він не був настільки потужним, як штучно організована мовна політика. Характеризуючи українсько-російську двомовність, Л. Масенко стверджувала, що вона не була гармонійною, спростовуючи аргументи радянських мовознавців щодо цього [294]. Іншими словами, білінгвізм зумовлював втрату мовної стійкості українськомовного населення, що зумовлювалося низкою суб'єктивних чинників.

Поняття «етнічна група» є семантично розгалуженим і може означати різні типи етнічних спільнот. Воно передбачає певну лінгвістичну, релігійну, психологічну спорідненість [169, с. 90–92]. Досить детально й розгорнуто надав характеристику терміна «етнічна група» П. Чорній. Він вважає, що одна група українських науковців наділяє етнічну групу тими ознаками і властивостями, які притаманні етносу. Інша група трактує її як частину етносу, що проживає за межами власної етнічної території. Друге визначення, на думку дослідника є оптимальнішим при характеристиці етнічної групи. У зв'язку з цим учений пропонує розглядати її у форматі «частини етносу, що проживає за межами своєї етнічної території, відрізняється від титульної етноспільноти соціолінгвістичними особливостями, відмінною матеріальною і духовною культурою, а також усвідомленням генетичної і культурної спорідненості зі своїм етносом» [225, с. 7–8].

Термін «ідентичність» у дослідженні вживається в контексті мовного чи національного прояву. Починаючи з другої половини ХХ ст. він поступово витіснив терміни «самосвідомість» і «самовизначення». Влучним визначенням ідентичності (національна) є тлумачення, запропоноване Л. Нагорною і зафіксоване у 3-му томі Енциклопедії історії України. В авторському розумінні це «означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зав'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею» [297]. Варто зазначити, що ідентичність є важливим компонентом комфортного життя

людини, спільноти чи соціуму загалом [163, с. 6]. Національна ідентичність є складною конструкцією, до якої входить багато взаємопов'язаних компонентів, зокрема етнічних, територіальних, культурних, економічних, політико-юридичних [304]. Вітчизняним відповідником цього терміна є «самобутність». Дослідженням ідентичності її різновидів і сутності займалися західні дослідники, зокрема Е. Сміт, Р. Брюбейкер, О. Марквард, К. Штірле, Е. Руперт, Ф. Фукуяма та ін. Вивченню національної самобутності присвячена низка праць вітчизняних науковців, зокрема Л. Нагорної, М. Козловець, О. Шапаренко, В. Котигоренко та ін. У сучасних реаліях і викликах тематика ідентичності актуалізується, а отже у подальшому буде більше досліджень, які по-іншому розглядатимуть це поняття.

Радянська політика денационалізації зумовлювала маргіналізацію суспільства. Досить влучним є визначення В. Євтуха у «Політичній енциклопедії». Маргіналізація – це процес, який зумовлює специфічний соціопсихологічний стан особистості, частково чи повністю виключаючи її із соціальної, економічної, політичної та інших сфер життєдіяльності суспільства на підставі релігійних, етнічних, гендерних, культурних чи інших ознак [151, с. 423]. У контексті дисертації під цим поняттям розглядається процес формування нової категорії населення, у якій відбулася зміна чи втрата ідентичності (мовної, культурної, релігійної, етнічної) і спостерігався політико-правовий нігілізм.

Дисертаційне дослідження базується на основних принципах наукового пізнання, зокрема принципах історизму, достовірності, об'єктивності, соціального підходу, всебічності, альтернативності, системності. Дотримання їх є безумовною вимогою при дослідженні впливу радянської мовної політики на соціокультурне життя суспільства радянської України в 1960 – 1980-х рр. Це дасть змогу цілісно розкрити тематику дисертаційного дослідження і зрозуміти наслідки радянської мовної політики на сучасному етапі державотворення, особливо в контексті спотворення національної і мовної ідентичності.

Принцип *історизму*, який передбачає розгляд усіх історичних фактів, явищ і подій, пов'язаних із мовною політикою радянської влади в 1960 – 1980 рр., застосовувався при вивченні причиново-наслідкових зв'язків, взаємообумовленості чинників впливу на національну ідентичність населення в досліджуваний період. Безумовно, цей принцип застосовувався під час проблемно-хронологічного викладу матеріалів дослідження, що дало змогу більш чітко висвітлити сутність окремих тематичних блоків дисертації. Його дотримання сприяло чіткому висвітленню тенденцій радянської мовної політики, її розвитку, впливу на соціокультурне, економічне і суспільно-політичне життя в УРСР.

Історичні дослідження базуються на викладенні достовірної інформації, яка аргументується документальними свідченнями, висновками інших науковців, статистичними даними тощо. У ході наукової роботи застосовано принцип *достовірності*, завдяки якому висвітлювалася точна інформація, що відповідає дійсності. Завдяки аналізу безлічі джерел різного походження вдалося виокремити певні факти з різних інтерпретацій мовної політики компартійного керівництва і її впливу на радянське суспільство, систематизувати і проаналізувати їх, надати їм характеристику. Безумовно, це сприяло й *об'єктивності* дослідження, оскільки достовірне висвітлення інформації передбачає неупереджене вивчення наявних фактів. Зокрема, під час аналізу становища української мови в суспільно-політичному й культурно-освітньому житті УРСР було втілено намір з позиції дослідника максимально об'єктивно розкрити вплив русифікації, тенденції зміни ідентичності. Для цього здійснювався аналіз наукових досліджень радянських, російських, українських дослідників і науковців Європи та Америки.

Принцип *соціального підходу* застосовувався під час висвітлення тенденції зміни ідентичності різних прошарків населення внаслідок русифікаційної політики радянської влади. У першу чергу чільне місце мало вивчення зміни мовної і національної самобутності в контексті кар'єрного розвитку. Так, у результаті дослідження було встановлено, що русифіковане населення мало

більші перспективи кар'єрного зростання, а отже, відмовлялося від рідної мови на користь російської. Іншим прикладом є свідома відмова батьків учнів від вивчення української мови у школах через її неперспективність. Відповідно міське населення швидше зазнавало російщення, оскільки мало строкатіший етнічний склад і саме в містах було більше можливостей для отримання більш кваліфікованої роботи з подальшою перспективою.

Дослідження дисертаційної теми передбачало застосування принципу *всебічності*. Для об'єктивної оцінки мовно-культурних процесів на території УРСР необхідно було осмислити всі чинники, а також гіпотези й думки різних науковців щодо впливу цих процесів на соціокультурне життя. Детальний аналіз наявних матеріалів, різних поглядів дав змогу повноцінно й цілісно розкрити предмет наукового пізнання.

Вивчення наслідків мовної політики радянської влади зумовлювало використання принципу альтернативності. Під час дослідження була здійснена спроба осмислити ймовірні перспективи та масштаби русифікації. Фактично русифікація була одним з основних інструментів формування єдиної спільності – «радянського народу», тому припустити альтернативу розвитку мовної політики досить складно. Проте цей принцип дає нам можливість зрозуміти чинники, якими керувалося радянське компартійне керівництво, реалізуючи власну національну політику, і з'ясувати відсутність імовірності іншого шляху її розвитку.

Дисертаційна робота має системний характер, що передбачає розгляд об'єкта дослідження як єдиного цілого з усіма його ключовими складниками. У контексті цієї теми розглядався взаємозв'язок між упровадженими радянською владою заходами щодо русифікації всіх сфер життєдіяльності суспільства, свідомою зміною мовної і національної самобутності населення, впливу тогочасних ЗМІ на масову свідомість людей і наслідками цих процесів на сучасному етапі державотворення України. Неможливо розглядати сучасні мовні та етнонаціональні процеси в Україні без системного пізнання всіх історичних чинників. Відтак, у ході наукового пізнання було здійснено спробу

нерозривного вивчення взаємодії всіх елементів русифікації (від діяльності центральних партійних і державних органів влади СРСР і УРСР до інформаційного впливу місцевих ЗМІ) і їхнього впливу на зміну самобутності населення різних регіонів УРСР.

Дослідження мовної політики радянської влади і її впливу на соціокультурне середовище населення УРСР здійснювалося завдяки застосуванню трьох груп методів: загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних. Їх використання дало змогу детально, цілісно, логічно, послідовно, об'єктивно розкрити предмет дослідження і чітко, виважено й лаконічно сформулювати загальні висновки щодо результатів.

Загальнонаукова група методів – це ключові інструменти, які застосовуються в будь-яких дослідженнях. У ході написання дисертації було використано аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування, узагальнення. Найчастіше в дослідженні вдавалися до застосування *аналізу* і *синтезу*, особливо під час вивчення окремих подій, явищ, чинників, які впливали на мовно-культурне становище в радянській Україні. Ці методи дали змогу конкретизувати й деталізувати окремі положення щодо мовної політики радянської влади. На основі цього вдалося сформувати певні проблемні блоки, які розписані в дисертаційному дослідженні. Методи *індукції* і *дедукції* були необхідними при отриманні достовірних результатів дослідження, особливо щодо впливу мовної політики радянської влади на ідентичність населення УРСР. Вивчення наявних наукових праць із цієї тематики, архівних матеріалів, документальних свідчень обумовлювало узагальнення ключових результатів дослідження. При формуванні висновку й лаконічному та чіткому викладенні основних положень було застосовано цей принцип, що дало змогу виокремити основний зміст наукового пошуку.

Другою групою методів є міждисциплінарні, які об'єднали методологічні засади різних галузей знань, зокрема соціології, етнополітології, мовознавства, джерелознавства. Серед міждисциплінарних методів варто виокремити бібліографічний, актуалістичний, джерелознавчий і архівознавчий аналіз,

контент-аналіз, етноісторичний, етнокомунікативний підходи. Бібліографічний є одним із базових міждисциплінарних методів, які використовуються в історичній науці. Його основним завданням є систематизація наявних наукових матеріалів з дисертаційної теми дослідження, їх групування і характеристика наукового дискурсу.

Актуалістичний метод, який застосовується в історії мовознавства, є невід'ємним інструментом для вивчення розвитку мовознавчих процесів на території УРСР під впливом радянської політики русифікації. Особливо цінним він є під час детального аналізу робіт мовознавців періоду застою, які обґрунтовували ідею «двомовності» для українців. Фактично актуалістичний метод передбачав використання наявних знань минулого для передбачення майбутнього. У конкретному випадку більше йдеться не про прогнозування, а про розуміння причиново-наслідкових зв'язків. Саме тому актуалістичний метод використовувався з метою реконструкції русифікації, що дало змогу зрозуміти негативні тенденції для розвитку української мови на сучасному етапі державотворення.

Одним із важливих методів дослідження став *джерелознавчий і архівознавчий аналіз*. Їх застосування дало змогу детально вивчити основні документи, матеріали, зокрема й архівні, їх походження, сутність і зміст. Так, було ґрунтовно опрацьовано нормативно-правові документи, доповідні записки, доповіді, наукові й ідеологічні праці радянських дослідників, матеріали ЗМІ тощо. Детальне осмислення документів і матеріалів за допомогою означених методів дало змогу сформулювати певне розуміння тенденцій розвитку радянської мовної політики в різних сферах суспільного життя. Вивчаючи архівні матеріали, вдалося виокремити штучно сформований попит на російськомовну друковану продукцію і телебачення. Водночас варто виокремити й контент-аналіз. У контексті дисертаційного дослідження він передбачав вивчення матеріалів радянських ЗМІ, їх вплив на свідомість населення й на зміну мовної і національної ідентичності.

Дослідження русифікації етнічних груп неможливе без використання двох методів етнополітології: *етноісторичного* та *етнокомунікативного*. У ході конкретного історичного періоду (1960 – 1980 рр.) значна частина етнічних груп зазнала мовної асиміляції, при цьому втрачаючи власну самобутність, а традиції, культуру, обрядовість поступово змінювали на радянські. У цьому контексті важливо зрозуміти становище окремих етнічних груп у цей період і їх розвиток у контексті радянської політики русифікації. Для цього використовувався етноісторичний підхід. Щодо етнокомунікативного, то він передбачав вивчення взаємодії різних етнічних груп між собою. Офіційна компартійна політика передбачала формування російської мови як основного засобу комунікації багатонаціонального суспільства. Водночас цей метод дав змогу зрозуміти тенденцію зміни рідної мови на російську чи формування білінгвізму в різних етнічних груп.

Третю групу методів становлять спеціально-історичні, зокрема порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний. *Порівняльно-історичний* передбачав компаративний аналіз між радянською мовною політикою 1960 – початку 1970-х рр. і другої половини 1970 – 1980-х рр. Його застосування дало змогу зрозуміти відмінності в реалізації мовної політики, зокрема посилення русифікації всіх сфер життєдіяльності з другої половини 1970-х рр., втілення низки жорстких заходів, які витісняли українську мову з ужитку тощо. Крім того, метод використовувався при дослідженні змін ідентичності населення. Таким чином з'ясовано тенденції взаємозалежності радянської мовної політики на втрату самобутності.

У дисертації застосовувався *проблемно-хронологічний* метод, який фактично визначив структуру викладу результатів дослідження. Чільне місце у висвітленні мовної політики радянської влади займає виокремлення й вивчення таких проблемних блоків: нормативно-правова основа радянської мовної політики, заходи русифікації суспільства, витіснення української мови з освітньої і наукової сфери, русифікація ЗМІ, ідейний зміст радянських медіа,

зміна ідентичності тощо. Ці блоки розглядаються в конкретному історичному періоді (1960 – 1980 рр.). Таким чином вдалося їх поєднати, структурувати й чітко та логічно викласти результати дослідження під час написання дисертації.

Неможливо розглядати мовну політику радянської влади і її вплив на соціокультурне життя населення УРСР без його системного вивчення. Для цього застосовувався *історико-системний* метод. У конкретному дослідженні передбачалося вивчати взаємозв'язок радянської мовної політики і зміни в мовній структурі населення УРСР. Відповідно відбувався пошук причиново-наслідкових зв'язків, які виникали між певними елементами системи. Таким чином мовна політика і зміна ідентичності населення розглядалася цілісно і комплексно.

Отже, комплексне застосування ключових методів і принципів сприяло висвітленню основних напрямів дослідження, визначенню проблемних питань, їх деталізації, а також дали змогу цілісно розглянути тенденції зміни мовної ідентичності населення УРСР під впливом політики русифікації.

Висновки до розділу 1

У результаті розгляду теоретико-методологічних засад дослідження, детального опрацювання історіографії та аналізу наявних джерел і матеріалів слід зробити такі висновки:

1. Русифікація та радянська мовна політика є актуальними проблемами для дослідників від початку незалежності. Це пояснюється двома чинниками: 1) радянська історична та мовознавча науки доводили спільний розвиток української і російської мов, намагаючись спростувати, а точніше виправдати русифікацію; 2) відкриття архівів давало змогу знайти аргументи щодо цілеспрямованості русифікації.

З початку 1990-х рр. українські історики намагалися критично переосмислити здобутки радянської науки. Вони висвітлювали інший погляд, який завдяки залученню документальних свідчень був об'єктивнішим. Беручи за основу праці дослідників із діаспори, вони розвивали думку щодо

культурного знищення українців. У 2000-х рр. з'являється низка ґрунтовних досліджень, які детально розкривають мовну політику радянської влади.

Актуалізувалися дослідження з історії радянської мовної політики після 2014 р., тобто після початку російсько-української війни. У цей період українським науковцям вдалося доповнити історіографічну базу, систематизувати наявні праці, поглибити попередні результати дослідження, сформулювати нові висновки з цієї теми й переосмислити наслідки на сучасному етапі. Утім існує необхідність деталізувати вплив русифікації на ідентичність населення.

Зарубіжні дослідники, аналізуючи радянську національну політику акцентували значну вагу на процесах асиміляції, зокрема мовної. Висновки сформульовані в їхніх працях ще в 1980-х рр., не втратили актуальності й донині, а результати наукових досліджень доповнюються новими фактами й обґрунтуваннями.

2. Об'єктивне висвітлення політичної, суспільної, соціокультурної ситуації на території радянської України в умовах тотальної русифікації всіх сфер суспільного життя неможливе без використання комплексу джерел. Архівні матеріали дали змогу розкрити важливі аспекти впливу радянської мовної політики на освітню, наукову сфери, побутове життя населення тощо. Інші групи джерел дали змогу деталізувати результати попередніх досліджень і сформулювати нові висновки щодо сутності русифікації в 1960 – 1980 рр. Дослідження наявних джерел сприяло узагальненню відомостей стосовно радянської національної і мовної політики, висвітненню в повному обсязі засобів впливу на свідомість населення.

3. Існує низка підходів до радянської мовної політики, утім ключовим аспектом є доведення факту впливу радянської мовної політики на соціокультурне життя населення. Для детального, об'єктивного й достовірного висвітлення цього питання застосовано низку принципів і методів. Дисертаційне дослідження передбачало комплексний підхід до вивчення запропонованої тематики, а отже застосовані методи були не лише спеціально-

історичними, а й загальнонауковими й міждисциплінарними, які охоплюють методологічні засади соціології, етнополітології, мовознавства, джерелознавства.

РОЗДІЛ 2. МОВНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УРСР (1964 – 1985 РР.).

2.1. Політико-правове врегулювання мовного питання в УРСР

Мовно-культурна політика радянської влади вирізнялася уніфікацією суспільства. У роки застою вона використовувала сталінську методику ліквідації мовних, культурних і національних особливостей населення. Щоправда, порівнянно з тоталітарним режимом 1930 – початку 1950-х рр. духовне знищення українського суспільства переважало над фізичним [166, с. 137]. Упродовж 1960 – 1980-х рр. активно впроваджувалася ідея формування нової спільності під назвою «радянський народ». Обґрунтована радянськими теоретиками, вона передбачала розбудову інтернаціонального суспільства на основі російського мовно-культурного простору. Характеризувалася ця політика масовою русифікацією та акультурацією суспільства. Українська мова поступово почала зникати з офіційного вжитку [267]. Британський дослідник Дж. Кіп переконаний, що радянська влада відкрито реалізовувала політику посилення ролі російської мови на всій території СРСР. Ця політика зумовлювала денационалізацію численних народів [229, с. 26]. Зважаючи на це, політика русифікації стала невід’ємним атрибутом реалізації радянської національної політики, спрямованої на зміну ідентичності й уніфікації суспільства за встановленими партійною номенклатурою критеріями.

Формування міжнаціональних відносин в СРСР відбувалося на основі злиття неросійських народів з росіянами. Фактично незмінною лишається політика русифікації суспільства як інструмент розбудови спільності «радянський народ» [237]. Радянське керівництво видавало процес асиміляції за добровільне прагнення неросійськомовних народів УРСР до вивчення російської. Мовна політика партійної номенклатури ставила за мету розмити межі, які охоплювали поняття «рідна мова» [197, с. 42]. Радянська історико-педагогічна думка у 1960 – 1980-х рр. продукувала ідеї «дружби народів» [143, с. 53], що посилювало процес денационалізації суспільства. Радянське керівництво заохочувало будь-який прояв гібридної ідентичності, що

обумовлювало подвійну самотність населення. У цьому контексті русифікація виступала одним із знарядь змішування культур або ж зміни самотності. На думку Л. Нагорної, саме така політика в 1960 – 1980-і рр. зумовила амбівалентність українського суспільства [187, с. 187].

В умовах авторитарного/тоталітарного режиму зміна світоглядних уявлень населення зазнає чіткого контролю на державному рівні. Відповідно відбувається керування свідомістю широких народних мас та спонукання їх до «правильних» норм поведінки в суспільстві, зокрема у сфері мовно-культурного самовираження особистості, застосування чітко виражених важелів тиску. Використовуючи методи заохочення (пришвидшення кар'єрного зросту, надбавки до заробітної плати та першочерговий вступ до ВНЗ), ці ідеї орієнтувалися на усвідомлену відмову численного населення Радянського Союзу від рідної мови та культури [195, с. 64]. Цьому сприяло і виховання у молоді конформізму [144, с. 63], тобто здатності пристосовуватися до нових моделей поведінки. Русифікація як елемент денаціоналізації реалізовувалася радянською владою на території УРСР такими методами: 1) внесення змін в освітню сферу; 2) заміна російською термінологією українських слів; 3) штучно організовані масові міграції; 4) урбанізація; 5) ідеологічне обґрунтування мовної проблеми; 6) перевага російськомовного книговидавництва і преси [202, с. 32]. Усі ці методи сприяли уніфікації суспільства і формуванню «гібридної ідентичності». Особистість, яка потрапляла під такий вплив, вже ідентифікувала себе не лише як частину свого етносу, але і як члена радянської спільноти з усіма мовно-культурними наслідками.

Дослідники Ф. Кремер, У. Фогль та Л. Колехмайнен наголошували на постійному безперервному розвитку мови [241]. Звісно цей процес відбувається під впливом певних чинників, зокрема державних інститутів влади, які задають тенденції мовотворення. У радянський період він передбачав уніфікацію, а точніше – русифікацію суспільства. Відсутність державності в Україні та національних інститутів унеможлиблювала захист української мови в той час. Русифікація як елемент національної політики радянської влади водночас була

своєрідною ідеологією, про що свідчить перспектива розвитку російської мови в різних куточках СРСР. Загалом зарубіжні дослідники розглядають мовну ідеологію як колективне сприймання, яке формує «ставлення мовців до власної та чужої мови, посередництво між суспільною практикою мови та соціально-економічними та політичними структурами, в яких вона виникає» [235]. У демократичному суспільстві створюються всі умови для розвитку мови національних меншин, попри це, пріоритет надається розвитку державної мови. В авторитарному радянському суспільстві періоду застою це означало б декларативне проголошення вільного вибору мови, при цьому створювалися сприятливі умови лише для розвитку російської.

На думку Ю. Шаповала, радянська мовна політика була розроблена в Москві ще з 1930-х рр. і лишалася чинною до кінця 1980-х рр., попри певні тимчасові послаблення [185, с. 23]. Відмітимо, що з утвердженням тоталітарного режиму загалом відбулися зміни в національній політиці. Попри десталінізацію, русифікація суспільства лишалася важливим компонентом його трансформації, зміни ідентичності населення і зняттям інтеграції полікультурної Радянської держави в єдине ціле. Наслідком для України став білінгвізм на сучасному етапі державотворення, який також має вплив на політичний і цивілізаційний вибір українського суспільства. Л. Масенко доводить, що явище двомовності в Україні принципово відмінне від індивідуальної свідомої двомовності, оскільки тотальний білінгвізм є результатом колоніальної залежності [221, с. 63]. Саме така залежність була в політичного суб'єкта Українська РСР від Російської РФСР. Російська мова поступово переймала всі функції рідної в УРСР, а тому існував значний ризик зникнення української з усіх сфер життєдіяльності. Безумовно, такий розвиток подій був можливий з огляду на посилення тенденцій русифікації радянського суспільства наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Лише початок перебудови і радянського варіанта демократизації суспільства зумовив активізацію національних рухів, які вже не допускали зміни національної і мовної ідентичності населення.

Організований радянською владою процес русифікації суспільства, як елемент національної політики передбачав низку заходів: переслідування та ідеологічний тиск проти дисидентів, зростання кількості російських навчальних закладів, книг, популяризації російської мови, матеріальне стимулювання інтелігенції, яка була носієм російської мови тощо. Це зумовило бікультурне протистояння між носіями української мовно-культурної ідентичності та русифікованими групами населення, яке тривало і в роки незалежності й загострювалося через зовнішньополітичний вплив Росії та внутрішню нестабільність української політичної еліти. Русифікація сприяла скороченню навчальних закладів з українською мовою викладання. У деяких містах спостерігалось навіть їх зникнення, зокрема в Донецьку, Луганську, Чернігові, Миколаєві, Харкові та Одесі. Радянська влада розуміла особливу актуальність мовної політики в освітній сфері. Оскільки формування нової ідентичності планувалося реалізувати через молоде покоління, більш ефективні й потужніші заходи русифікації спрямовувалися здебільшого на освітні заклади [199, с. 219–220].

Відмітимо, що до початку 1960-х рр. відбувалися процеси спрямовані на поліпшення статусу української мови на території радянської України. Щоправда, вони мали дещо ідеологічний підтекст. Так, наприклад, обком Кримської області постановив про обов'язкове вивчення української мови і літератури, починаючи з 1955 – 1956 навчального року [95, арк. 234]. Для цього передбачалися заходи із залученням 600 учителів української мови і літератури і підготовки на спеціальних курсах близько 1500 вчителів початкових класів [72, арк. 247–248]. Ці заходи відбувалися на тлі святкування трьохсоті річниці Переяславської ради та обміну територіями між УРСР і РРФСР. Керівництво КПРС і КПУ намагалося представити ці події як частину ленінської національної політики. Слід констатувати, що процеси утвердження української мови на території Криму мали незначний результат, а починаючи з середини 1960-х рр. розгорнулися зворотні процеси, пов'язані із тотальним пануванням російського мовно-культурного простору на півострові. Щодо іншої території

радянської України, то українська мова мала певний статус і місце в офіційній сфері впродовж тривалого періоду. З початком застою і реалізацією концепції формування єдиної спільності «радянський народ» поступово розгортається русифікація, яка переходить у досить активну фазу в 1970 – 1980-х рр. [266] Це зумовлювало втрату власної мовної, культурної, національної самобутності українців та інших етнічних груп.

Освітня сфера найбільше постраждала від радянської мовної політики. Компартійне керівництво вбачало необхідність у формуванні нового світогляду в молоді, а отже, насадження ключових маркерів відбувалося ще зі шкільних років. Результатом стала зміна мовної самобутності молоді, яка вбачала перспективу в кар'єрному зростанні виключно завдяки володінню російською мовою і її застосуванню. Компартійно-радянська номенклатура систематично вживала заходи, спрямовані на поширення російської мови серед населення УРСР. Нетривалий період українізації освіти (1956 – 1958 рр.) змінився затяжною русифікацією [149, с. 138].

Перші кроки до реалізації русифікації суспільства після проголошення «десталінізації» наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. Так, 17 квітня 1959 р. було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» на основі аналогічного документа, прийнятого Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958 р. На думку багатьох дослідників, він узаконював тотальну русифікацію в освітній сфері, сприяв витісненню української мови зі шкіл та повсякденного вжитку [204, с. 133]. За ініціативою радянського керівництва приховувалося утвердження російської мови як головного засобу комунікації в суспільстві, а її вивчення створювало перспективи кар'єрного зростання. Наслідком цього стало поступове скорочення шкіл з українською, угорською, польською, молдовською мовами навчання [200, с. 409]. Саме 9-та стаття цього закону врегульовувала мовне питання в освіті. Цей акт, з ініціативи батьків, спричинив відмову учнів від вивчення української мови у школах із російською мовою викладання. Верховна Рада УРСР через доручення до виконавчих органів влади

намагалася оцінити мовну ситуацію, яка склалася в навчальних закладах. Наприкінці 1960-х рр. Міністерство освіти УРСР намагалася дещо змінити ситуацію, створивши умови для вивчення української мови у школах з іншою мовою викладання [14, арк. 104–105; 35, арк. 106], однак, ефекту від цих заходів не було, оскільки українська мова почала сприйматися як батьками, так і учнями як другорядна та безперспективна. На цю ситуацію не вплинуло й прийняття закону «Про народну освіту» від 28 червня 1974 р., який хоч і декларував рівні можливості здобуття освіти будь-якою мовою [126], все ж не змінював усталених тенденцій радянзації і русифікації суспільства. Учні мали право здобувати освіту будь-якою мовою, проте російська була обов'язковим предметом, як і мова республіки, де здійснювалося навчання [3, арк. 32]. Щоправда, це положення мало декларативний характер, оскільки траплялися **випадки**, коли через заяву батьків учнів звільняли від вивчення української мови [13, арк. 86–87]. Такі випадки демонструють укорінення комплексу меншовартості та знецінення української мови у всіх сферах життєдіяльності тогочасного радянського українця.

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. розпочалося різке скорочення українськомовних шкіл, особливо на території Донецької та Луганської областей [293]. Інтенсивність процесу зростала з початком періоду застою. У 1958 – 1959 н. р. відбулося зменшення кількості учнів, що виявили бажання навчатися рідною мовою. Відповідно чисельність учнівського контингенту українськомовних шкіл у Донецьку становила лише 0,9 тис. (1,2%), російськомовних – 76,3 тис. (98,8%). Частка українськомовного населення Донецька становила 38% від загальної кількості жителів міста. Аналогічна ситуація була в Луганській області. В українськомовних школах Луганська навчалася 1,5 тис. (6,5%) учнів, у російськомовних – 21,7 тис. (93,5%). Питома вага українськомовного населення сягала 44% від загальної кількості населення цієї території [149, с. 138–139]. Водночас Крим почав поступово згортати процес українзації освіти, започаткованої ще в 1955 р., тобто розпочалося

суттєве скорочення українськомовних класів і шкіл з подальшим їх зникненням.

Антиукраїнська політика в науково-освітній сфері на зламі 1950 – 1960-х рр. зумовила втрату пріоритету української мови у всіх сферах суспільного життя. Лише в сільській місцевості, де національно-культурні традиції ще не вийшли із широкого вжитку, українська мова мала перевагу. Відбувалося суттєве скорочення учнів в україномовних школах Києва, Львова, Вінниці, Одеси, Луганська та Дніпропетровська у 1959 – 1960 н. р. Загальна кількість учнів Києва становила 79 694 тис., із них українською мовою навчалося 25 269 тис., російською – 54 425 тис.; у Вінниці українську мову навчання обрало 4 725 тис., російську – 5 016 тис.; в Одесі українською мовою навчалося 5 355 тис., російською – 54 871 тис.; у Луганську українську мову навчання обрало – 1 344 тис. учнів, російську – 24 584 тис.; схожа ситуація простежується у Дніпропетровську – 18 509 тис. учнів навчалося українською мовою та 50 400 тис. – російською [2, арк.35–92].

Зростання кількості російськомовних шкіл в УРСР розпочалося у другій половині 1950-х рр. Так, якщо в 1958 – 1959 н. р. їх нараховувалося 4049, то в 1959 – 1960 н. р. – 4 192. У 30 063 загальноосвітніх школах навчалося 5 484 тис. учнів, з них українською мовою (в 25308 школах) – 3 808,4 тис. учнів, російською (у 4 192 школах) – 1 626,9 тис. учнів, молдавською (у 148 школах), угорською (у 99 школах) та польською (у 3 школах) – 48,7 тис. учнів. За 1959 – 1960 н. р. відбулося зменшення кількості українськомовних шкіл на 58 закладів. Ця тенденція тривала й у наступні роки [33, арк. 121–127], зокрема 1965 – 1966 н. р. кількість шкіл з українською мовою навчання скоротилася до 23 574 з одночасним зменшенням кількості учнів до 4 485,8 тис. Відповідно кількість російськомовних шкіл в УРСР зросла до 4 703, а учнів – до 2 465,7 тис. У відсотковому співвідношенні частка шкіл з російською мовою навчання збільшилася на 15,8%, а учнів – на 17,2% відповідно. У Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі не було жодної української школи, а загальна кількість українськомовних шкіл що року скорочувалася [189, с. 232–

233]. Ці дані засвідчують значні наслідки русифікаційної політики радянської влади в освітніх закладах, що в подальшому спричинило звуження сфери вживання української мови в містах УРСР та негативні наслідки політики русифікації на території республіки. Українці почали уникати спілкування рідною мовою. Намагаючись надати дітям кращу освіту з перспективою кар'єрного зростання, батьки свідомо обирали російську мову навчання, дискредитуючи тим самим українську як мову села та неосвічених народних мас [192, с. 18–20].

Спроби зберегти українську мову як основну для викладання у вищих навчальних закладах УРСР здійснювалися й керівництвом республіки. Зокрема, у 1965 р. Міністр освіти УРСР Ю. Даденков готував республіканську реформу, метою якої було надання переваги при вступі до вищих навчальних закладів абітурієнтам, які добре володіли українською мовою [191, с. 32–33]. Водночас, вона передбачала вивчення всіх суспільних наук лише українською мовою, друк книг і журналів теж мав здійснюватися в першу чергу українською. Крім того, була певна українізація окремих сфер культурного життя, зокрема проведення українськомовних екскурсій [83, арк. 23]. Однак, ці дії були зупинені керівництвом ЦК КПРС [278]. Очевидно, що партійна верхівка СРСР вважала такі дії надмірним виявом розвитку української національної культури й мови, що суперечило ідеї уніфікації радянського суспільства.

Від початку 1960-х рр. за вказівкою з Москви російська мова перетворюється не лише на засіб міжнаціональної комунікації, а й на другу мову неросійських народів [181, с. 19]. І якщо в 1960-х рр. ця теза лише формально визначала місце і роль української і російської мов, то з 1970-х рр. вона перетворюється в реальний курс мовної політики радянської влади на території УРСР.

Міністерством освіти УРСР, у січні 1960 р., було підготовлено записку до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови в школах Української РСР» [172, с. 378]. Документом закріплювалося завдання поглибити вивчення російської мови у початкових та

середніх навчальних закладах. Відповідно передбачалося закласти підґрунтя для поширення російської мови не тільки у школах республіки, а й у суспільному житті загалом [197, с. 42]. Упродовж 1960 – 1963 рр. радянське керівництво планувало створити стабільні програми та шкільні підручники для вивчення російської мови і літератури, видати 14 найменувань навчально-методичної літератури, проводити науково-практичні конференції для викладачів з метою поширення комуністичної ідеології російською мовою, організувати перепідготовку вчителів на базі шкіл РРФСР, посилити контроль обласних, міських та районних органів освіти за викладанням російської мови у школах республіки [172, с. 378]. У 1960 р. також створено ще одну записку «Про стан і заходи поліпшення викладання української і російської мов у школах УРСР» [215, с. 85], яка увійшла до перших документів, пов'язаних із мовною політикою в освіті радянської України.

Слід зазначити, що ХХІІ з'їзд ЦК КПРС 1961 р. засвідчив тенденцію русифікації суспільства, проголосивши курс на формування нової історичної спільності – «радянського народу» [184, с. 67]. У своїй доповіді М. Хрущов наголошував на важливості російської мови в розбудові радянського суспільства. П. Колсто зазначав, що ці тенденції обумовили зростання конкуренції в кар'єрному розвитку між росіянами та українцями за суттєвої переваги перших у цьому аспекті [240, с. 161]. Російське чи русифіковане населення мало більше шансів працювати на кваліфікованій роботі, отримати високу керівну посаду, тобто було привілейованішим у суспільстві [200, с. 416–421]. У той же час українці виконували функцію народу «другого серед рівних» [213, с. 432]. «Вільний вибір» мови нівелювався реальним станом справ у радянському суспільстві. При цьому радянські ідеологи, прикриваючись гаслами розвитку національних мов, усе частіше впроваджували в науковий, політичний і побутовий дискурс поняття «двомовності» [148, с. 62–63]. Надалі з посиленням русифікаційного впливу відбувалася зміна світоглядних орієнтирів серед українців, які змінювали власну мовну ідентичність заради успішного особистісного і професійного розвитку. Цьому сприяли всі умови, створенні

радянською владою. З 1970-х рр. до початку перебудови цей процес поступово посилювався синхронно із зростанням мовної асиміляції в суспільстві.

Зазначені тези М. Хрущова на XXII з'їзді ЦК КПРС стали матрицею для радянських ЗМІ, які підхопили ідею щодо розвитку й поширення практики російської мови [181, с. 19]. З огляду на авторитарну модель побудови радянського суспільства це явище стало закономірним, оскільки медіа виконували функцію пропаганди ідей компартійної верхівки. Відповідно хрущовська політика продовжила антинаціональну, антиукраїнську традицію русифікації суспільства [231, с. 367]. Щоправда, упродовж 1960-х рр. у республіканських журналах і газетах публікувалися статті щодо збереження українських мовно-культурних традицій, попри проголошені тези на XXII з'їзді ЦК КПРС [288]. Звісно, друковані ЗМІ через надмірну цензуру не могли висвітлювати реальне становище української мови в суспільстві.

Русифікація освітньої і наукової сфер мала системний характер про що свідчить доповідна записка Міністерства освіти УРСР, подана до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР». Завданням цього документу було: 1) упродовж 1960 – 1962 рр. створити шкільні програми та підручники з російської мови та літератури; 2) надрукувати 14 найменувань навчально-методичної літератури російською мовою; 3) зусиллями кафедр вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ розробити проект викладання російської мови та літератури; 4) організувати перепідготовку вчителів на території росії з метою посилення русифікації серед українськомовного науково-освітнього простору; 5) посилити контроль обласних, міських та районних органів народної освіти за викладанням на території УРСР російської мови та літератури [204, с. 142].

Ще одним із кроків русифікації стало створення на початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Утім тут ідеться більше не про розвиток національних мов, а радше про форсовану

русифікацію суспільства. Це засвідчувала програма ради, опублікована в 1962 р., де після декларативного проголошення рівноправ'я всіх мов чітко окреслено поділ на перспективні (російська, грузинська, вірменська, латиська, литовська, естонська) і неперспективні (українська, білоруська, кримськотатарська, азербайджанська та ін.) мови. Помітнішими ці тенденції стали із середини 1960-х рр., а українська й білоруська мови були першими, які мали уніфікуватися і стати частиною російської [185, с. 27–29]. Свідченням цього була передмова до «Українського правопису 1960 – 1961 рр.», у якій зазначалося, що всі спільні російські й українські правописні неузгодженості можна усунути після публікації «Правил русской орфографии и пунктуации» [175, с. 258]. Така уніфікація сприяла адаптації українськомовного середовища до поступової русифікації шляхом застосування нових правил і вимог правопису, спільних із російською мовою. Поступово ця тенденція посилювалася й діяльністю кола радянських філологів, які обґрунтовували спільні риси російської та української мов, вилучали з українського правопису певні терміни й слова, замінюючи їх російськомовними відповідниками. Згодом, у 1960-х – 1970-х рр., із розвитком подальших філологічних академічних досліджень було вибудовано чіткі концептуальні підходи щодо застосування мовних практик в УРСР. Це, у свою чергу, означало втрату позицій української мови не лише в політичній, культурній, освітній, економічній сферах життєдіяльності суспільства, а й у побуті. У цьому контексті доречно згадати теорію двомовності, яку підтримував і поширював, Міністр освіти УРСР, академік АН УРСР І. Білодід. На його думку, у Радянській Україні природно сформувалася українсько-російська двомовність [135, с. 181–182]. Він намагався довести, що російська мова мала формотворчий вплив на українську. До того академік доводив взаємодію національних мов із російською з метою приховати реальний одnobічний вплив російської мови [181, с. 22–23]. І. Білодід у своїх працях доводив «переваги» національно-російської двомовності, що стала однією з головних наукових тем мовознавчих інституцій та закладів Академії наук національних республік. Він переконував,

що російська мова як мова широких народних мас мала посідати панівне місце на території Радянського Союзу, а двомовність в УРСР розглядав як вид білінгвізму, за якого російська та українська мови в однакових масштабах можуть використовуватися народами [192, с. 18]. Мовна уніфікація проголошувалася як культурний процес, який полягав у «взаємозближенні та взаємозбагаченні української радянської культури з культурами народів СРСР» та «розвитку і взаємозбагаченні мов соціалістичних націй, зокрема мови українського народу» [145, с. 303]. Л. Масенко переконана, що всупереч поглибленню курсу русифікації, репресій проти дисидентського руху та представників української інтелігенції десятиліття від початку 1960-х рр. варто вважати десятиліттям культурного ренесансу [181]. У цьому твердженні є певна істина, адже, попри прийнятий курс на формування єдиної спільності – «радянського народу», керівництво УРСР в особі П. Шелеста все ж не заважало розвитку української мови, а інколи навіть сприяло, що, безумовно, не вдовольняло компартійне керівництво Радянського Союзу.

Отже, повернення до русифікації відбулося ще наприкінці 1950-х рр., про що свідчить низка нормативно-правових документів, архівних матеріалів тощо. Вони фіксували системний характер цієї політики, особливо в освітній сфері. З одного боку, надалі це зумовило асиміляцію значних мас населення, які вважали російську мову перспективною, а з іншого, – активізувало дисидентів. У цьому аспекті середина 1960-х – початок 1970-х рр. стали переломними, оскільки подальша русифікація вже супроводжувалася жорсткішими заходами.

Русифікація українського суспільства в умовах радянського авторитаризму періоду застою набувала тотального характеру. Вона охоплювала всі сфери життєдіяльності населення УРСР і стала інструментом реалізації радянської національної політики. Методи її впровадження позбавлені будь-якого законодавчого ґрунту і суперечать конституційним засадам радянського права, зокрема на самовизначення. Слушною є думка А. Фоміна, який, попри проросійську позицію власного дослідження, усе ж наголосив, що з погляду радянського права русифікація є нелегітимною, пояснюючи це відсутністю в

Конституції чи законодавчих актах положень щодо державного статусу російської мови [219, с. 49]. Російські історики виправдовували цей процес комунікативними потребами держави, а відтак взагалі відкидали тезу щодо насильницької русифікації [224, с. 165].

Характерною рисою мовної політики радянського керівництва була відсутність законодавчого закріплення статусу мов до 1989 р. Попри задекларовані принципи самовизначення, процес русифікації реалізовувався шляхом прийняття органами виконавчої влади нормативно-правових актів, які утверджували білінгвізм. Таким чином відбувалося ігнорування конституційного права, що лише підтверджувало авторитарність радянського режиму. Водночас, поставала потреба обґрунтування русифікації з наукового погляду, а отже, згідно з державним і партійним замовленням відбувалося науково-ідеологічне осмислення ролі і значення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, спостерігалася уніфікація українських слів з російськими відповідниками тощо. За висловом Р. Брюбейкера, радянське керівництво так намагалось уніфікувати різні народи, формуючи «Радянську національну державу» як «Російську національну державу» [234]. Іншими словами, спільність «радянський народ» мала ввібрати в себе мовно-культурні й національні риси росіян. В. Шнірельман вважав це проявом своєрідного «радянського націоналізму», який увібрав у себе всі риси російського [248, с. 105]. Уся нормативно-правова база, яка врегульовувала мовне питання в Радянському Союзі, лише підтверджувала думки іноземних дослідників.

На початку 1960-х рр. у колі радянської української інтелігенції виникало занепокоєння скороченням уживання української мови в офіційному житті республіки. Проведена 10 – 15 лютого 1963 р. в Києві Всеукраїнська конференція з питань української мови засвідчила цю тенденцію і власним рішенням намагалась заохотити владу до надання українській мові статусу державної [185, с. 28–29]. Щоправда, це рішення було проігноровано керівництвом країни, очевидно, через його суперечність офіційній партійній національній і мовній політиці. Українське суспільство, яке поступово

оговтувалося після сталінського тоталітаризму, під впливом часткової лібералізації все частіше зверталося до радянського керівництва з метою відновлення мовно-національних і культурних особливостей України. Однак уже із середини 1960-х рр., такі прояви оцінювалися партійним керівництвом як загроза розбудові радянського суспільства.

У сфері освіти та науки посилюються тенденції русифікації від початку застою, що відображено в низці документів нормативно-правового характеру. Міністерство освіти УРСР, виконуючи здебільшого вказівки вищого компартійного керівництва, реалізовувало низку заходів, які сприяли б поширенню російської мови в освітній сфері. Більше того, з ініціативи відомства і за сприяння АН УРСР та АН СРСР відбувалися наукові конференції, семінари, з'їзди працівників освіти і науки, де обговорювалися подальші мовні тенденції. Так, згідно з наказом Міністерства освіти Української РСР № 8 від 14 – 17 грудня 1964 р. в Луганському педагогічному інституті відбувалася республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків, організована спільно з Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. У її роботі взяли участь лінгвісти, наукові працівники Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, викладачі мовознавчих кафедр Луганського, Херсонського, Київського, Ніжинського, Ровенського, Кримського, Луцького, Івано-Франківського педінститутів та Київського, Дніпропетровського, Харківського, Одеського університетів, представники від Воронежського педінституту та університету, а також шкільні вчителі з міста Луганська [26, арк. 18]. Вирішення проблеми російсько-українських мовних зв'язків, уподібнення та злиття української мови з російським зразком у вищій та середній школі на основі розробки нової методики викладання лексикологічної структури мовознавчих досліджень стала метою цього заходу. У результаті роботи конференції відділу навчально-методичної та наукової роботи було доручено надіслати відповідні рекомендації стосовно уподібнення української мови до російської всім мовознавчим кафедрам педінститутів та обласним інститутам з метою

вдосконалення кваліфікації вчителів та викладачів відповідної спеціалізації [26, арк. 19]. Такі конференції зазвичай підкріплювалися радянськими мовознавчими студіями, де доводилася подібність російської й української мов і здійснювалася уніфікація українськомовних термінів чи заміна їх російськими відповідниками. Ключовим завданням таких досліджень стало доведення спорідненості й подальшого взаєморозвитку російської та української мов [110, с. 276–278]. На таких заходах обговорювалися питання щодо зміни чи вдосконалення шкільних програм і статутів закладів середньої, професійно-технічної чи вищої освіти.

Чільне місце в русифікації суспільства займала підготовка кадрів, зокрема в системі освіти. Так, наступним кроком радянської влади, який стимулював процес упровадження російськомовної освіти до українського науково-освітнього середовища, стала постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 8 грудня 1966 р. № 900 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР». Документ поставив завдання перед Міністерством освіти УРСР провести перепідготовку вчителів шкіл Української РСР упродовж 1967 – 1970 рр. з метою їх адаптації до роботи з новими навчальними планами, програмами та підручниками. Постановою передбачалося збільшення будівництва шкіл коштом колгоспів та кооперативних організацій, а також їхнього забезпечення матеріально-технічними засобами навчання й підвищення науково-освітнього рівня керівництва середніх і вищих навчальних закладів [124].

Наказом Міністерства освіти УРСР № 134 від 24 червня 1968 р. запроваджувалося проведення 10 – 12 вересня 1968 р. в Херсонському педагогічному інституті семінару для підвищення кваліфікації викладачів стилістики української та російської мов. Фінансування заходу здійснювалося коштом Херсонського педінституту [22, арк. 22]. Проведення подібних заходів мало на меті підготувати педагогічні кадри до змін у системі освіти. Водночас вони передбачали й освоєння нових правил стилістики. За допомогою уподібнення, спрощення деяких літер та вживання звуків на російський зразок

українська мова почала ототожнюватися з російською, що, у свою чергу, засвічувало втручання партійної номенклатури у структуру та лексичний склад мови. Це стимулювало поширення процесів русифікації у середовищі широких народних мас, які переважно лише здобували початкову та середню шкільну освіту [242, с. 145–146]. Подібні семінари стали звичним явищем педагогічного розвитку вчителів та інструментом зміни мовно-культурних уявлень. Водночас здійснювалася окрема підготовка вчителів російської мови і літератури відповідно до нових навчальних програм [28, арк. 11; 29, арк. 12–16]. Аналогічні заходи проводилися і для вчителів інших спеціальностей, зокрема української мови і літератури [1, арк. 18–19; 18, арк. 28]. Усі заходи такого типу реалізовувалися згідно з наказами Міністерства освіти УРСР. З одного боку, це поглиблювало компетентність педагога в його спеціальності, а з іншого, – встановлювало нові методичні вимоги до викладання російської мови і літератури як важливого компонента інтеграції радянського суспільства.

У 1970 р. Міністерство освіти УРСР розглядало пропозиції щодо підготовки вчителів. Одним із заходів стало введення курсу порівняльної граматики української і російської мов, яка, на думку партійного керівництва, була особливо необхідною в педагогічних інститутах радянської України [93, арк. 11]. Очевидно, що таким чином радянська влада намагалася підкреслити спільність російської та української мови, а згодом нівелювати значення української як рідної для населення УРСР.

З доповідної Міністру освіти УРСР П. Удовиченку, датованої 26 січня 1968 р., дізнаємося про необхідність збільшення обсягів підручників для школярів у радянській Україні. Після аналізу назви стає очевидно, що йдеться про російськомовні підручники і переважно для вивчення російської мови чи літератури [15, арк. 73–76]. Тобто, не лише підготовка і перепрофілювання педагогічних кадрів мало сприяти русифікації освітньої сфери, а й збільшення обсягів російськомовних підручників для шкіл із подальшим витісненням аналогічної українськомовної продукції.

Починаючи з 1970-х рр. процес русифікації на території радянської України набирає обертів. Це пов'язано як зі зміною вищого партійного керівництва УРСР, так і з ключовими позиціями КПРС і КПУ щодо формування спільності «радянський народ». Інтернаціоналізація суспільства й утвердження російської мови як міжнаціонального засобу комунікації розпочалася від початку 1970-х рр. У 1970 р. було прийнято новий статут загальноосвітньої школи [8, арк. 14–20] і поставлено завдання про перехід на нові програми для навчання. У результаті було затверджено початок видавництва нових підручників з української і російської мови та літератури, а також підготовки вчителів до викладання предметів за новими програмами [23, арк. 21–31]. Цьому сприяли низка прийнятих нормативно-правових і законодавчих актів в СРСР і в УРСР. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 р. «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» [25, арк. 108–109] мала на меті покращити умови викладання російської мови в національних школах, завершити перехід до нових навчальних програм та планів, запровадити атестацію вчителів та почати видавництво республіканського науково-методичного журналу «Русский язык и литература в школах УССР» [5, арк. 79]. На його сторінках передбачалося висвітлення проблем мовознавства й літературознавства, методики викладання російської мови у школах тощо [16, арк. 75–76]. У 1970-х рр., попри наявність предметів українська мова та українська література в російськомовних школах УРСР, батьки неодноразово зверталися до адміністрації чи партійного керівництва з метою звільнення їхніх дітей від їх вивчення. ЦК КП України подає дані, що частка таких учнів не перевищувала 3–5 % [13, арк. 86–87]. Допускаємо, що цей показник міг бути значно вищим. Більше того, з 1976 р. радянське керівництво вважає, що проводити екзамени з української мови і літератури в російськомовних школах не доцільно [10, арк. 89].

Русифікація науково-освітньої сфери охопила не лише українськомовні школи. Її згубний вплив був відчутним для інших етнічних груп. При аналізі

нормативно-правових документів Міністерства освіти УРСР виявлено певну тенденцію щодо інших народів Радянського Союзу в 1960 – 1980-х рр. Зокрема, йдеться про позбавлення можливості вивчення основних шкільних дисциплін рідною мовою. Партійна номенклатура дотримувалася думки, що досконале вивчення російської мови є життєво необхідним фактором для комфортного проживання інтернаціонального суспільства. Покладаючи на російську мову роль чинника для консолідації народів республіки, вагома роль приділялися викладанню її саме в національних школах.

Згідно з постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. № 864 у школах національних меншин, що функціонували в сільській місцевості та нараховували в 4 – 8-х класах більше 25 учнів, на уроках російської мови відбувався поділ на дві підгрупи [24, арк. 2]. Таке нововведення забезпечувало краще сприймання учнями інформації та полегшувало роботу вчителя, надаючи йому змогу приділяти учням більше уваги під час вивчення нового навчального матеріалу. Міністерство освіти УРСР звернулося до Ради Міністрів УРСР з пропозицією здійснити відповідний поділ класів на підгрупи в міських школах з угорською та молдавською мовами викладання [24, арк. 2]. Аргументом до цього рішення слугувала відсутність російськомовного середовища в регіоні, де функціонували ці мови, що погіршувало навчальні показники в національних школах. Зазначалося, що в УРСР є 28 шкіл міського типу з угорською та молдавською мовою навчання, які включають 204 класи учнів, що потребують поділу на окремі підгрупи при вивченні російської мови. У Закарпатській області таких шкіл було 17, класів – 127; у Чернівецькій – шкіл 9, класів – 66; в Одеській області – 2 школи та 10 класів. Відповідно з'являлася додаткова потреба у висококваліфікованих педагогічних кадрах, яка становила 35 додаткових ставок для вчителів 4 – 8-х класів [24, арк. 3].

Наказ Міністра освіти УРСР № 14 від 20 січня 1969 р. затверджував на 1969 – 1970 н.р. програму для шкіл з угорською мовою навчання, що передбачала вивчення у 4 – 10-х класах російської мови та літератури [19,

арк. 71]. Затвердження цих програм обґрунтовувалося радянськими науковцями та політичними діячами як необхідність освітнього розвитку школярів незалежно від етнічного походження. У шкільних програмах наголошувалося, що російська мова є засобом міжнаціональної комунікації, а її вивчення заохочувалося, з огляду на її перспективність у подальшому житті [30, арк. 2–3]. За цією формою приховувалося підґрунтя для русифікації, оскільки носії російської мови мали більші можливості для стрімкого кар'єрного зростання [240, с. 161].

Упродовж 1967 – 1968 н. р. в системі Міністерства освіти УРСР функціонувало 28 877 шкіл, з яких викладання українською мовою відбувалося у 23 622 закладах, російською – у 5012, молдавською – у 144, угорською – у 97, польською – у 2 [12, арк. 53]. З початку 1970-х рр. спостерігалася тенденція зростання кількості російськомовних шкіл, особливо на півдні й сході радянської України. Республіканське й місцеве керівництво, використовуючи тезу про російську мову як засіб міжнаціональної комунікації, упроваджувало заходи щодо її поширення й популяризації в навчальних закладах. Досить часто у національних школах нівелювалася проблема навчання рідною мовою, що також спонукало до русифікації освітніх закладів. Слід зауважити, що в місцях компактного проживання різних етнічних груп радянська влада встановлювала певні додаткові квоти для молдаван, угорців, румунів чи інших етнічних груп на вступ до вищих навчальних закладів. Найбільше додаткових місць передбачалося саме на спеціальність «Російська мова і література». Прикладом цього є пропозиції ЦК КПУ щодо позаконкурсного прийому до Чернівецького університету випускників молдавських шкіл Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей. У документі зазначено, що для вивчення спеціальності «Російська мова та література для молдавських шкіл» передбачалося виділення 30 додаткових місць [32, арк. 82]. Так радянська влада створювала нових учителів та викладачів, завданням яких мало стати викладання російської мови у школах і сприяння русифікації різних етнічних груп.

У 1971 р. на виконання Постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про роль російської мови у житті радянського суспільства і її функції як засобу міжнаціональної комунікації народів СРСР в Інституті мовознавства АН УРСР був створений відділ російської мови з ініціативи групи дослідників російської та інших слов'янських мов на чолі з директором І. Білодідом. Відділ мав працювати у взаємозв'язку з Інститутом російської мови АН СРСР і реалізовувати теоретичні й практичні дослідження тематик з російської мови. Він став координаційним центром усіх мовознавчих досліджень із російської мови, виконував функцію методичного органу з підготовки вчителів і викладачів російської мови, а також реалізовував заходи з покращення викладання російської мови у школах радянської України [206, с. 13–14].

Подальшу русифікацію шкіл етнічних груп демонструє наказ Міністра освіти УРСР № 42 від 28 лютого 1973 р. «Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР» [17, арк. 142–143]. Цей документ передбачав відкриття в 1973 – 1974 н.р. 278 підготовчих класів у школах з угорською та молдавською мовами навчання; призначення вчителями цих класів педагогів, які досконало володіють російською мовою; проведення двотижневих підготовчих курсів для вчителів початкових класів національних шкіл; забезпечення учнів початкових класів посібниками «Русский язык в картинках» І. В. Баранникова; управлінню шкіл та науково-дослідному інституту педагогіки було доручено підготувати проект навчального плану та програм підготовчих класів національних шкіл [17, арк. 142].

Відповідно до Наказу Ради Міністрів Української РСР № 242 від 7 січня 1974 р. «Про поділ класів на групи в школах міського типу з угорською та молдавською мовами навчання при вивченні російської мови» у школах з угорською та молдавською мовами навчання збільшувалася кількість годин для вивчення російської мови, відкривалися спеціалізовані підготовчі класи, поновлювалася матеріально-технічна база, та створювалися лінгафонні кабінети [24, арк. 2–3]. Останні сприяли створенню для учнів сприятливого

комунікативного середовища з урахуванням індивідуальних потреб для покращення усного мовлення.

Потужним поштовхом до русифікації суспільства став XXIV з'їзд КПРС у 1971 р., який остаточно ухвалив рішення про розбудову єдиної спільності – «радянського народу». З цього періоду розгорнулися жорсткіші методи русифікації, боротьби з інакомисленням і нав'язування системи компартійних цінностей суспільству. Відбувається зміна керівництва республіки, яке відразу ж бере на себе відповідальність за впровадження в УРСР національної політики, спрямованої на акультурацію й асиміляцію. В. Щербицький, який був відомим через послідовну боротьбу проти будь-яких проявів самостійності України, зокрема й відродження мови й культури [315], розгорнув чітку внутрішню політику, спрямовану на викорінення ідей «українського буржуазного націоналізму». Антиукраїнські настрої В. Щербицького підтверджують не лише масові репресії проти національної інтелігенції, а й навмисне ігнорування української мови у власних виступах. Перебуваючи на посаді Першого секретаря ЦК КПУ, він став прикладом для інших, що мало негативний вплив на становище української мови в республіці й на національну політику загалом [185, с. 29]. За перебування на посаді головного ідеолога ЦК КПУ В. Маланчука відбувся значний тиск на українську інтелігенцію, а українська національна культура зазнавала серйозної руйнації [267]. У 1972 – 1979 рр. саме В. Маланчук став ініціатором низки заходів, які передбачали штучне звуження сфери вживання української мови, ідеологічні «чистки» серед членів Спілки письменників України, академічних установ та науково-освітніх закладів. Зокрема, у 1974 р. було видано таємну інструкцію, згідно якої до вищих навчальних закладів західної України мали приймати не більше 25% представників української національності [145, с. 304]. Вища школа мала стати потужним знаряддям русифікації українців. У студентів мало формуватися відторгнення від національної культурно-історичної спадщини [209, с. 13, 36]. Ще перебуваючи на посаді секретаря Львівського обласного комітету КПУ з ідеології, В. Маланчук у 1964 – 1967 рр. самочинно призупинив

на Львівщині рішення про обов'язкове введення української мови у вищих начальних закладах. У свій час надрукував у Москві кілька статей і книгу про поширення інтернаціоналізму, у яких основною ідеєю проголосив боротьбу з проявами національного самовизначення та самоідентифікації народів СРСР [145, с. 297]. За його сприяння як секретаря ЦК КПУ керівництво Компартії на чолі з В. Щербицьким усувало з культурно-освітніх закладів прихильників української мови та «агітаторів» за національне самовизначення [189, с. 18–19]. Зазначені заходи сприяли початку нової широкомасштабної кампанії русифікації, яка охоплювала абсолютно всі сфери суспільно-політичного та культурно-освітнього життя населення УРСР. Поступово поняття «український народ» замінювалося словосполученням «народ України» та виводилося із широкомасштабного вжитку [145, с. 302–303]. Антиукраїнська позиція В. Маланчука за мовчазної згоди В. Щербицького, який дотримувався чітких ідей і настанов ЦК КПРС, посилила ефект мовної асиміляції населення радянської України.

Характеризуючи позицію нового першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, слід зазначити, що він став своєрідним взірцем для нижчих партійних чинів, тобто його погляди щодо української мовно-культурної ідентичності переймали підлегли, а це сприяло поширенню нових мовних практик. На нашу думку, у цей момент відбувався перехід від ставлення до української мови як до «другої серед рівних» до «неперспективної». Наступні дії керівництва СРСР й УРСР лише підтверджували цю гіпотезу.

Варто зауважити, що В. Щербицький привселюдно не виступав проти української мови. На думку В. Врублевського, за його підписом не вийшло жодного документа, який шкодив розвитку української мови й культури [315]. Частина дослідників його біографії вважає, що він намагався абстрагуватися від мовних національних питань республіки, тим самим заохочуючи «повзучу русифікацію». Тобто формально Перший секретар ЦК КПУ не здійснював кроків щодо посилення русифікації. Водночас існує інша сторона його діяльності, яка стимулювала поширення російської мови в

суспільно-політичному, економічному, освітньому просторах УРСР і загалом у побуті. По-перше, В. Щербицький упровадив своїм прикладом у практичну площину вживання російської мови під час офіційної діяльності партійних та адміністративних інститутів, відмовившись від української навіть у суто декоративній функції «калькування московського партійного новоязу», що спостерігалось в попередні роки [181, с. 23]. До того ж, він стверджував, що російська мова є другою рідною для українців [182, с. 139]. Під час виступів неодноразово наголошував на спільних рисах українського і російського народів і зазначав, що для УРСР російська стала другою рідною мовою [231, с. 370]. Як наслідок, усі з'їзди партії, пленуми, сесії місцевих рад і Верховної Ради УРСР проводилися винятково російською мовою. Фактично за керівництва В. Щербицького партійна верхівка УРСР упроваджувала заходи щодо русифікації в освіті та стимулювала зміну української мови на російську в офіційному вжитку [267].

До того ж, В. Щербицький був активним борцем проти проявів «українського буржуазного націоналізму», що у свою чергу заохочувало русифікацію суспільства, яке боялося потрапити під цю «статтю». Разом з антиукраїнською мовною політикою відбувалася боротьба з носіями української ідентичності – українською інтелігенцією, яка намагалася зберегти національну й мовну самобутність [181, с. 24]. Більше того, арештовані дисиденти фактично позбавлялися права спілкуватися рідною мовою з відвідувачами. Лише у випадку отримання певного дозволу і присутності перекладача інколи робилися винятки [70, арк. 82]. У скарзі В. Щербицькому В. Мороз чітко зазначив, що принцип рівності мов має лише декларативний характер, а на практиці все зовсім по-іншому. При цьому він просив розглянути можливість спілкування з рідними під час побачень українською мовою, а саму скаргу не передавати в руки В. Маланчуку [79, арк. 83–84]. Звідси очевидно, що саме В. Маланчук брав основну відповідальність за русифікаційні процеси в Україні, фактично знімаючи її з В. Щербицького, за мовчазної згоди якого вони реалізовувалися. Такі неформальні речі й характеризували В. Щербицького як

антиукраїнського діяча, «ненависника» української мови й культури в очах українських дисидентів.

Станом на 1972 р. серед працівників апарату ЦК КП(б)У 85,3% були українцями за етнічним походженням, а росіяни та представники інших етнічних груп становили 14,7 %. Росіяни були керівниками обкомів партій у чотирьох областях: Донецькій, Запорізькій, Харківській, Черкаській [152, с. 156]. У Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР станом на 1970 р. працювало 132 члени КППС, з яких 96 були українцями, 35 – росіянами і 1 єврей [42, арк. 126]. Представленість росіян на керівних посадах у ключових відомствах була доволі високою, хоч не переважала українського контингенту. Попри це, у офіційному діловодстві поступово перевага надавалася російській мові.

Прийнятий 19 липня 1973 р. закон СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» лише поглиблював процес русифікації. Статтею 20 цього документа гарантувалося право добровільного вибору мови навчання. Однак, поряд з рідною здійснювалося обов'язкове вивчення російської мови як засобу міжнаціональної комунікації [227, с. 46]. Цей законодавчий акт став основою для прийняття закону УРСР «Про народну освіту» від 28 червня 1978 р. У 26 статті цього документа зафіксовано аналогічне положення щодо добровільного вибору батьками мови навчання для учнів [126]. Щоправда, воно мало здебільшого декларативний характер. За принципом «добровільності» приховувалася обов'язковість вивчення російської мови [191, с. 33].

Ще одним елементом русифікації суспільства стала радянська міграційна політика. Її сутність у період застою не відрізнялася від аналогічних процесів організованих керівництвом країни в роки пізнього сталінізму. Основною метою було формування сприятливого ґрунту для створення інтернаціонального суспільства й поглиблення радянзації, а також для боротьби з проявами так званих «ворожих» ідей, поширених у середовищі українських інтелектуалів. Результатом цих процесів стало стрімке зростання

чисельності й питомої ваги росіян на території УРСР, про що свідчать дані Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років. В. Лизанчук зазначав, що «обмін спеціалістами», або іншими словами, штучна міграція в сукупності зі змішаними шлюбами створювали умови для формування людини радянського типу [175, с. 258]. Станом на 1970 р. кількість таких шлюбів зросла до 20% (в містах до 30%, в селах до 20%). Це сприяло потужній асиміляції [175, с. 267]. Використовуючи маркери «дружба народів», «інтернаціональна єдність» тощо, компартійне керівництво намагалось ліквідувати національну, мовну, культурну ідентичність народів, замінивши її радянським відповідником [154, с. 26], а також утвердженням нових суспільних традицій [259, с. 2]. У своїх доповідях партійна номенклатура акцентувала увагу на дружбі й об'єднанні народів СРСР [39, арк. 26], під якою слід було розуміти злиття націй, втрату національної і мовної ідентичності, її заміну на російську. Таким чином відбувалася зміна ідентичності населення на радянську й формувалося усвідомлення себе як людини «радянського типу» [179, с. 27]. Але найефективнішою в цьому аспекті виявилася русифікація, оскільки вона не лише впливала на самотність особистості чи групи людей, а й ставала знаряддям уніфікації.

Формування нового типу людини і нової спільності «радянського народу» було неможливим без імплементації російської мови у всі сфери суспільно-політичного життя. Цей процес обґрунтовувався необхідністю комунікації різних культур, народів СРСР між собою та розбудовою політичних зв'язків між ними. Російська мова стала важливим інструментом для цього [158, с. 18]. У суспільній свідомості населення радянської України створювався образ української мови як безперспективної. Метою цього було формування уявлення про можливість кар'єрного й особистісного розвитку за умови, якщо людина ідентифікуватиме себе «радянською», сформованою на російських мовно-культурних рисах [198, с. 56].

Денаціоналізація, яка відбувалася через реалізацію ідеї формування єдиної спільності – «радянського народу», – передбачала штучно організовані

переселення. Сучасні вітчизняні дослідники переконані, що зростання кількості і впливовості етнічного російського населення є наслідком економічної, міграційної, освітньої та кадрової політики керівництва СРСР [189]. Чисельність і частка російського населення в Українській РСР зростала впродовж 1960 – 1970-х рр. за рахунок саме цілеспрямованої міграційної політики. Українську молодь після здобуття освіти у вищій школі чи професійних училищах направляли працювати на територію інших союзних республік, а росіян, білорусів – до УРСР. Зменшення частки українців, їхньої концентрації в урбанізованих регіонах зумовлювало асиміляцію (у конкретному випадку – русифікацію) і зміну паспортної етнічності населення [208, с. 108–109]. Особливо така політика позначилася на мовно-національній самобутності населення Півдня, Сходу і Криму. Слід зауважити, що масова трудова міграція на Південь і Схід УРСР передбачалася планами розвитку цих регіонів, розроблених московськими науково-дослідними установами [230, с. 66]. З іншого боку, значна частка росіян направлялася радянським керівництвом у західні області УРСР. Це пояснювалося низкою чинників: 1) радянізацією та русифікацією західної частини УРСР; 2) зміною ідентичності населення; 3) боротьбою з проявами українського націоналізму. Росіяни, які переселялися, зазвичай займали керівні посади у владних структурах і партійних комітетах, що лише посилювало їхнє соціальне становище. 49% російських переселенців потрапляли в західні області УРСР через направлення на роботу (кожен другий з них після навчання, кожен п'ятий – за направленням від Компартії). Лише 43% керувалися особистими причинами [306]. Слід акцентувати увагу на характерному зростанні апарату спецслужб в УРСР у 1970-х рр., який було репрезентовано здебільшого росіянами. Ефективність русифікації українського суспільства на заході УРСР була незначною, а в окремих регіонах вона мала зворотні наслідки (українізацію росіян, поляків, євреїв). Причиною цього стали етнонаціональні особливості регіону й укорінення національних мовно-культурних традицій його мешканців. Східний і південний регіони, на відміну від Заходу УРСР, мали відчутніші наслідки, що пояснюється більшою етнічною

різноманітністю, урбанізацією та формуванням «міської культури» маргіналізації суспільства. Північ і Центр теж мали серйозні наслідки міграційної політики і, відповідно, русифікації, про що свідчить зростання питомої ваги росіян.

Загалом через масову міграцію відбувалося збільшення частки російського й російськомовного населення в УРСР. Ця тенденція особливо вперше набула розголосу після Всесоюзного перепису населення 1989 р. Українські громадсько-політичні діячі відразу ж відзначили згубні наслідки російської політики русифікації та змішування народів. Міграційні процеси, штучно організовані радянським керівництвом, передбачали асиміляцію населення з метою формування єдиної спільності – «радянського народу». Зростання чисельності росіян у період застою засвідчила наступні тенденції: 1) русифікацію українського суспільства; 2) зростання політичного впливу росіян в УРСР (а не лише в СРСР загалом); 3) потужну асиміляцію етнічних груп (особливо тих, які дисперсно розселені або ж зазнавали більшого тиску з боку радянського керівництва) [201, с. 61]. Більше того, партійна номенклатура дотримувалася позиції щодо особливого значення російського народу, а відтак вона пропагувала вищість росіян над іншими націями. Звісно, про це намагалися відкрито не заявляти діячі ЦК КПРС і ЦК КПУ. Однак частково це простежується в документальних матеріалах Компартії і державних інститутів періоду застою. На думку А. Капелера, ідея «малих росіян» і «великих росіян» побутувала в офіційному вжитку радянських ідеологів [238].

Характерною особливістю радянської політики стало нівелювання національних особливостей, формування нового типу людини, ціннісними орієнтирами якої будуть штучно насадженні радянською пропагандою ідеї. У цьому контексті проводилися з'їзди компартійних структур різного рівня, які визначали напрями вдосконалення впливу мистецтва й літератури на виховання народних мас. Відповідний захід відбувся 30 – 31 березня 1977 р. [261, с. 1]. Слід припустити, що схожі заходи окреслювали роботу щодо мовної політики в Радянському Союзі загалом і в радянській Україні зокрема. Фактично

пропаганда і просвітницька діяльність спрямовувалася на денаціоналізацію суспільства й заміну самоідентифікації особистості. Самі ідеї дружби народів та інтернаціоналізму, під якими приховувалася русифікація, поширювалися через систему народних університетів [264, с. 2]. Ці інституції, хоч і мали передусім освітню функцію, але водночас вони передбачали формування «правильного» для радянської влади світогляду в суспільстві.

У другій половині 1970-х рр. українська мова загалом витісняється російською практично з усіх сфер життєдіяльності суспільства. У 1976 р. під час XXV з'їзду ЦК КПУ свою доповідь В. Щербицький зачитав російською [267]. Більше того, він, цитуючи В. Леніна на Пленумі ЦК КП(б)У в 1977 р., переконував у неможливості існування України без союзу з Росією [258, с. 2]. Підкреслюючи цим власну прихильність до ідеї «зближення націй». Звісно, перший секретар став своєрідним зразком для інших партійних чи державних діячів, які намагалися побудувати стрімку й успішну кар'єру. Це водночас означало відмову від власної мовної і національної ідентичності. Поступово принцип двомовності мав змінитися на принцип тотального домінування російської мови.

Починаючи із середини 1970-х рр. здійснювалися заходи для посилення вивчення російської мови і літератури в українськомовних, російськомовних школах радянської України чи школах з іншою мовою навчання [27, арк. 41]. Ще одним заходом, спрямованим на нівелювання мовно-культурних особливостей населення УРСР, стало проведення 28 – 30 жовтня 1976 р. Республіканської науково-практичної конференції «Шляхи підвищення ефективності вивчення російської мови в школах Української РСР у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», де обговорювалася тенденція поліпшення викладання російської мови як засобу комунікації народів Радянського Союзу [7, арк. 76–77].

Посилення русифікації у другій половині 1970-х рр. відбувалося на тлі конституційного процесу. В офіційних друкованих ЗМІ того часу розповідалося про активну участь населення СРСР у формуванні Основного закону. Важливу

роль відіграло національне питання. На думку радянських політичних діячів, нова Конституція забезпечувала «справжнє демократичне поєднання спільних інтересів багатонаціонального союзу і кожної з республік, що його утворюють» [257, с. 1]. Водночас В. Щербицький неодноразово у своїх офіційних доповідях відзначав ключову історичну роль російського народу в інтеграції багатонаціонального Союзу [260, с. 2].

У 1978 р. було прийнято нову Конституцію Української РСР, яка хоч і надавала українській мові статусу державної, втім це положення мало більше декларативний характер [113]. У реаліях того періоду українська мова не виконувала статусу державної. Більше того, вона витіснялася з усіх сфер життєдіяльності. Політична верхівка СРСР і УРСР намагалася створити сприятливі умови для посилення русифікації суспільства. Варто зауважити, що найвразливішою сферою для русифікації була саме освіта. Чільне місце в цьому контексті займали методичні розробки Навчально-методичного управління УРСР, Республіканської інспекції і Республіканського науково-методичного кабінету з середньої спеціальної освіти [105, арк. 19–24]. Проте суттєві і рішучі заходи почали реалізовуватися з осені 1978 р. Так, ЦК КПРС прийняв Постанову «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР», яку згодом було затверджено Радою Міністрів СРСР та УРСР. Так, 13 жовтня 1978 р. уряд радянської України фактично унормовує поступовий перехід навчальних закладів республіки на російську мову викладання [20, арк. 153–156]. Передбачалося впродовж 1979 – 1985 рр. формування комплексу заходів, спрямованих на оволодіння учнями російською мовою [263, с. 3]. Очевидно, що документ прийнято у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і науково-практичних конференцій, присвячених поліпшенню викладання російської мови в навчальних закладах. Конференція стала ще одним заходом, спрямованим на нівелювання мовно-культурних особливостей населення УРСР, а її результати й рекомендації втілилися в положенні Постанови «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР». Прийняття положень

постанови було одним із планомірних кроків реалізації радянської національної політики. Ключові тези XXV з'їзду ЦК КПРС передбачали впровадження низки заходів, спрямованих на поглиблення процесу зближення націй, а отже, й уніфікації мовно-культурних особливостей населення.

Зміст документа дещо суперечив положенням Конституції УРСР, яка гарантувала розвиток і захист української мови як державної. Водночас, постанова засвідчувала тотальну перевагу російської мови в освітніх закладах, а також відображала прагнення партійної верхівки зробити її основним засобом комунікації в радянській Україні. Ця постанова органічно вписувалася в основні положення компартії щодо розвитку національної політики і формування нової наднаціональної спільності – «радянського народу». Фактично прийняття цього документа збігається з підготовкою до відзначення 325-річчя так званого «об'єднання України з Росією» [262, с. 3; 263, с. 3]. Звідси впливає ідеологічний підтекст цієї постанови. У тогочасних ЗМІ це висвітлювалося в контексті «братерства народів і культур», які збагачуються одна в одній [254, с. 3]. Радянська преса висвітлювала цей процес, застосовуючи лінгвогіпнотизуючі вербальні конструкції [164]. Така практика була притаманна ще з 1950-х рр., але у конкретному випадку її завданням стало формування у свідомості мас тези про єдиний народ і культуру. Однак під цим формулюванням приховувалася уніфікація української мови й культури, що зумовлювало послаблення ідентичності та сприяло русифікації. Більше того, у пресі все частіше зазначалося про багатство російської мови й культури, про її вагоме значення як засобу міжнаціональної комунікації, характеризуючи її як «мову дружби і братерства» [255, с. 1]. Фактично вище партійне керівництво надавало російській мові інтегративну функцію, а тому намагалося її впроваджувати у всі сфери життєдіяльності суспільства.

Аналізована постанова включала в себе такі завдання: у 1979 – 1983 рр. провести заходи для подальшого вдосконалення чинних програм, підручників та навчальних посібників з російської мови для навчальних закладів з українською, молдавською, угорською і польською мовами; збільшити випуск

літератури для дітей російською мовою; починаючи з 1980 – 1981 н. р. запровадити вивчення російської мови в перших класах загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання; запровадити поділ класів із кількістю учнів понад 25 осіб на дві підгрупи з метою ретельнішого вивчення російської мови в національних школах Української РСР; забезпечити вищі, середні та спеціалізовані технічні заклади висококваліфікованими викладачами російської мови та літератури; збільшити кількість викладачів російської мови в університетах та педагогічних інститутах для забезпечення науково-освітніх потреб жителів Радянського Союзу та задоволення їхнього прагнення до вивчення мови всесоюзного спілкування; до 1980 р. розробити новий навчальний план зі спеціальності «Російська мова і література в школах з українською мовою навчання», що передбачав поглиблене вивчення російської мови для майбутніх викладачів даної спеціалізації; розширити підготовку аспірантів, які вивчають російську мову та літературу, а також покращити методику викладання цих предметів; створити з 1 січня 1979 р. в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР сектор методики російської мови та літератури; збільшити матеріально-технічну базу навчальних закладів для поглибленого вивчення російської мови; розширити викладання основних дисциплін російською мовою; взяти до уваги, що Рада Міністрів УРСР Постановою від 13 жовтня 1978 р. № 835 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» доручила створити нові навчальні програми, підручники та посібники для вивчення російської мови в національних школах, запроваджувала поглиблене вивчення російської мови в навчальних закладах для осіб неросійської національності, збільшувала кількість студентів та території РРФСР, УРСР та БРСР за напрямом підготовки «Російська мова і література» [20, арк. 153–156]. Поруч з означеними заходами на місцеві органи освіти, педагогічні інститути та училища було покладено завдання розроблення конкретних заходів для поліпшення методики викладання російської мови, які мали бути обговорені й затверджені на січневих учительських конференціях, а Науково-дослідний

інститут педагогіки, обласні, Київський і Севастопольський міські відділи освіти, інститути вдосконалення вчителів, ректори педагогічних інститутів і директори педагогічних училищ зобов'язані були забезпечити виконання всіх підготовлених заходів щодо цього питання [263, с. 3]. Починаючи з 1979 р. як на місцевому, так і на республіканському рівні розроблялися заходи, які мали на меті популяризацію російської мови й культури. Постанова, яка негласно впроваджувалася впродовж попередніх років, легітимізувала процес русифікації. Тобто, вона відображала процес стирання «національних відмінностей», зважаючи на перейняття російською мовою всіх функцій рідної (у конкретному випадку – української) [181, с. 23]. Відбулися зміни в навчальному плані для 1 – 4 класів шкіл радянської України, згідно з якими зросла кількість годин на вивчення російської мови із 45 до 50 за тиждень і скоротилася їх кількість для української мови з 19 до 18 [9, арк. 174]. Як бачимо, уряд УРСР швидко розгорнув заплановані вищим радянським керівництвом заходи з русифікації освітньої сфери.

Політичне керівництво УРСР цей процес підтримувало, ігноруючи при цьому національні інтереси інших етнічних груп. Їх реалізація сприяла зростанню кількості вчителів та викладачів російської мови. Це зумовило негативний вплив на пересічного українця, у якого поступово обмежувалися можливості здобувати освіту рідною мовою. Дітей та підлітків навчали не просто російської мови та літератури, а й проектували на підростаюче покоління принципи виховання та ціннісні орієнтири притаманні саме російському народу, нівелюючи при цьому споконвічні українські традиції, у тому числі й мову повсякденного спілкування [242, с. 148].

Постанова торкнулася процесу формування класів. Так, у зв'язку з поділом навчальних класів на підгрупи для покращеного вивчення російської мови та літератури у школах національних меншин. Міністерство освіти УРСР запровадило окрему підготовку для I – III, IV – VIII та IX – X класів. Кількість навчальних години викладачів розподілялися на місто та село. Середнє тижневе навантаження вчителя російської мови в національних школах республіки в

IV – X класах становило 22 – 23 години в містах та 20 – 22 години в селах УРСР станом на 1978 – 1990 навчальні роки [34, арк. 46]. До того ж відбувалося розроблення принципово нових програм і підручників, які відповідали б новим вимогам Міністерства освіти УРСР, так для шкіл з молдавською та угорською мовою навчання було розроблено 19 підручників для поглибленого вивчення російської мови [5, арк. 78]. Це лише засвідчує тотальну хвилю русифікації, яка охопила всі нації, що проживали на теренах тогочасної радянської України. Такі кроки радянська влада вважала необхідними для поглиблення вивчення головного міжнаціонального засобу комунікації. Водночас цей процес лише прискорював витіснення з ужитку інших мов.

Удосконалення системи національної освіти на теренах Радянського Союзу стимулювало прискорене вивчення російської мови, у свою чергу зводячи нанівець здобутки українського мовознавства загалом та шкільної освіти зокрема. Лист Міністерства освіти СРСР адресований першому заступнику міністра Ф. Г. Паначину, № 075-420/16 від 14 листопада 1978 р., надає інформацію для Міністерства освіти УРСР про стан та заходи, які здійснювало радянське керівництво для покращення вивчення російської мови та літератури в національних школах, середніх та вищих педагогічних закладах СРСР. [6, арк. 76]. У документі наголошується на обов'язковому вивченні російської як мови міжнаціонального спілкування для багаточисленних народів СРСР. Радянське керівництво у відкритій формі пропагувало уподібнення російської та української мови через шкільні програми та підручники. Такі навчальні матеріали спонукали учнів самостійно знаходити подібні риси в написанні та вимові двох «близькоспоріднених мов», що в свою чергу мало на меті попереджувати та усувати орфографічні недоліки, які виникали внаслідок інтерференції, тобто згубного впливу однієї мови на іншу [5, арк. 77].

Підготовка навчальної і методичної літератури стала важливим пунктом постанови «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР». Для вчителів-словесників друкувалася навчально-методична література, яка за змістом та граматичною структурою

перекреслювала абсолютно всі здобутки українського мовознавства 1920-х рр. Ця література стала логічним продовженням наступу на українську ідентичність, який розгорнувся ще в 1930-х рр. До праць цього періоду входять такі: «Русский язык – средство межнационального общения и единения народов СРСР», «Русский язык как источник обогащения народов СРСР», «Культура русской речи на Украине», «Сравнительная грамматика русского и украинского языков», «Пути совершенствования обучения русскому языку в общеобразовательных школах Украинской СРР», «Изучение русского языка в 4 классе школ с украинским языком обучения», «Сборник диктантов по русскому языку», «Дидактический материал по русскому для 4 – 6 классов школ с венгерским и молдавским языком обучения», «Дидактический материал по русскому языку для 5 класса школ с украинским языком обучения», «Сборник текстов для изложений в 4 – 8 классах школ с украинским языком обучения»; збірники диктантів, матеріали для розвитку зв'язного мовлення учнів 1 – 10 класів шкіл з угорською та молдавською мовою навчання, курси сучасної російської мови для педагогічних інститутів, російсько-українські та україно-російські тлумачні та фразеологічні словники [5, арк. 78]. У 1979 р. до друку були підготовлені матеріали, які зіставляли та порівнювали стилістичний склад української та російської мов, до такого виду навчально-методичної літератури варто віднести праці: «Сопоставительная стилистика русского и украинского языков», «Преподавание русского языка в школах Украинской ССР», «Особенности обучения русскому языку в школах с украинским языком преподавания» та «Изучение русского языка в 7 классе школ с украинским языком обучения» [5, арк. 78]. Друк і видавництво нової шкільної літератури створював усі необхідні умови для прискореного вивчення російської мови за допомогою мережі шкільної освіти в той час, як мови інших народів СРСР втрачали будь-яку цінність та поступово, але впевнено виводилися із широкого вжитку. Нові навчальні матеріали допомагали вчителям розвивати російську вимову в учнів початкової та середньої школи. У школах республіки створювалися бібліотеки та кабінети російської мови [5, арк. 78]. Загалом в

УРСР функціонувало 17 шкіл та класів з поглибленим вивченням російської мови та літератури [5, арк. 79]. У 1980 – 1981 н. р. планувалося запровадити вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання починаючи з 1 класу [5, арк. 83].

Важливим елементом русифікації суспільства стала підготовка фахівців з російської мови. У 1978 р. відбулося суттєве зростання кількості вчителів російської мови та літератури серед випускників вищих навчальних закладів Міністерства освіти УРСР – 2620 осіб на противагу 1780 викладачам, які обрали спеціальність «українська мова і література» [34, арк. 33]. Згідно з листом Міністерства освіти СРСР № 115-388/12 від 12 жовтня 1978 р. Міністерство освіти УРСР розробило пропозицію щодо підготовки вчителів російської мови для українських, молдавських та угорських шкіл у зв'язку з поділом класів на підгрупи та підвищеним попитом на педагогічні кадри із зазначеної спеціальності [4, арк. 43]. Відповідно до наказу додаткова потреба у вчителів російської мови та літератури в 1979 р. становила 1870 осіб, у 1980 р. – 1970, 1981 р. – 2080, 1982 – 1983 рр. – 2130, 1984 р. – 2580, 1985 р. – 2660 фахівців. Загальна кількість додаткових педагогічних кадрів у 1981–1985 рр. становила 11580 спеціалістів, що мала частково задовольнити потреби Радянського Союзу у вивченні російської мови у школах Української РСР з денною формою викладання навчальних дисциплін [4, арк. 44]. Вивчення російської мови в I – III класах ставало прерогативою для вчителів початкових шкіл. Відповідне нововведення передбачало в 1982 – 1983 рр. додаткову підготовку п'ятиста учителів із цієї спеціальності [4, арк. 45]. Отже, підготовка педагогічних кадрів була у пріоритеті, оскільки русифікація, зміна свідомості й ідентичності здійснювалася ефективніше.

На необхідності зростання кількості вчителів російської мови у зв'язку з виконанням положень Постанови «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» наголошував Міністр освіти УРСР О. Маринич. У своєму листі до Ради Міністрів УРСР він визначив необхідну кількість російських філологів, яких варто підготувати за

наступні роки. Передбачалося збільшити чисельність вступників на факультети російської філології в 1981 р. на 300 осіб, у 1982–1985 рр. – на 400 осіб, а в наступних роках – на 850 осіб. При цьому додавши власні розрахунки [31, арк. 90–91].

Наступним кроком, який фактично закріплював статус російської мови як засобу міжнаціональної комунікації, стала Всесоюзна науково-практична конференція на тему «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР», яка 22 – 24 травня 1979 р. проводилася в Ташкенті [185, с. 29]. На цьому заході були підкріплені ключові позиції компартійного керівництва Радянського Союзу щодо мовного питання. Рекомендаціями конференції визначено кількість годин на вивчення російської мови у шкільних і дошкільних навчальних закладах. Вони були обов'язковими до виконання в системі освіти і культури. Більше того, викладачів, які переходили на російську, виконуючи рекомендації, заохочували нагородами й підвищенням оплати праці. Фактично конференція закріпила усталені заходи, які здійснювалися з метою виконання Постанови «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР». Одним із ключових пунктів було висвітлення російської мови як основи для інтеграції багатонаціонального колективу СРСР [175, с. 273–275]. Для Української РСР це означало посилення русифікаційних тенденцій. На фоні відзначення 325-річчя Переяславської ради подібний захід був необхідний радянському керівництву, яке намагалось виправдати власну шовіністичну позицію щодо розвитку української мови й культури науковими обґрунтуваннями. Щоправда, ці заходи були лише ідеологічним складником і наукової цінності в окремих моментах не мали.

Попри вжиті заходи, керівники компартії вбачали недоліки у вивченні російської мови. На їхню думку, недостатня увага приділялася саме формуванню в учнів лексичних умінь і навичок, що в окремих випадках призводило до змішування слів та поширення суржику, особливо в учнів початкових класів. Попри це, покращилася якість підготовки вчителів

російської мови та літератури у вищих навчальних закладах республіки. Велика кількість студентів вивчала російську мову на кафедрах Київського, Запорізького, Дрогобицького та Ворошиловградського педінституту. Науково-освітня робота кафедр у першу чергу зосереджувалася на вивченні та порівнянні української та російської мови, на розв'язанні проблеми двомовності та дослідженні фонетичного складу обох мов [5, арк. 81]. Щоб закріпити досягнення радянського мовознавства, Міністерство освіти УРСР планувало створити в 1979 – 1980 н. р. опорні кафедри російської мови при Київському, Ворошиловградському, Запорізькому педінститутах [5, арк. 84] та Донецькому, Київському, Львівському, Одеському університетах [20, арк. 153–156].

При цьому деякі привілеї надавалися випускникам молдавських шкіл Української РСР у 1976 – 1980 рр. Зокрема, це стосувалося позаконкурсного прийому до Чернівецького університету, який щорічно потребував 102 висококваліфікованих фахівців зі спеціальностей: російська мова і література для молдавських шкіл – 30; молдавська мова – 3; французька мова – 3; історія – 14; математика – 20; фізика – 15; хімія – 6; біологія – 6; географія – 5 викладачів національної школи [20, арк. 153–156]. Слід зазначити, що окремі положення постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» втратили чинність лише в 1988 р. [121], та остаточно це питання було вирішене після прийняття в 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР».

Радянська політика русифікації посилювалася на початку 1980-х рр. 10 червня 1983 р. Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 473 «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік»» поставлено низку завдань, пов'язаних із поліпшенням вивчення російської мови у школах з неросійською мовою навчання. Зокрема, слід звернути увагу на пункт постанови, де наголошується на необхідності вільного володіння молоддю

російською мовою. Радянське керівництво наполягало, щоб такий розвиток подій був нормою в суспільстві [175, с. 407–412]. Відповідно до цього документа Колегія Міністерства освіти УРСР затвердила Постанову «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» від 29 червня 1983 р., яка закріпила курс русифікації в освітній сфері. У другому пункті документу чітко зазначалося, що всі місцеві виконавчі органи зобов'язувалися проводити заходи, які сприяли б піднесенню рівня вивчення російської мови в навчальних закладах. Так, до 1 серпня 1983 р. передбачалося скорегувати навчальні плани шкіл чи педагогічних училищ із неросійською мовою навчання, зокрема збільшувалася кількість годин для вивчення російської мови. Водночас планувалося збільшення заробітної плати вчителям російської мови (на 15%) і стипендії студентам-філологам [123]. Відмітимо, що ця постанова стала закономірним нормативним актом, якому передувало прийняття відповідної постанови Радою Міністрів СРСР № 431 «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік». У 1984 р. відбулася чергові зміни в системі загальноосвітньої школи, яка остаточно затверджувала русифікаційний курс радянської влади. У результаті було прийнято Постанову № 281 ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» від 10 липня 1984 р. У її основу були покладені попередньо прийняті нормативно-правові документи й рекомендації щодо мови в навчальних закладах. Постанова визначала кількість годин, які виділялися на вивчення російської мови і літератури [122]. Це зумовлювало подальше витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя [184, с. 67]. Отже, наголошувалася престижність вивчення саме російської мови [191, с. 33]. Це пояснює зростання кількості передплат на журнал «Русский язык и литература в средних специальных учебных заведениях Украинской РСР» на 6,9 тис. одиниць станом на 1 січня 1985 р. [64, арк. 10–11]. Зростання кількості передплат на інший журнал схожого типу під

назвою «Русский язык и литература в школах УССР» варто пояснити штучним збільшенням попиту на нього і зростанням обсягів друку та періодичності його видавництва. Для цього передбачалося розширити штат працівників редакції, збільшити їм оплату праці та обсяги паперу для друку. Відповідно кількість номерів за рік зросла із 6 до 12 [11, арк. 134–137]. Водночас через систему шкіл насаджувалася глорифікація російської мови, історії та культури серед молоді [237]. Утім проголошена реформа шкільної освіти зазнала краху. На думку О. Федорчука, її непідготовленість, підпорядкування ідеологічним потребам, відсутність концепції реалізації стали причинами невдачі і ще більше загострили кризу в цій сфері [217, с. 65].

У другій половині 1980-х рр. в СРСР відбувалося втілення в реальність тези про «природну асиміляцію», яка характеризувала національні процеси [182, с. 139]. Сутністю її є неможливість насадження збереження самобутності етнічної групи. Іншими словами процес русифікації пояснювався природними процесами, притаманними народам у їхньому історичному розвитку. Радянські ідеологи використовували тезу «природної асиміляції» для виправдання зростання російськомовної ідентичності в Радянському Союзі. Фактично відбувався перехід від ідеологемі «гармонійної двомовності», де російська мова виконувала функцію другої рідної, до «природної асиміляції» – уживання російської мови як рідної не лише росіянами, але й неросійськими народами [182, с. 140].

Характерною рисою нормативно-правового регулювання мовного питання в Радянському Союзі стала таємність цих документів [295]. Можна допустити таку гіпотезу, що низка документів, які прямо чи опосередковано стосувалися русифікації в Україні, до цих пір не розсекречені. Тим паче, що нинішнє російське керівництво намагається зберегти деякі матеріали засекреченими. Очевидно, що приховуються можливі злочинні укази партійної верхівки Радянського Союзу. Імовірно, що також існували негласні вказівки й накази різних рівнів, які стосувалися мовного питання. Проте вищезазначене, є лише припущенням, яке базується на високому рівні русифікованості суспільства.

Остаточно мовне питання на території УРСР знайшло своє відображення на законодавчому рівні лише після прийняття в 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР», де чітко регламентовано статус української мови як державної, а російської – як мови міжнаціонального спілкування [125]. Сформована до 1989 р. нормативно-правовими актами основа русифікації суспільства зумовила втрату мовно-культурної самоідентифікації значної частки українців, зокрема у південно-східних регіонах України, а це у свою чергу позначилося на маргіналізації суспільства, а також стало підґрунтям для російської агресії [242, с. 150].

Аналіз наслідків радянської національної політики на сучасному етапі державотворення України засвідчує штучний характер організації асиміляції населення. Процеси русифікації, попри відсутність законодавчого обґрунтування, реалізовувалися на всесоюзному, республіканському й місцевому рівнях. Підтвердженням цього є збільшення кількості шкіл з російською мовою викладання і зниження, а в деяких регіонах – зникнення загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчання відбувалося українською мовою чи мовою інших національностей. Водночас радянська міграційна політика зумовила зростання чисельності росіян в УРСР. Компарти́йне керівництво, реалізуючи національну політику, декларувало рівність усіх націй, з одного боку, а з іншого – здійснювало русифікацію щодо неросійських народів, спираючись на новостворені радянські історичні міфи [201, с. 62].

Мовно-національна політика партійного керівництва будувала підґрунтя для асиміляції і створення нової радянської ідентичності, в основу якої покладена російська мова та культура [199, с. 220]. Партійне керівництво не піддавало жодним сумнівам вирішення національного питання в СРСР, а тому його не хвилювала реалізація комплексу політичних заходів, спрямованих на утвердження ідеї єдиної спільності – «радянського народу». Безумовно, реалізація стратегії «злиття націй» передбачала зросійщення національних республік та звуження сфери вжитку рідної мови [269]. Відповідно в період

застою вона була в епіцентрі уваги радянських ідеологів і партійних діячів. Зміна ідентичності, уніфікація суспільства передбачала злам психологічних і світоглядних установок етнічних груп. Радянське керівництво розуміло, що це складний процес, який вимагає поступового вжиття заходів, тому наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. ці заходи вже мали концептуальне підґрунтя, базуючись на прийнятих відповідних нормативно-правових актах. Потужний механізм русифікації, який сформувала радянська влада, зумовив постійний процес асиміляції населення без застосування владою примусу, репресій та ідеології [208, с. 109].

Отже, радянська мовна політика стала одним з елементів денаціоналізації суспільства і знаряддям для формування єдиної спільності – «радянського народу». Обґрунтована науковими центрами ідея передбачала уніфікацію всього суспільства в СРСР. До того ж, їхні теоретики намагалися показати спільність походження української та російської мов, що, безумовно, слугувало ідейною опорою для русифікації в Українській РСР. Основну увагу радянське керівництво звертало на впровадження русифікаційних заходів у освітню сферу. Нормативні документи того періоду врегульовували мовне питання в республіці. Відсутність відповідної законодавчої бази до 1989 р. можемо пояснити намаганням керівництва компартії уникнути відповідальності за зникнення низки мов і культур із суспільно-політичного й побутового життя населення.

2.2. Репресії як метод русифікації та денаціоналізації українського суспільства (1964 – 1985 рр.)

Негативні процеси, які були притаманні національній політиці КПРС (денаціоналізація, русифікація тощо), мали значний вплив на тогочасне українське суспільство. Упродовж 1960 – 1980-х рр. було надіслано безліч звернень і листів до компартії, які стосувалися проблеми зросійщення навчальних закладів в УРСР, створення несприятливих умов для розвитку

національної культури, порушували питання сфери застосування української мови [227, с. 81]. Авторитаризм радянської влади не міг допустити появи «не згодних», а тому дії та методи русифікації зазвичай супроводжувалися силовими методами.

Радянська мовна політика характеризується спонтанною гібридизацією російської і української мов, підтримкою репресивної мовної політики, що зумовлювало нівеляцію самобутніх рис української мови і її подальшу асиміляцію з російською [182, с. 14]. У цьому контексті, застосування силових методів проти української інтелектуальної еліти в 1960 – 1980-х рр. виконувало функцію стримування відродження української мови і культури.

Ефективність денационалізації суспільства зумовлювалася реалізацією терору проти суспільних мас. Колективна пам'ять, яка ще не оговталася від сталінських репресій, сприймала світогляд компартії, керуючись звичним інстинктом самозбереження. Проголошена «десталінізація» на XX з'їзді ЦК КПРС створила певні передумови для відродження української мови й культури [127]. Таким чином, певна лібералізація відносин у суспільстві наприкінці 1950-х рр. з одного боку, а з іншого, потужний опір радянській упродовж 1940 – 1950-х рр. зумовили формування нового прошарку української інтелектуальної еліти, яка намагалася вберегти й поширювати національні цінності та ідеї. Радянське керівництво не дотримувалося задекларованого принципу самовизначення. Прикриваючись боротьбою проти «буржуазного націоналізму», воно впроваджувало репресивну політику, завданням якої стала ліквідація дисидентського й правозахисного руху та закріплення усталених радянських ідей. Упродовж 1950-х – 1980-х розширювалися можливості владних еліт у здійсненні політичних репресій. Це знайшло своє відображення у сформованій нормативно-правовій і законодавчій базі (Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», уведення у кримінальних кодексах статті «антирадянська агітація і пропаганда», інструкції і рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР і підвідомчих їм органів республік) [270].

Ключова відмінність репресивної політики 1960 – 1980-х рр. від сталінської – це відсутність масовості й цілеспрямованість проти певної категорії населення, так званих «інакодумців» [268]. Цим терміном позначалося певне коло осіб, які мали альтернативні погляди компартійній ідеї та захищали своє право на національне й мовно-культурне самовизначення, застосовуючи при цьому гуманні методи реалізації окресленого курсу. Вони здебільшого публічно порушували питання щодо становища української мови в усіх сферах суспільного життя, негативного впливу русифікації на шкільну освіту, витіснення української мови на периферію, відсутність українськомовних шкіл, газет, журналів у місцях компактного проживання українців на території інших республік (Курська, Воронежська області, Кубань, Урал, Казахстан та ін.) тощо [302].

У цьому контексті мовне питання мало вагоме значення, оскільки русифікаційна політика зумовлювала зникнення ключового ідентифікатора нації. Це добре розуміли українські дисиденти. Започатковане поетами шістдесятництво поступово перетворювалося на універсальний соціокультурний феномен, який поєднував у собі літературно-мистецькі, філософсько-ідеологічні, наукові й суспільно-політичні ідеї. Саме таким чином українська інтелігенція намагалася протиставити себе радянському догматизмові [222, с. 316]. Усвідомлюючи загрозу українській ідентичності, вони намагалися захистити українську мову, поширювати її через власну творчість, яку публікували в самвидавах. До того ж, на офіційному рівні інтелігенція зверталася до вищих органів влади УРСР, до ЦК КПУ, проте це лише посилювало процес русифікації, який супроводжувався масовими репресіями.

Одним із перших захисників української мови від тяжких наслідків русифікації став І. Дзюба, який у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1968 р.) висвітлив становище української мови в умовах засилля російської. Автор, посилаючись на задекларований принцип самовизначення, зазначав, що він неодноразово порушувався радянським керівництвом. Саме це зумовлювало

кризу української нації й формувало основу до денаціоналізації – втрату рідної мови [112]. Про це він також писав у своєму листі до П. Шелеста, який надіслав йому разом із рукописом праці. У ньому зазначалося, що українських інтелектуалів, які піклувалися про розвиток національної мови і культури, арештовували за звинуваченням «у націоналістичній пропаганді». Водночас, як зауважував І. Дзюба, ситуація була досить складною для української мови, що непокоїло інтелігенцію та небайдужих громадян [112]. Звісно, радянське керівництво, яке не сприймало будь-яку критику щодо власної політики, засудило працю І. Дзюби, вважаючи її як таку, що недостовірно висвітлювала ситуацію в УРСР. Лист І. Дзюби, у якому йшлося про місце української мови в радянському суспільстві, лише викликав роздратування в партійної номенклатури і став приводом до репресивної кампанії [175, с. 266]. Попри це, ідеї стали основоположними для українських дисидентів, котрі також порушували питання мовної ідентифікації. Через неспроможність визнати помилки в мовно-національній політиці, компартійне керівництво, керуючись інструкціями спецслужб, легалізувало масові репресії проти української інтелігенції 1960 – 1980-х рр., що, безумовно, теж впливало на мовне й національне самовизначення пересічного громадянина.

Опинившись в опозиції до радянської влади, І. Дзюба потрапив під шалений тиск системи: компартійне керівництво, залучаючи Спілку письменників України (СПУ), намагалося викреслити його зі списку творчої інтелігенції 1960-х рр. [114, с. 474–475]. Водночас це був лише один із методів, спрямований проти І. Дзюби, котрий у подальшому зазнавав репресій.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація», з одного боку, розкривала негативні наслідки експериментів у радянській національній політиці, а з іншого, – закликала до перегляду її змісту та створення умов для розвитку мовно-культурних потреб народів Радянського Союзу. Вона стала своєрідною відповіддю на масові арешти української інтелігенції, а також приводом до посилення реакційних заходів влади. П. Шелест, отримавши цю працю, відразу ж надав розпорядження про вжиття відповідних заходів [134, с. 447]. Попри

свої погляди щодо українізації суспільства, тогочасний перший секретар ЦК КПУ змушений був вдаватися до репресій, оскільки цього вимагало вище керівництво.

Інші дисиденти на сторінках своїх праць, у зверненнях чи листах до керівних органів теж характеризували негативні процеси русифікації. Особливу увагу слід приділити праці В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)), де не лише надано характеристику арештованих радянською владою українських інтелектуалів, а й висвітлено причини репресій проти них. Основною причиною, що спонукала радянську тоталітарну систему до знищення «інакодумців», як вважають упорядники праці, була національна гідність арештованих, які захищали українську мову та культуру [118, с. 335]. У своєму заключному слові під час судового засідання у грудні 1967 р. В. Чорновол торкнувся і теорії національної політики та відзначив її реалізацію на практиці в 1960-х рр. [111, с. 482–487]. У листі секретаря Львівського обкому КП України В. Куцевола зазначалося, що твір зводив наклеп на радянський суспільний лад і правову систему [115, с. 478–479]. В. Чорновіл намагався висвітлити реалії радянського буття, зокрема щодо правоохоронної системи. Він також акцентував увагу на тому, що радянська влада порушує власне законодавство, особливо щодо самовизначення націй. Судова справа над В. Чорноволом викликала певний резонанс серед тогочасної української інтелігенції. Її представники звернулися до П. Шелеста, щоб він особисто втрутився у справу В. Чорновола [117, с. 480–482]. Утім усе керівництво УРСР мало виконувати вказівки вищого радянського компартійного керівництва.

Як і В. Чорновола, В. Мороза також було звинувачено в «буржуазному націоналізмі», і він удруге потрапив під репресії в жовтні 1970 р. [116, с. 577–578]. В. Мороз, перебуваючи у таборах, одним із перших акцентував увагу на питанні, щодо мови спілкування з відвідувачами. Фактично будь-який прояв захисту української мови, культури, арештованих українців у розумінні радянської влади було проявом «українського буржуазного націоналізму». Будь-які спроби діаспори через друковані органи привернути увагу до утисків

української інтелігенції та тотальної русифікації потрапляли під цензуру і критику радянської влади, а ті, хто поширював подібну інформацію, зазнавали репресій [128, с. 585–589].

Спротив радянській мовній політиці наростав упродовж 1960-х рр. Усе більше українських інтелектуалів наважувалися відкрито й офіційно запитувати владу щодо статусу української мови в УРСР. До партійних та урядових структур почали надходити листи і звернення, у яких висловлювалося занепокоєння мовною ситуацією в УРСР. У 1960-х – на початку 1970-х рр. була спроба привернути увагу П. Шелеста до цієї проблеми [227, с. 83–85]. Особливо слід акцентувати на відкритому листі А. Ковалю депутатам Верховної Ради УРСР, у якому він вимагав українізації навчальних закладів республіки, переходу діловодства на українську мову і закликав скасувати будь-які дискримінаційні заходи щодо української культури [152]. Українських інтелектуалів хвилювало нівелювання національних мов і культур задля розбудови розвинутого соціалізму. Утім це більше привернуло увагу ЦК КПРС і спецслужб, оскільки вже в 1972 р. відбулася зміна вищого керівництва УРСР і розпочалася нова хвиля репресій [214, с. 63].

Радянська влада в Москві та Києві вважала репресивні заходи не лише способом боротьби з «інакодумством», а й інструментом впливу на громадську думку. Масові арешти у великих містах УРСР у серпні – вересні 1965 р. стали своєрідною превентивною атакою в боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» [134, с. 446]. Під репресивну машину авторитарного режиму потрапили найактивніші українські митці й письменники, зокрема письменник і літературний критик І. Світличний, письменник і перекладач С. Караванський. Останній потрапив під арешт через статтю «Про одну політичну помилку», де він намагався протестувати проти русифікації в системі освіти [292]. Більше того, С. Караванський письмово звернувся до прокурора УРСР Ф. Глуха з вимогою притягнути до кримінальної відповідальності міністра освіти Ю. Даденкова [265]. Звісно, що Ю. Даденков був частиною радянської системи, а відтак виконував всі накази від вищого керівництва. Водночас,

С. Караванський своїми діями звернув увагу на важливу проблему, яка охопила всю УРСР – русифікацію системи освіти, а отже, виховання нового денационалізованого, маргіналізованого покоління. Безумовно, це зумовлювало зростання й протестних настроїв серед українських інтелектуалів, які П. Шелест у своєму щоденнику описував як піднесення «націоналістичних елементів» [120, с. 222]. Щодо самого С. Караванського, то він активно працював у напрямі популяризації й поширення української мови на теренах УРСР, а також в окремих регіонах РРФСР (Кубань, Донщина): ініціював передплату українськомовних видань, займався збором книг для бібліотек Кубані, звертався до державних і громадських організацій для здійснення заходів із дублювання фільмів українською мовою [118, с. 85].

Органи КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР інформували П. Шелеста про сплеск невдоволення становищем української мови в республіці серед інтелігенції та молоді. Відповідно радянські спецслужби організовували агентурну мережу, завданням якої було викриття груп осіб, які активно висловлюють свою позицію і, відповідно здійснення репресій проти них. Подібні групи молоді які вважали національну політику радянської влади шкідливою для самобутності українців, було викриті КДБ у Києві, Івано-Франківську, Львові, Дніпропетровську. Про це звітував голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту [302].

Репресії 1965 р. спричинили певний резонанс серед дисидентського руху. Більшість дисидентів були переконані, що суспільна підтримка арештованих запобігла масовості репресій у республіці. Частково варто погодитися з цією думкою, однак можна припустити, що радянські спецслужби лише готували основу для подальших арештів. Так, 12 січня 1972 р. розпочався новий етап масових репресій проти української інтелігенції [280]. Його початком стала так звана «Арештована коляда», оскільки репресовані брали участь у вертепі й відновленні українських культурних традицій. Звісно ж, зібрані кошти мали піти на допомогу для політичних в'язнів і розвиток «Українського вісника» [279].

З приходом В. Щербицького на посаду першого секретаря ЦК КПУ розгорнулася масова кампанія боротьби з «інакодумством». Л. Масенко зазначає, що репресивні заходи й мовна асиміляція 1970 – 1980-х рр. за інтенсивністю зрівнялася з періодом сталінського терору в 1930-х рр. Будь-яка спроба розвивати українську мову й культуру оцінювалася як прояв «буржуазного націоналізму» (у випадку з євреями – «сіонізму»). Сценарій наступу на дисидентів був розроблений ЦК КПРС і ЦК КПУ ще в 1971 р. Після прийняття постанов, пов'язаних із протидією нелегальному розповсюдженню «антирадянських та інших шкідливих матеріалів», КДБ при Раді Міністрів УРСР відразу ж відкрив кримінальну справу за фактом поширення часопису «Український вісник» [270]. У результаті під приціл радянської репресивної системи потрапило коло осіб, переважно українських інтелектуалів, які переймалися проблемами розвитку української мови і літератури. Це змусило В. Чорновола, арештованого в січні 1972 р., припинити видання. Спроби відновити «Український вісник» були марними, оскільки внаслідок операції «Блок», під арешти потрапили найактивніші учасники дисидентського руху, зокрема Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Іван Гель, Стефанія Шабатура, Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець та ін. Це був актив, який найбільше намагався сприяти розвитку української мови і культури, пробудити національну свідомість українців. Недарма основою руху шістдесятників були письменники.

Описані події стали переломними для української інтелігенції. З одного боку, було покладено кінець руху шістдесятників, а самвидав перестав бути основним інструментом боротьби проти тоталітарного режиму. З іншого, – попри призупинення дисидентського руху, дух опору політичних в'язнів зріс [281], а їхні ідеї стали основою для суверенізації України.

Репресії не припинилися після операції «Блок». Уже нове керівництво Української РСР сприяло подальшим арештам української інтелігенції. Примітно, що серед них були знавці української мови і літератури, зокрема Василь Овсієнко, Василь Лісовий, Євген Пронюк [281]. До речі, В. Овсієнко,

арештований у 1973 р., був учителем української мови і літератури в одній із шкіл Київської області [270]. Окрім репресій, використовувався психологічний тиск, спрямований як на сім'ї дисидентів, так і на українських митців, інтелектуалів, письменників, які порушували національне питання. Так, досить сильно постраждали від такого впливу дослідники українознавчих студій, різних наукових інститутів у системі АН УРСР. Більшість із них радянська влада відразу звільняла із займаних посад, а їхні праці не проходили цензури й не були опубліковані. У результаті постраждали відомі науковці, зокрема Ф. Шевченко, якого звільнено з посади директора Інституту археології АН УРСР. Звільненими з посад були учені Інституту філософії АН УРСР С. Кудря, В. Вишневець, С. Кириченко, В. Цимбал, Ф. Конак, В. Жмир, М. Роженко. Праці історика М. Брайчевського стали забороненими. КДБ уважно стежив за діяльністю Ф. Шевченка, О. Апанович, М. Брайчевського й О. Компана, які активно проводили заборонені в УРСР лекторії. До того ж, О. Компан та О. Апанович активно підтримували політв'язнів. Результатом стало їх звільнення й вилучення статей за їхнім авторством [271]. Будь-які українознавчі дослідження, які висвітлювали об'єктивний погляд, ставали приводом до масових репресій і постійного тиску з боку радянського керівництва, тобто наступ у цій сфері був ще одним елементом денационалізації українців з подальшою їх русифікацією. Не дивно, що станом на 1983 р. серед істориків було вже 68% членів компартії [275].

Масові репресії охопили й український кінематограф. Арешти інтелігенції, яка виступила на захист української мови, не лишили байдужими українських режисерів С. Параджанова, Л. Осики, Ю. Ілленка, І. Миколайчука. Вони у своїй творчості шукали альтернативу усталеним радянським вимогам, намагаючись побудувати кіно в контексті розвитку національної культури [220, с. 157–158]. Від каральних органів радянської влади особливо постраждав С. Параджанов, який упродовж другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. перебував під пильним наглядом, а його помешкання неодноразово обшукували. Лише 17 грудня 1973 р. режисера арештували і звинуватили не лише в підтримці

націоналістичних груп, а й у валютних спекуляціях і насильстві. У 1970-х рр. від переслідувань з боку радянської влади постраждав режисер Київської кіностудії імені О. П. Довженка Л. Осика, актор І. Миколайчук, режисер Української студії хронікально-документальних фільмів Г. Снегирьов [220, с. 169–170].

Наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр. продовжувалися масові репресії проти української інтелігенції, яка протистояла русифікації. Так, 6 серпня 1979 р. арештовано Ю. Литвина, згодом 10 березня 1980 р. – О. Шевченка, 16 липня 1980 р. – В. Лісового, 24 грудня 1980 р. – С. Хмару [203, с. 380 – 381]. Радянська влада продовжувала публічну розправу над інтелектуалами, ідеї яких будувалися на національному відродженні української мови й культури.

Масові арешти й переслідування української інтелігенції з боку радянської влади на початку 1970-х рр. можна пояснити низкою чинників: 1) підготовка до 50-річчя утворення СРСР, під час якої партійне керівництво намагалось підкреслити «дружбу народів» та «інтернаціональну єдність»; 2) поширення інакомислення в суспільстві УРСР; 3) придушення відродження української мови й культури; 4) реалізація концепції формування єдиної спільності – «радянського народу». Будь-які спроби національного, мовного, культурного самовизначення були під забороною. Винятком лишалися окремі культурні аспекти різних народів Радянського Союзу, які використовувалися для формування своєрідного багатства «радянського народу».

Слід зазначити, що арештовані позбавлялися права листування і спілкування українською мовою. Листування мало здійснюватися винятково російською для неросійських народів, про що зазначали й самі ув'язненні дисиденти [237]. Щоправда, у таборах спілкування між ув'язненими відбувалося українською мовою, оскільки впродовж 1970 – 1980-х рр. було репресовано багато українців. У «Меморандумі № 1» (1976 р.) Української Гельсінської Спілки процитовано вислів М. Масютка: «Коли б якомусь подорожньому поза усі категоричні заборони вдалося побувати в таборах для політв'язнів Мордовії, яких тут є аж шість, то він би був надзвичайно

вражений: тут, за тисячі кілометрів від України, на кожному кроці він почув би виразну українську мову на всіх діалектах сучасної України. У подорожнього мимоволі виникло б питання: що діється на Україні? Заворушення? Повстання? Чим пояснюється такий високий процент українців серед політв'язнів, який досягає до 60, а то й до всіх 70 відсотків? Коли б такий подорожній скоро після цього побував би ще і на Україні, то він відразу переконався б, що ніякого повстання, ніякого заворушення на Україні нема. Але тоді б у нього виникло нове питання: чому в містах України так рідко чути українську мову і чому так густо чути її в таборах для політв'язнів?» [298]. Із цього вислову розуміємо, що українське суспільство досить потужними темпами русифікувалося, а носії української мови, точніше її захисники все частіше потрапляли до таборів. Досить часто репресовані українські дисиденти у своїх колективних зверненнях чи заявах засуджували русифікаторську політику радянської влади. В одному з таких документів – «До всіх голів і членів урядів» (1979 р.) за підписом політичних в'язнів СРСР Б. Гаяускаса, О. Гінзбурга, Р. Заграб'яна, М. Козачкова, отця В. Романюка, М. Руленка, І. Сеника, Ю. Шухевича-Березинського, А. Щаранського – зазначалося, що уряд УРСР був антиукраїнським, про що свідчить ігнорування української мови керівництвом республіки [175, с. 276]. Попри реакційні заходи радянської влади, спротив русифікації продовжувався в таборах, однак, значна частина дисидентів там гинула через тяжкі умови перебування. Американська преса відзначала, що будь-які висловлювання щодо захисту прав ставали причиною загибелі політв'язнів [249].

Під заборону масово потрапляли твори українських авторів, у яких висвітлювалося національне минуле. Радянська влада пояснювала це як відхід від класових позицій, а отже, подібні праці не друкували. Серед них слід згадати твори І. Білика «Меч Арея», В. Дрозда «Катастрофа», Є. Гуцала «Мертва зона» і «Родинне вогнище», Ю. Щербака «Хроніки міста Ярополя» та ін. Досить потужним прикладом каральних заходів стали події навколо роману «Собор» О. Гончара, який одразу хоч і отримав схвальні відгуки в пресі, все ж

був заборонений і жорстко розкритикований партійним керівництвом. Більше того, ті, хто утримувався від публічної критики цього твору, були звільнені з посад і позбавлені партійного квитка [305]. Керівник Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко різко висловився проти цього твору, назвавши його шкідливим і спрямованим проти «людей праці». За підтримку цієї праці низка молодих інтелектуалів (М. Кульчицький, В. Савченко, І. Сокульський) зазнала репресій [218, с. 234]. Сам же О. Гончар під час цих подій не постраждав, але сама кампанія зумовила переосмислення українськими письменниками не лише тематики своїх майбутніх творів, а й мови, якою їх варто публікувати.

Поряд із репресіями українських інтелектуалів, дисидентів і правозахисників відбувалася заборона вживання деяких українських слів і вимагалася їх заміна російськими відповідниками. Це був ще один елемент реакційної діяльності радянської влади, спрямований на знищення мовної ідентифікації населення радянської України. Л. Масенко, досліджуючи цю проблематику, склала реєстр репресованих слів. Заборону їх уживання вона пояснювала мовознавчими процесами 1930 – 1970-х рр., які відповідали основним тенденціям радянської національної політики [119, с. 354]. Такі слова і терміни були унікальними, через що партійне керівництво намагалось їх заборонити. Водночас відбувалася заміна деяких українських слів російськими відповідниками, що згодом характеризувалося як вагомий внесок російської мови й культури в розвиток української мови. Досить часто вітчизняні мовознавці потрапляли під гостру критику партійної номенклатури за архаїзацію, використання діалектизмів, через використання в перекладах і текстах «репресованих слів». Під ці звинувачення потрапили І. Дзюба, Р. Доценко, Є. Попович, які, на думку С. Єрмоленко й В. Русанівського, порушували норми літературної мови, застосовуючи такі слова: бігме, бляск, згуки, філіжанка, крамар, мапа, пігулки, рура, обрус тощо. Примітним є те, що під час доповіді на пленумі ЦК КП України В. Щербицький наголосив на боротьбі з архаїзмами, які використовують українські письменники. Підтримав цю позицію і В. Маланчук, який вважав негативною тенденцією використання

старих українських слів. Фактично з цього періоду розпочалося полювання на слова, які, на думку партійних ідеологів, були шкідливими [180, с. 78–79]. Відповідно формувався список заборонених авторів, які порушували вимоги партійного керівництва.

До середини 1980-х рр., будь-які прояви національної свідомості серед українського населення зазнавали жорсткого тиску з боку радянської влади. Зміни розпочалися після проголошення курсу на перебудову. Щоправда, ситуація з мовною політикою якісно не змінювалася певний період. Однак репресована інтелігенція, яка виступила за захист української мови в 1960 – 1970-х рр., мала змогу сформувати організовані рухи, які після 1985 р. мали право легально діяти на території УРСР і захищати право на національне самовизначення.

Отже, русифікація на території УРСР посилювалася репресивними методами. Радянська влада намагалася активну й національно свідому частину суспільства ізолювати з метою недопущення поширення альтернативних ідей. Поява української національної інтелектуальної еліти засвідчила невдалу радянську національну й мовну політику. Масові репресії не досягли значної ефективності. З одного боку, суспільство УРСР очищалося від «інакодумців», а отже полегшувалася реалізація ідеї злиття народів, а з іншого – українські дисиденти, перебуваючи в таборах, мали змогу формувати взаємозв'язки, які згодом були використані у процесах суверенізації України. Заборона спілкування українською мовою не зупиняла політв'язнів у досягненні поставлених цілей.

Висновки до розділу 2

Отже, радянська мовна політика в період застою була спрямована на уніфікацію суспільства, стирання основних ознак національної ідентичності й утвердження нової спільності – «радянського народу». Утвердження курсу на русифікацію суспільства потребувало політико-правового й наукового підґрунтя. Маючи значний адміністративний ресурс, застосовуючи репресивні методи, радянська влада успішно впроваджувала ідею єдиної мови й культури.

1. Мовна політика радянської влади в УРСР мала певні особливості: 1) радянські науковці, компартійні ідеологи намагалися довести спільність походження рис української і російської мов; 2) відбувалася заміна термінів та окремих слів російськими відповідниками, хоча загалом політико-правове врегулювання відповідало загальносоюзним тенденціям. Лише реалізація політики русифікації на території радянської України була дещо інтенсивніша.

Найактивніше русифікація впроваджувалася в УРСР упродовж 1970 – 1980-х рр. У цей період формувалася нормативна база, яка врегульовувала мовне питання в різних сферах життєдіяльності суспільства. Найбільшу увагу радянське керівництво зосереджувало на освітній сфері, намагаючись зі шкільного віку довести неперспективність української мови. Реалізація положень постанов «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР», «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР», «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» нівелювала національне питання й посилювала русифікацію. Характерною рисою врегулювання мовного питання в СРСР, у цілому та в УРСР, зокрема, стала відсутність відповідного законодавства до 1989 р. Це пояснювалося відсутністю концептуального підходу до реалізації збалансованої національної політики, а точніше – неможливістю фактичної реалізації права на самовизначення. З іншого боку, відсутність відповідного закону фактично знімала відповідальність радянського керівництва за русифікацію.

Русифікація суспільства в УРСР здійснювалася не лише через нормотворчу діяльність урядових інститутів Радянського Союзу та радянської України, а й через політику міграцій, змішування населення, що зумовлювало формування гібридної ідентичності. Використання керівним апаратом УРСР російської мови в усіх сферах суспільного життя лише прискорювало маргіналізацію населення.

2. Важливим атрибутом радянської мовної політики були масові репресії. Продовжуючи традиції сталінського терору, компартійне керівництво в роки застою вбачало загрозу у відродженні української мови та культури, а відтак жорстко намагалося придушити будь-які його прояви.

Мовна політика радянської влади викликала значне невдоволення в українській інтелігенції, яка чинила спротив. Зміна вищого керівництва УРСР на початку 1970-х рр. ознаменувала початок нової хвилі репресій проти «інакодумців». Це все відбувалося на фоні реалізації ідеї злиття націй. Ефективність репресій у реалізації політики русифікації була не надто високою порівняно зі сталінським терором 1930-х рр. Проте це був той інструмент, що стримував суспільство від реалізації права на самовизначення.

РОЗДІЛ 3. РУСИФІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ЗАСТОЮ

3.1. Книговидавництво, журнальна періодика, преса, телебачення у роки застою

Зміна ідентичності у процесі русифікації передбачала використання засобів масового впливу на свідомість населення УРСР. Цензура мала відчутний вплив на формування потрібних світоглядних установок у радянському суспільстві. Не лише фільтрування інформації відіграло ключову роль у становленні ідеї єдиної спільності – «радянського народу», а й мова, якою подавалася інформація. Це сприяло уніфікації мовно-культурних особливостей у радянському суспільстві. Для радянської України, як і для інших республік СРСР, це зумовлювало трансформацію мовної ідентичності, особливо у промислових районах.

Прийняті 1970 – 1980 рр. нормативні акти вищого політичного й державного керівництва СРСР та УРСР повною мірою віддавали пріоритет російській мові. Партійні з'їзди, пленуми та сесії Рад проводилися винятково російською. Радянське керівництво докладало значних зусиль для того, щоб частка української мови в суспільному житті населення УРСР була мінімальною. За свідченнями архівних матеріалів, політика русифікації охопила всі сфери мовно-культурного, національно-історичного, наукового та духовного життя українського народу. Зокрема, русифікаційні процеси значно поширилися у видавничій сфері 1970 – 1980-х рр. на території УРСР [194, с. 69]. У цьому контексті преса, журнали, книги, телебачення відгравали значну роль у реалізації ключових положень радянської національної політики на практиці.

Стереотипне мислення підтримувала тогочасна преса та журнальна періодика, завдання якої полягало у вихованні покоління справжніх комуністів. Цьому сприяло поширення журналістики як вагомого виховного елементу тоталітарної системи [193, с. 92]. Роль ЗМІ чітко окреслена в «Історії

Української РСР» 1979 р.: «Засоби масової інформації та пропаганди всемірно сприяли успішній реалізації висунутої партією соціально-економічної програми, дальшому піднесенню трудової й суспільно-політичної активності радянських людей, їх ідейної переконаності та свідомості, розвитку всенародного змагання за виконання завдань неухильного піднесення народного господарства та культури» [155, с. 598].

Журнальні та періодичні видання 1960 – 1980-х рр. виконували декілька важливих функцій: здійснювали ідеологічний контроль за свідомістю населення республіки; формулювали образ «радянської людини» – базового елемента тоталітарної системи; за допомогою партійних гасел та словосполучень виховували населення у класовому руслі; популяризували помилковість думок українських літераторів; критикували здобутки доби відлиги; поширювали русифікаційні тенденції в українському мовно-культурному просторі; насаджували мовні стереотипи серед населення УРСР та створювали соціалістичну культуру.

Процес русифікації ЗМІ відбувався через етап двомовності, коли інформація видань дублювалася російською мовою. До того ж відбувалася мотивація населення задля збільшення попиту в російськомовній продукції і, відповідно, зменшення тиражу видань українською мовою, що могло призвести до їх ліквідації [180, с. 70]. Ще в 1965 р. в Державному комітеті Ради Міністрів СРСР з питань преси неодноразово заявлялося П. Романовим, що мовою єдиної так званої «соціалістичної нації» мала бути російська. Це зумовлювало надмірну критику з боку окремих партійних працівників щодо недостатньо швидкого темпу перекладу літератури російською мовою. Аналогічні тенденції спостерігалися й у ЦК ВЛКСМ, де вважали, що книги російською мовою мають частіше видаватися [85, арк. 39–42]. Такі дії спонукали до виконання працівниками компартійних осередків негласних вказівок щодо русифікації ЗМІ задля власного кар'єрного зростання. Отже, уся преса, телебачення, радіо, журнали і книги мали переходити на російську мову. Отже, відбувалася

експансія інформаційного простору УРСР з метою зміни ідентичності населення радянської України.

Засоби масової інформації стали одним з елементів русифікації суспільства та ключовим інструментом поширення ідеї вищості російської мови й культури. Усі центральні видання були російськомовними або ж видавалися двома мовами. До того ж, із розвитком телебачення процес маніпуляції над свідомістю населення і насадження російської мови набуває нового розмаху. Деукраїнізація, започаткована з 1930-х рр., особливо розгорнулася в 1960 – 1980-х рр. шляхом русифікації книг, журналів, газет і телебачення. Масова свідомість населення перебувала під маніпулятивним впливом радянської пропаганди. Маючи у своєму розпорядженні засоби масової інформації, компартія впроваджувала в суспільство низку міфів, намагаючись зруйнувати традиційну систему цінностей (національних, мовних, культурних) і насадити інший світогляд [182, с. 137]. Для друкованих ЗМІ радянської України була характерна маніпулятивність, що мало важливе значення у процесах русифікації українського суспільства. Окремі газети й журнали наголошували на вагомій ролі російської мови й неперспективності інших, зокрема української. Так, журнал «Русская речь», дещо спотворивши дійсність, зазначив, що завдяки російській мові «представники національних республік» мали змогу перекласти шедеври світової літератури [203, с. 380–381].

У 1970 – 1980-х рр. активно впроваджувалася в життя теза щодо російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Усі засоби масової інформації безпосередньо чи опосередковано підхоплювали її, намагаючись дотримуватися ідеї про єдиний «радянський народ». Ідеологічна обробка мас була цілеспрямованим духовно-психологічним впливом радянської влади. Маніпуляція суспільством здійснювалася шляхом підміни понять і формуванням фальшивої дійсності. Для цього застосовувалися ЗМІ, які ефективно справлялися із цими завданнями [284]. Більше того, висвітлення виступів партійних працівників, публікація статей, присвячених ідеї «дружби народів» та інтернаціоналізму, була своєрідною вимогою до друкованих ЗМІ у

1970 – 1980-х рр. Особливо на цьому акцентувати увагу мали всесоюзні та республіканські центральні газети під час пропаганди рішень з'їздів КПРС і КПУ. Важливим чинником формування світогляду населення і впливу на їхню самобутність стало виконання газетами заходів, розроблених партійним керівництвом СРСР і відповідно УРСР, зокрема висвітлення ідей інтернаціоналізму і «дружби народів», пропаганда радянського устрою, втілення ідеї єдиної наднаціональної спільності з назвою «радянський народ». Безумовно, радянські газетні видання уникали безпосереднього пропагування русифікації в суспільстві. Утім, якщо звернути увагу на мови видань (здебільшого це була російська), риторику щодо національних відносин, то можна побачити насадження російської мови й культури, навколо якої, за ідеями партійної номенклатури, мало інтегруватися все суспільство. Те саме можна сказати при аналізі партійних документів, які приймалися під грифом «цілком таємно» [49, арк. 14–16; 54, арк. 13]. Русифікація друкованої продукції, радіо і телебачення сприяла зміні мовної ідентичності населення. Російська мова підсилювала ефект інформаційних матеріалів засобів масової інформації.

До прийняття у липні 1964 р. Радою Міністрів СРСР постанови № 604 «Про заходи по поліпшенню видавничої діяльності й усуненню недоліків у книжковій торгівлі», у якій регламентувалося видавництво друкованої продукції, діяло 650 організацій, які займалися випуском творів. До 1965 р. друкувалося 4,7 тис. назв творів обсягом 11 млн. примірників. Прийняття постанови означало можливість публікувати твори в офіційних книжкових видавництвах [218, с. 229–230], що обумовило жорсткіше цензурування літератури, яке стало відчутним з кінця 1960-х рр. Фактично цензурування будь-якої літератури стало одним із чинників русифікації і денаціоналізації суспільства, оскільки під заборону потрапляли твори, у яких були наявні ознаки національної ідентичності. Із прийняттям цієї постанови посилювався контроль за бібліотечними фондами та книготоргівельною сферою. Результатом стало масове вилучення літератури, яка за версією компартійного керівництва була шкідливою [218, с. 232–233]. З кінця з 1960-х рр. унаслідок дії вказаної

постанови низка багатотиражних видань змінює видавництво. Зокрема, бюро Луганського обкому КП України підтримало рішення місцевих органів влади щодо порядку й місця видавництва багатотиражних газет у Луганській області [66, арк. 105]. До таких газет увійшли «Голос новатора» (російськомовне видання м. Кіровська (нині Голубівка) обсягом 1000 одиниць), «Трудовой подвиг» (російськомовне видання м. Лисичанська, обсяг якого після постанови зріс із 800 до 1000 одиниць), «За ритмічну роботу» (українськомовне видання м. Лисичанська обсягом 800 одиниць), «Гвардієць праці» (українськомовне видання м. Первомайська, обсяг якого після постанови знизився з 1200 до 800 одиниць), «Слово гірника» (українськомовне видання м. Брянки, обсягом 800 одиниць), «За скоростную стройку» (російськомовне видання м. Краснодона (нині Сорокине) обсягом 800 одиниць), «Строитель шахт» (російськомовне видання м. Краснодона (Сорокине), обсяг якого зріс із 400 до 800 одиниць), «За коммунистический труд» (російськомовне видання Лутугинського району обсягом 1000 одиниць). При цьому слід відзначити зростання чисельності працівників зазначених газет [108, арк. 106–108]. Водночас, у цей період посилювався цензорський контроль за творами радянських письменників, статтями в журналах чи інформаційними замітками в газетах. Зазвичай зауваження стосувалися політико-ідеологічного характеру, і не торкалися питання мови написання [81, арк. 32–38]. Під цензорським контролем і внесенням суттєвих правок видавалися твори українських письменників, зокрема «Маруся Чурай» і збірка віршів «Неповторність» Л. Костенко [61, арк. 106].

Аналізуючи кількісні показники друкованої продукції (книг, журналів, газет), не можна не помітити зростання російськомовної і натомість зниження обсягів українськомовної. Загалом в СРСР у 1963 р. близько 75% назв із часткою тиражу в 81,4% друкувалися російською мовою. Решта – мовами неросійських народів [185, с. 28]. Тобто 2/3 від усієї друкованої продукції в Радянському Союзі була російськомовною і поступово зростала. Загалом передбачалося в 1969 р. надрукувати 125 млн. екземплярів книг, а в 1970 –

139 млн. [65, арк. 2–3]. У 1980 р. кількість періодичних видань, які отримувало населення УРСР, сягало 33 млн. екземплярів газет і 11 млн. екземплярів журналів [51, арк. 14]. Станом на 1982 р. загалом в УРСР видавалося 1,7 тис. газет, 198 назв журналів або видань журнального типу загальним разовим тиражем 32 млн. екземплярів [94, арк. 27]. У 1969 – 1980-х рр. питома вага журналів, які виходили українською мовою, знизилася з 46% до 19%, а частка українськомовних книг, які друкувалися в 1959 – 1980-х рр., скоротилася із 60% до 24%. Серед наукових журналів, які видавалися в УРСР у 1970-х рр., 11 було надруковано російською мовою, 2 – російською та українською, і лише один журнал – українською мовою. Станом на 1 січня 1985 р. в УРСР видавалося 78,8 млн. одиниць періодичних видань (38,9 млн. газет і 39,9 млн. журналів) [64, арк. 10–11]. До кінця 1980-х рр. російською мовою видавалися майже всі журнали із природничих і точних наук [231, с. 370–371]. Українськомовна продукція досить часто потрапляла до УРСР із-за кордону. Щоправда, офіційно вона проходила процедуру цензури. Через цензуру окремі ЗМІ здійснювали цілеспрямовану критику творів. У зв'язку з цим автори вдавалися до суттєвих перекручувань. Зокрема твір О. Гончара «Собор» став об'єктом критики, через що автор здійснив безліч правок [283].

Станом на 1979 р. Головліт УРСР постійно контролював 40 періодичних українськомовних видань (24 газети і 16 журналів), які надходили з країн Заходу. Лише 2 газети мали змогу побачити загальні маси, 1 була для обмеженого кола і 21 – антирадянського напрямку. Щодо журналів, то лише один пройшов цензуру, а решта – ні. Усі видання, які були визнані «антирадянськими», розкривали ключові проблеми національних, релігійних відносин СРСР, мовне питання. Так, у журналі «Визвольний шлях» (Англія), газетах «Українське слово» (Франція), «Свобода» (США), «Вільна думка» (Австралія) наголошувалося на русифікації в закладах освіти, видавництві, на витісненні української мови з усіх сфер суспільного життя [41, арк. 39–41]. Водночас відбувалися перевірки бібліотечних фондів на наявність забороненої іноземної літератури, журналів чи газет, які потрапили до радянської України з-

за кордону [53, арк. 30–31]. Такі заходи були спрямовані на те, щоб не допустити поширення видань української діаспори, спрямованих на захист української мови і культури від русифікації та радянзації.

Загалом упродовж 1960 – 1980-х рр. відбулося різке зниження обсягу українськомовної друкованої продукції на території УРСР. У 1960-х рр. українською мовою видавалося 3852 назви книг і брошур загальним тиражем 80–500 тис. примірників. Наприкінці 1970-х рр. співвідношення російськомовних книг до українськомовних сягало 3 до 1. Особливо зростала кількість літератури з викладання російської мови [185, с. 29]. У 1967 р. було видано 323 журнали і 2547 газет загальним тиражем понад 14 млн. примірників. Загальний тираж надрукованих в УРСР книг станом на цей рік сягав 115,7 млн. примірників. Упродовж 1959 – 1966 рр. опубліковано 42 млн. наукових праць як російською, так і українською мовами, зокрема таких учених як М. Остроградський, О. Богомолець, Є. Патон, М. Стражеско, О. Білецький, М. Боголюбов, Ю. Митропольський, В. Глушков, О. Погорелов [133, с. 20–21]. Уже в 1970 р. цей показник становив відповідно 3112 та 92800 тис., а в 1980 р. – 2167 та 92200 тис., 1985 р. – 1893 та 77846 тис. Від’ємні показники спостерігалися і в українськомовних періодичних виданнях. Так, у 1970 р. на території радянської республіки було видано 8133 друковані одиниці, серед них українською мовою – 3105; у 1980 р. – 9061 тис., українською мовою – 2164; у 1985 р. – 8362, українською – 1890. До російськомовного друку перейшли такі київські видавництва: «Техніка», «Урожай», «Будівельник» [227, с. 52]. Один із центральних журналів УРСР «Комуніст України» в 1961 р. мав обсяг 95 тис. примірників, із яких 60 тис. були російськомовними [286]. Стрімке зниження українськомовних газет спостерігалось ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Фактично з новостворених газетних видань упродовж 1955 – 1960-х рр. більше половини було російськомовних [228, с. 40]. Як бачимо, кількісні показники засвідчували засилля російськомовної продукції, завданням якої була пропаганда ідей інтернаціоналізму й нівелювання національних особливостей.

Упродовж 1960 – 1980-х рр. радянська преса сформувала розгалужену систему видань: республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні газети та низову пресу [159, с. 213]. У 1959 р. на території УРСР видавалося 1248 газет, серед яких 49 обласних (у т. ч. 35 партійних і 14 комсомольських), 659 районних, 57 міських (в т.ч. 21 міськрайонна і 36 міських), 483 багатотиражних газет, а також 57 журналів [43, арк. 2, 7]. Станом на 1963 р. у радянській Україні друком виходило 17 республіканських, 78 обласних, 78 міських, 583 низових багатотиражних, 214 колгоспно-радгоспних газет [109, арк. 3]. Уже в 1982 р. видавалося 1700 газет і 198 журналів [94, арк. 27].

Важливо розглянути зміст інформаційного наповнення газетних і журнальних видань, оскільки вони сприяли радянзації та русифікації суспільства. Загалом центральні газети, такі як «Правда України», «Радянська Україна», «Рабочая газета», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда», «Работница», «Молодь України», «Комуніст України», «Под знаменем ленинизму» та інші акцентували увагу на важливих суспільно-політичних подіях, діяльності КПУ й КПРС, результатах їхніх з'їздів, пропагували ідеї інтернаціоналізму, «дружби народів», а також критикували тенденції демократичного світу. Більшість із них були всесоюзними виданнями, і їхня популярність поступово збільшувалася порівняно з республіканськими газетами. Про це свідчать дані про загальний тираж передплати жителів УРСР станом на 1 січня 1985 р. на такі російськомовні всесоюзні видання як «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд» передплата зросла відповідно на 32,3 тис., 63,7 тис., 394,2 тис., 319,4 тис. відповідно. Також зростала передплата на російськомовні або двомовні газети і журнали радянської України, зокрема на «Комуніст України» (російською та українською мовами зріс на 12,6 тис.), «Под знаменем ленинизма» (російською мовою – на 9 тис.), «Сільські вісті» (українською мовою – на 201,7 тис.). Натомість відбувалося зменшення кількості передплатників на низку українськомовних республіканських видань, зокрема «Радянська Україна» (на 7,9 тис.), «Молодь України» (на 29,6 тис.), «Радянська жінка» (на 79,9 тис.),

«Перець» (на 71,4 тис.), «Україна» (на 6,2 тис.). Двомовний дитячий журнал «Барвінок» та російськомовна газета «Правда Украины» також зазнали скорочення обсягів передплати відповідно на 9,2 тис. і 5,3 тис. [64, арк. 10–11]. Водночас компартійне керівництво зазначало, що зменшення передплат було наслідком невдалої роботи з розповсюдження періодичних газетних і журнальних видань. Це обумовлювало списання багатьох одиниць, тому передбачалися заходи, спрямовані на поширення газет і журналів всесоюзного й республіканського рівнів [51, арк. 12–14]. У зв'язку із цим радянська влада на 1985 р. встановила план згідно з яким урегулювався обсяг видань відповідно до кількості передплат [36, арк. 27; 96, арк. 12; 97, арк. 13–17; 98, арк. 18–19; 99, арк. 20; 100, арк. 21–23; 101, арк. 24; 102, арк. 25; 103, арк. 26]. Слід звернути увагу на зростання передплати саме всесоюзних російськомовних видань, що можна пояснити політикою примусу.

Варто зазначити, що «Правда Украины» публікувала всі важливі рішення КПУ і КПРС, втілені заходи уряду СРСР і УРСР, обґрунтовувала їхню важливість для розбудови «розвинутого соціалізму» і формування єдиної спільності – «радянського народу». Фактично газета стала віддзеркаленням центральної газети СРСР «Правда». Обласні видання «Правды» мали українськомовний і російськомовний варіанти, хоча здебільшого переважало видавництво російською мовою. У 1983 р. до редакції газети «Правда Украины» надійшло 6 2176 листів, із яких 13% – відгуки на рішення з'їздів КПРС і КПУ, на виступи газети, стурбованість міжнародною ситуацією, 4,5% – статті, фото, кореспонденція тощо, 70% – скарги [159, с. 218]. Досить тяжко визначити місце скарг стосовно русифікації і денаціоналізації, оскільки вони здебільшого не потрапляли до радянської статистики. Як переконує Я. Журавльов, цей показник сягав 15–25%. Зокрема це були листи від дисидентів, у тому числі від В. Стуса і В. Чорновола, щодо національної мовної проблеми [152]. Мали місце позитивні відгуки, інспіровані партійним керівництвом. Щоправда, ці листи надходили не лише до редакцій газет, а й до ЦК КПУ. Зазвичай вони ставали своєрідною протипогою скаргам читачів газет

чи пересічних громадян. «Радянська Україна», яка виходила обсягом у 450 тис. примірників на рік [286], була інструментом пропаганди ЦК КПУ і мала завдання висвітлювати події згідно методичними вказівками партійних ідеологів. Викладення інформації відбувалося за методикою, розробленою ще в 1950-х рр., яка вдосконалювалася впродовж 1960 – 1980-х рр. Основа агітації і пропаганди ідей розбудови суспільства, зміна національної, мовної, релігійної ідентичності населення на радянську відображалася у виданні «Блокнот агітатора», який виходив українською і російською мовами [84, арк. 19–20]. Згодом його було реорганізовано в журнал ЦК КПУ «Пропагандист і агітатор України». Слід зауважити, що будь-яке найменше відхилення від усталених позицій компартії зазнавало критики, а редакцію зобов'язували виправляти ці недоліки. Ці політико-ідеологічні зауваження були під повним контролем Головного управління по охороні державних таємниць при Раді Міністрів УРСР [31, арк. 32–38]. Очевидно, узгоджуючи свої дії з відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ, цей інститут формував і контролював роботу преси. Про це свідчить Наказ Головного управління по охороні державних таємниць і друку при Раді Міністрів СРСР, де чітко розписано механізм прийому й випуску друкованої продукції, яким мали керуватися відповідні республіканські урядові інститути [52, арк. 145–155 зв.]. Мовне питання у пресі й журналах згадувалося принагідно під час висвітлення рішень з'їздів КПРС, КПУ чи при коментуванні нормативних документів виданих урядом УРСР. Загалом у пресі 1960 – 1980-х рр. тема дискримінації української мови була заборонена [159, с. 216]. Звісно, радянське керівництво не могло офіційно визнати масової русифікації суспільства, оскільки це суперечило б задекларованим принципам національного самовизначення.

Критика західних цінностей, дезінформація суспільства була одним із провідних засобів впливу на масову свідомість. Суспільство, перебуваючи під постійним психологічним навіюванням радянських ЗМІ, не мало змоги знайти альтернативне джерело інформації. На думку Ю. Колісника, так відбувалося зомбування політичної свідомості населення і, прищеплювалося вороже

ставлення до капіталістичних країн [165, с. 226]. Водночас насаджувалася ідея вищості російського народу як рушійної сили радянського суспільства. Такі тези сприяли появі прошарку маргіналів, які поступово втрачали власну етнічну й мовну ідентичність, змінюючи її на радянську. Це обумовлювало й формування певної категорії, яка не лише зрікалася української мови, культури чи самобутності, а й виступала жорстким опонентом її проявів.

Формування образу радянської людини було неможливим без критичного порівняння соціалістичного й капіталістичного суспільств. До того ж важливо було показати суспільству, що СРСР розвивається правильним шляхом на відміну від країн Заходу. Газети й журнали в цьому аспекті відігравали ключову роль. Вони сприяли масовій русифікації суспільства, оскільки починаючи з кінця 1950-х рр., стали різко знижуватися показники українськомовної продукції. Багатотиражні газети видавали як українською, так і російською мовою, що обґрунтовувалося потребою у вільному ознайомленні з матеріалами робітників із РРФСР, які не володіли українською мовою. Відповідно робітники на підприємствах зазнавали масової русифікації через пресу, хоча певний паритет російськомовної та українськомовної преси в 1960-х рр. зберігався. Згідно з даними Книжкової палати за 1963 р. в УРСР видавалося: республіканських газет – 12 українською і 5 російською мовою, обласних – 57 українською, 18 російською, 2 угорською, 1 – молдавською; міських – 36 українською, 42 – російською; багатотиражних – 320 українською, 263 – російською; газет колгоспно-радгоспних управлінь – 214 українською, 37 – російською мовою [159, с. 216]. Лише в містах, де національний склад був поляризований унаслідок трудових міграцій, спостерігалася перевага російськомовної преси. Ці показники з плином часу змінювалися під впливом русифікації періоду застою. У 1970 – 1980-х рр. спостерігалася значне зменшення кількості українськомовної преси. Так, у 1970 р. російською мовою видавалося 2618 газет, а українською – 2118, у 1980 р. – 1737 і 1278 відповідно, у 1985 р. – 1799 і 1283 [227, с. 55]. Тобто перевага російськомовної преси як одного з головних джерел інформації періоду застою була очевидною. У той же

час російськомовний ринок журнальної періодики поступово витісняв українськомовну продукцію. Відповідно із 27 журналів з народної освіти в УРСР лише 3 були українськомовними, із 85 видань, присвячених питанню охорони здоров'я, 2 публікувалися українською мовою, із 12 журналів про фізичну культуру і спорт – 1 українськомовний, зі 140 літературно-мистецьких – 18 орієнтовані на українськомовного читача. Ситуація щодо суспільно-політичних видань була досить схожою [227, с. 54–55]. Характерною рисою для журнальної періодики УРСР у досліджуваний період стала її заідеологізованість, а інформація щодо культурного розвитку мала певні відмітні риси, серед яких денационалізованість культури, обмежена, здебільшого неправдива інформація щодо історії, постійне вклинення до українських журналів російської культурної спадщини. Розвиток російської тематики в інформаційному просторі радянської України зумовлював формування російсько-українського суржику в культурі [166, с. 128]. Газетні й журнальні видання, які виходили впродовж 1970 – 1980-х рр., відмічали, що російська мова мала настільки потужний вплив на території УРСР, що це давало їй змогу конкурувати з українською у функції ідентифікатора національної самобутності українців [180, с. 72].

Радянська влада вливала значні фінанси в журнальну періодики, газетні видання і книги, які критикували західні цінності, тим самим пропагуючи вірність ідеї розбудови радянського суспільства. При цьому відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ застосовував апробовані прийоми психологічного впливу на свідомість мас («навішування ярликів», «перенесення», «посилання на авторитети», «гру в протонародність», метод підвищення цінності тощо). Постійне їх використання зумовлювало зміну світоглядних орієнтирів населення, спотворювало дійсність і ставало засобом для уніфікації суспільства. А з урахуванням русифікації такий підхід зумовлював маргіналізацію суспільства, зречення національних традицій і цінностей, які замінювалися радянськими. У цьому контексті особливо потужно працювали міжнародні видання, спрямовані на критику країн Заходу, буржуазних

націоналістів (особливо українських), критику міжнародного сіонізму тощо. Щодо останнього, то це пов'язано було як з антисемітською політикою радянської влади, спрямованою на асиміляцію (русифікацію) єврейської спільноти, так і з розривом відносин з Ізраїлем у 1967 р. Так, упродовж 1975 – 1978 рр. із критики міжнародного сіонізму було видано 27 назв праць загальним тиражем 671,8 тис. екземплярів, а в 1979 –1980-і рр. – 18 назв тиражем 464 тис. примірників [62, арк. 21]. Радянське керівництво поширювало популістські настрої серед населення республіки, обґрунтовуючи це підвищенням ідейно-політичного рівня громадян СРСР та виховання людини «нового» типу, надійного гвинтика тоталітарної системи управління державою [194, с. 70].

Зміст журнальної і газетної періодики радянського періоду був насичений політико-ідеологічною інформацією. Вона передбачала зміну національної, мовної, культурної ідентичності. У тексті газетних видань часто зустрічалася інформація щодо вагомій ролі «великого російського народу» в розвитку економіки, науки, культури, особливо в контексті питання інтернаціоналізації суспільства [73, арк. 95–96]. Таке наповнення було характерним для західних областей УРСР, де радянське керівництво намагалося послабити українську ідентичність. Слід зазначити, що керівництво УРСР вважало недостатньо висвітленою тематику єдності народів СРСР і формування нової спільноти – «радянського народу» [73, арк. 97].

Серед надрукованої упродовж 1975 – 1978 рр. видавництвами СРСР літератури, безпосередньо спрямованої на критику міжнародного сіонізму, усіх його течій і проявів, була низка українськомовних статей: «Чотні сотні сіонізму», «У змові з катами», «Народом осуджені», «Тризуб і «зірка Давида», «Сіонізм і расизм», «Розкажи правду людям», «На крові і золоті зрощений», «Наша Батьківщина – Радянський Союз», «Сіонізм як різновид расизму», «Сіонізм – лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих», «Реакційна войовничість сіонізму», «В одній запроданській упряжці», «Генеалогія запроданства», а також публікацій російською мовою: «Сіонізм і апартеїд», «У

капкані», «З чужого голосу» [106, арк. 22–24], «Сіонізм – знаряддя реакції», «Мораль талмуду і сіонізм», «Наша відповідь наклепникам», «Сіонізм – знаряддя антикомунізму», «Сіоністська пастка» [106, арк. 24], «Отруєні стріли», «Іудаїзм: минуле без майбутнього», «Піски говорять», «Міжнародний сіонізм на службі імперіалізму» [106, арк. 24]. У 1979 – 1980-х рр. до таких видань увійшли: «Краплені карти. Збірка статей радянських громадян, в яких викривається брехливість ізраїльської пропаганди, реакційність ідеології і політики сіонізму» [107, арк. 25], «Пост імені Ярослава Галана, вип. 6. Збірка памфлетів, статей, нарисів, спрямованих проти українського бурж. націоналізму і сіонізму», «Втрачений горизонт. П'єса про трагедію тих, хто під впливом буржуазної пропаганди втратив Батьківщину» [107, арк. 26], «Клерикали без масок. У брошурі показано, як модернізована іудаїстська догматика служить агресивним цілям міжнародного сіонізму» [107, арк. 27], а також російськомовні брошури: «Брудні справи мовчазних служб», «Антикомуністичний альянс» [107, арк. 25], «Класова суть сіонізму», «Приреченість політики і практики сіонізму», «Почім честь, панове?», «Міфи і реальність», «Їх ремесла-зрада» [107, арк. 27]; книги: «Сіонізм без маски» [107, арк. 25], «Непрошені візитери», «Потойбічні «місіонери» [107, арк. 26], «Крах сіоністських теорій» [107, арк. 28]; романи: «Місто біля річки» [107, арк. 26], «Вибір» [107, арк. 28]. Водночас ці праці також перекладалися й російською мовою і виконували не лише функцію критики, а й русифікації та асиміляції населення радянської України.

Більшість книг і брошур, виданих у 1975 – 1980-х рр., є масово-політичними. Основним завданням літератури, спрямованої на критику міжнародного сіонізму та українського буржуазного націоналізму, є всебічний аналіз їхньої тогочасної революційної діяльності, у тому числі критика з боку радянської влади [194, с. 71]. Будь-який прояв національної самобутності вважався загрозою для втілення ідеї злиття націй. Відповідно набував популярності друк іноземними мовами літератури з такою тематикою, метою якої стало «просвітлення» закордонних читачів. До прикладу брошура

Л. Ю. Беренштейна «Сіонізм як різновид расизму» була перекладена з української англійською мовою. У 1979 р. брошуру було перевидано французькою мовою [76, арк. 30]. Прояви русифікації українськомовного населення УРСР простежуються під час аналізу літератури, спрямованої на боротьбу з українським буржуазним націоналізмом. Про це свідчить Постанова № 3-113-17 «Про випуск видавництвами республіки літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму» від 6 березня 1979 р. [76, арк. 29].

Усього за 1975 р. із цієї тематики було видано 8 назв книг тиражем 174,3 тис. примірників, у 1976 р. – 8 назв кількістю 205 тис. примірників, 1977 р. – 6 назв тиражем 186 тис. примірників, 1978 р. – 5 назв обсягом 106,5 тис. примірників, 1979 р. – 10 назв, загальна чисельність яких сягала 252 тис. примірників, 1980 р. – 8 назв тиражем 242 тис. примірників. Станом на 1975 – 1980 рр. українською мовою було видано 18 публікацій популістського спрямування, у той час як російською – 25 відповідного ідеологічного змісту. Указані статистичні дані засвідчують початок формування білігвінізму на території як УРСР так і СРСР загалом [194, с. 71]. Характерними для таких видань була заідеологізованість, критика західних цінностей, вихвалання досягнень радянського ладу тощо [165, с. 229]. Подібна пропаганда ставала основою формування особистості з «радянським світоглядом» і частиною політики асиміляції народів Радянського Союзу.

Важливим аспектом русифікації суспільства і зміни ідентичності в УРСР стало налагодження механізму видавництва дитячої преси. Залежно від вікової категорії формувалася зміст видання. Для молодіжних було характерним у друкованій періодичній продукції інтернаціональне виховання, прославлення Радянського Союзу, антирелігійна пропаганда тощо. Дитячо-юнацькі друковані ЗМІ пропагували, що партійна ідеологія – рушій прогресу [282]. Натомість ігнорувалися історичні традиції українців, на яких раніше виховувалося молоде покоління. Це, безумовно, сприяло денационалізації і русифікації української молоді. У всіх радянських текстах, спрямованих на маніпуляцію свідомістю

мас, зокрема молоді, руйнівний вплив на українську мову мав термін «стійке двомовне середовище». Л. Масенко влучно зазначила, що таке формулювання є антинауковим, оскільки будь-яка спільнота людей буде тяжіти до одномовності. Поширення двох мов недемократичних чи перехідних суспільствах зумовлюватиме конфліктність і зникнення тієї, яка має гірші позиції в суспільстві [180, с. 71].

Поступово відбувався перехід на російську мову в наукових колах. Радянські ідеологи й мовознавці це пояснювали відсутністю українських відповідників у науковій і технічній термінології. Звісно, з об'єктивних обставин вони ігнорували причину цього явища, зокрема репресії проти мовознавців у 1930-х рр., формування списку репресованих слів і термінів, уніфікацію термінології на основі російських відповідників тощо. Із проголошенням курсу на «злиття націй» і формуванням нової спільності – «радянського народу» відбулося переосмислення науковцями місця української і російської мов у радянських реаліях. Під тиском партійної номенклатури вчені Інституту мовознавства АН УРСР на чолі з І. Білодідом у 1960-х рр. розгорнули дослідження щодо двомовності, а також видали низку лексикографічних праць завданням яких було вдосконалення шкільних підручників відповідно до вимог радянського керівництва. Упродовж 1967 – 1977 рр. було розроблено й надруковано «Словник української мови» (11 томів), «Російсько-український словник» (3 томи), «Українсько-російський словник» (1 том, 1975 р. – 3-тє видання), «Українська літературна вимова і наголос», «Словник-довідник», «Орфографічний словник української мови», «Сучасна українська літературна мова». У 1976 р. було опубліковано працю «Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР», у якій російська мова розглядалася як важливий феномен суспільно-політичного життя Радянського Союзу [206, с. 213]. У ній відмічалось створення на основі російської мови спільного фонду комунікації, спрямованого на розвиток взаєморозуміння і співпраці [207, с. 16]. Також друком по всьому СРСР виходили наукові праці, які обґрунтовували значення російської мови в розбудові Радянського Союзу. У

Києві вийшли «Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе» (1972 р.), «Язык и идеологическая борьба» (1974 р.), «Русский язык – источник обогащения народов СССР» (1978 р.), «Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении» (1981 р.), «Культура русской речи в национальных республиках» (1984 р.) та ін. [180, с. 73]. Усі ці праці стали підґрунтям мовної ідеології КПРС і КПУ. Відтак ідеї, викладені в них, реалізовувалися радянською владою на практиці. Поступово Інститут мовознавства АН УРСР під керівництвом І. Білодіда обґрунтовував спільність української і російської мов, а також збільшував кількість праць, написаних російською мовою.

У 1969 р. «Науковою думкою» було видано 92 назви літератури в галузі фізики, механіки, хімії, астрономії, архітектури й будівництва, технології металів, машинобудування, енергетики, радіотехніки, гірничої справи, металургії, металознавства, хімічної промисловості, політекономії, серед яких не було жодної українськомовної. Низка історичних праць авторства А. Алексеєнка, В. Астахова, Ю. Кондурфа, Ю. Білана, П. Голуба, М. Рубача, А. Скаби та ін. видавалася російською мовою. Паралельно в 1960 – 1970-х рр. відбувалася переорієнтація українськомовних наукових журналів, які ставали двомовними чи повністю русифіковувалися. Уже в 1965 – 1967 рр. практично всі журнали, які видавалися харківськими вищими навчальними закладами й науковими установами, стали російськомовними («Самолётостроение и техника воздушного флота», «Радиотехника», «Динамика и прочность машин», «Химические технологии» та ін). Зниження кількості українськомовної наукової літератури відмічало й партійне керівництво наприкінці 1960-х рр. Загалом у 1967 р. лише 52 журнальних видання із 201 були українськомовними. Для порівняння: у Польщі в цей період рідною мовою видано 337, Чехословаччині – 327 періодичних видань [227, с. 53–54]. Відзначаючи 100-річчя від дня народження В. Леніна, віце-президент АН УРСР О. Гутира звернувся до ЦК КП України з питання мови видання наукових ювілейних праць. Так, АН УРСР пропонує видати наукові праці російською і українською

мовами попри те, що науковці, автори праці, одногосно висловилися за публікацію українською мовою [75, арк. 74–75; 82, арк. 73]. У свою чергу до російськомовного друку були підготовлені такі наукові праці: «Дисперсійно зміцнені матеріали волокнистої будови», «Розвиток внутрішніх мов і систем їх інтерпретації в математичних цифрових машинах», «Метод прискореної збіжності в нелінійній механіці», «Багатокомпонентні системи окислів», «Хімія і технологія окисних і силікатних матеріалів» [80, арк. 74]. Згодом усі праці з природничих і технічних галузей знань писалися і друкувалися лише російською мовою. Крім того, упродовж 1975 – 1985 рр. відбувалася підготовка другого видання 12-томної (у 13 книгах) універсальної Української Радянської Енциклопедії українською і російською мовами. На той час це було перше енциклопедичне видання, яке друкувалося двома мовами. Обсяг видання кожною мовою сягав 50 тис. примірників [80, арк. 129]. Враховуючи це, можемо стверджувати, що академічне й партійне керівництво СРСР намагалося затвердити русифікаційний курс у науковій сфері, знижуючи кількісні показники українськомовних видань і наукових праць та збільшуючи чисельність російськомовних.

Про поширення русифікаційних процесів на території УРСР, зокрема у науковій видавничій сфері, свідчить засідання Президії Академії наук Української РСР від 18 січня 1979 р., у результаті діяльності якого було видано Постанову «Про створення нових журналів Академії наук Української РСР», які планувалося друкувати саме російською мовою. Згідно з її рішенням із другої половини 1979 р., мав розпочатися випуск дев'яти нових журналів які були російськомовними. Ідеться про «Минералогический журнал», «Сверхтвердые материалы», «Химия и технология воды», «Экспериментальная онкология», «Электронное моделирование», «Геофизический журнал», «Металлофизика», «Промышленная теплотехника», «Техническая электродинамика», які видавалися з періодичністю 6 разів на рік [67, арк. 11; 68, арк. 12; 88, арк. 4–5]. Журнальні видання орієнтувалися переважно на наукових працівників, котрі досліджували такі галузі науки: геологію,

геофізику, геохімію, науки про Землю, хімію, онкологію, фізіологію, біохімію, теоретичну медицину, енергетику, електроніку та моделювання, електродинаміку, фізику, металофізику та теплофізику.

Розповсюдження цих журналів покладалося на видавництво «Наукова думка» під керівництвом Ю. О. Храмова, яке було засноване в 1922 р. і спеціалізується на випуску наукової літератури і нині. Президія АН УРСР затвердила постановою головних редакторів республіканських журналів: А. В. Чекунова, члена-кореспондента АН УРСР («Геофизический журнал»); В. Н. Гріднева, академіка АН УРСР («Металлофизика»); О. А. Геращенко, члена-кореспондента АН УРСР («Промышленная теплотехника»); А. К. Шидловського, члена-кореспондента АН УРСР («Техническая электродинамика») [67, арк. 11; 68, арк. 12; 88, арк. 6]. На посади головних редакторів центральних журналів було обрано: М. П. Щербака, члена-кореспондента АН УРСР («Минералогический журнал»); М. В. Новикова, доктора технічних наук («Сверхтвердые материалы»); А. Т. Пилишенка, академіка АН УРСР («Химия и технология воды»); В. Г. Пінчука, члена-кореспондента АН УРСР («Экспериментальная онкология»); Г. Є. Пухова, академіка АН УРСР («Электронное моделирование») [67, арк. 11; 68, арк. 12; 88, арк. 6–7]. Починаючи з 1979 р. згідно з положеннями цієї постанови припинялося видавництво таких міжвідомчих збірників: «Металлофизика», «Региональная и генетическая минералогия», «Конституция и свойства минералов», «Теплофизика и теплотехника», «Онкология», «Математическое моделирование» [67, арк. 11; 68, арк. 12; 88, арк. 7].

Водночас у 1970 – 1980-х рр. здійснювалося видавництво журналів історичної тематики, зокрема: «Вестник древней истории», «Вестник Ленинградского университета», «Вестник Московского университета» та «Український історичний журнал» [308]. Примітно, що вся наука поступово переходила на російську мову. Якщо фізико-математичні, біологічні, технічні галузі знань були русифіковані через нав'язування російської наукової термінології, то гуманітарні русифіковувалися через наявність низки праць

ідеологічного характеру. Отже, українська мова наприкінці 1970 – 1980-х рр. поступово витісняється з наукового обігу і стає неперспективною серед учених різних установ. Більше того, до кінця 1980-х рр. практично всі наукові журнали із природничих і точних наук були російськомовними [180, с. 70], що є наслідком русифікації наукової сфери періоду застою. У липні 1985 р. АН УРСР надіслала лист зі зверненням до ЦК КП України щодо видавництва наукового періодичного журналу «Вісник Академії наук Української РСР» двома мовами: українською і російською. При цьому в листі зазначалося: журнал видавав винятково українською, що звужувало коло читачів. Подібні тенденції відбувалися і в інших відомствах та установах, про що свідчить резолюція відділу пропаганди і агітації ЦК КП України на відповідному зверненні [45, арк. 68–69].

Зросійщення журнальних видань передбачало формування у свідомості широких мас населення УРСР думки про єдність усіх народів Радянського Союзу. У цьому контексті їхнє інформаційне наповнення декларувало розвиток культури радянської України як результату спільного існування, унаслідок якого було ввібрано всі найкращі духовні риси і традиції всіх народів СРСР. Ідеологічна заангажованість журнальної періодики – це перш за все насичення змісту періодичних видань ідеологічною лексикою, яка впливала на суспільну свідомість населення. Найактивніше вона функціонувала впродовж 1973 – 1977 рр. [285]. Відповідно журнали періоду застою призвичаювали громадян до термінів «радянська культура», «радянське мистецтво», «радянський спорт», «радянське кіно». При цьому у свідомості населення відбувалося заміщення поняття «українське» на «радянське», яке фактично базувалося на російському мовно-культурному просторі [166, с. 128]. Суспільна заангажованість досягалася за рахунок інформаційного програмування, яке застосовували радянські ЗМІ [164, с. 202]. Отже, через інформаційне наповнення, яке містить ідеї денаціоналізації і радянзації суспільства, відбувався потужний вплив на ідентичність, наслідком якого стала гібридизація самотності окремих етнічних груп і російськомовна асиміляція.

Про другорядну роль, яка була відведена українській мові, свідчить рішення ректорату Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка та партійного комітету закладу «Про внесення поправок щодо видавництва додатка до газети «Київський університет». Пропонувалося розпочати видавництво додатку російською мовою зі значним розширенням формату газети та збільшенням періодичності виходу до 6 разів на рік [71, арк. 42]. Ректорат університету обґрунтовував своє прохання тим, що в університеті навчається близько 1500 іноземних студентів та аспірантів із 73 країн світу, які не володіють українською мовою. Для ефективнішого проведення соціалістичної пропаганди та агітації радянського способу життя необхідно видавати газетні публікації саме російською мовою, інакше вони втратять ефективність основного важеля ідейно-політичного впливу на цей контингент студентства [60, арк. 44].

Це рішення свідчить про дискримінацію української мови, пропагує поширення російської серед студентської молоді та іноземців, що навчаються у вище зазначеному закладі. Перехід до російськомовного друкованого слова можна розцінювати також як прояв русифікації українськомовного студентства університету, що позбавлялося можливості дізнаватися новини рідною мовою.

На противагу журнальним виданням, у період існування СРСР, періодична преса набула значного поширення. Цьому сприяло декілька ключових факторів: розповсюдження загальносоюзної інформації за допомогою періодичних видань, ідеологізація змісту друкованого слова, цілковитий контроль партії над роботою ЗМІ, низька вартість газет та брошур, примусова передплата друкованих видань для членів комуністичної партії, робітників підприємств, заводів, фабрик, працівників закладів освіти та науки. Слід також враховувати поширення загальносоюзної (центральної) преси, передплата на яку була необмеженою, тоді як на республіканські видання на адміністративному рівні існувало обмеження передплатних тиражів [159, с. 214].

До періодичних видань періоду застою варто віднести газети: «Известия» (заснована в 1917 р. під назвою «Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов»), що виходить дотепер на території російської федерації, основна мета її діяльності полягає в популяризації екстремізму, розпалюванні ворожнечі між країнами, пропаганді політики Кремля та публікації матеріалів на замовлення, мова публікацій – російська); «Робітнича газета» (видається в Києві з 1957 р. російською та українською мовами. У 1965 р. наклад друкованих примірників українською мовою сягав 78 000, російською – 121 000); «Ленінський шлях» (виходила українською мовою, 1945–1991 рр.); «Трибуна лектора» (мова – українська, виходить із 1965 р. в Києві) [159, с. 214]. Міністерство освіти УРСР спільно з Держкомвидавом у 1972 р. з метою поліпшення викладання російської мови в національних школах запропонувало на базі видавництва «Радянська школа» друкувати журнал «Русский язык и литература в школах УССР» загальним тиражем у 50 тис. одиниць [25, арк. 108–109].

Важливого всесоюзного значення набула газета «Вечірній Київ», заснована ще в 1906 р. під назвою «Вечерняя газета». Перший номер українськомовної газети «Вечірній Київ» було видано 1 червня 1951 р., проте ЦК КП(б)У не влаштував українськомовний статус провідної газети республіки. З метою русифікації газети ЦК КП(б)У звернувся до ЦК КПС із проханням дублювання газети «Вечірній Київ» російською мовою, аргументуючи це прохання тим, що значна частка населення Києва є російськомовною та не володіє в повному обсязі українською мовою, великою кількістю звернень читачів газети із зазначеного питання та національним складом жителів столиці УРСР. Згідно з переписом населення 1979 р. близько 42,7% жителів столиці визнали рідною мовою російську, що дає підстави для переходу до російськомовного друку. Крім цього, у Києві навчається багато студентів з інших республік Радянського Союзу, які не можуть повною мірою сприймати інформацію українською мовою [194, с. 71]. Дублювання газети пропонувалося почати з 1 січня 1983 р. таким обсягом друкованих екземплярів:

українською мовою – 80 тис., російською – 120 тис. примірників. Постановою ЦК КП(б)У від 16 липня 1973 р. «О заработной плате работников районных, городских, областных, краевых газет и некоторых других категорий работников печати» передбачено при дубляжі обласних газет збільшення кількості посад тільки технічних працівників, що не враховує специфіки вечірньої газети. З огляду на це для забезпечення якісного друку газети пропонувалося запровадити додаткові посади: заступника редактора по дубляжу; заступника відповідального секретаря, що повинен готувати макети газети російською мовою; трьох кореспондентів – для компенсації робочого часу рядових творчих працівників, які зайняті перекладом газети російською мовою; перекладача; літературного редактора. Кадрові зміни мали призвести до зростання місячного фонду заробітної плати редакції на 2505 рублів. Зазначалося, що поліграфічний комбінат видавництва «Київська правда» спроможний забезпечити видавництво газети «Вечірній Київ» двома мовами. Планувалося, що випуск газети українською та російською мовами буде сприяти поширенню її пропагандистської, організаторської та інформаційної ролі в руслі патріотичного та інтернаціонального виховання трудових мас [48, арк. 1–2; 40, арк. 3]. Постановою ЦК комуністичної партії України №135/121 від 26 березня 1981 р. було підтримано пропозицію Київського міськкому компартії УРСР щодо дублювання газети «Вечірній Київ» російською мовою [47, арк. 50].

У 1970-х рр. практично всі центральні газети УРСР були російськомовними. Повний перехід на російську мову видання мав відбутися поступово, через певний проміжок часу, або ж відразу за умови введення особливого періоду. Видавництва, за якими були закріплені центральні газети, такі як «Правда», «Комсомольская правда», «Известия», «Труд» та інші, мали бути захищеними від зброї масового ураження [46, арк. 1; 69, арк. 2–3]. Цей факт засвідчує вагоме значення газет періоду застою у веденні пропаганди. Можемо припустити, що радянське керівництво вважало їх інформаційне наповнення зброєю спрямованою на свідомість широких мас населення. У мирний час радянська влада поступово русифіковувала або видавала кількома

мовами низку центральних, обласних, районних і місцевих газет. Здебільшого русифікації зазнавали видання південних і східних областей УРСР, де внаслідок штучної міграції зростала частка інших етнічних груп, зокрема росіян і білорусів. Ще на початку 1960-х рр. у Донецькій області 90,5% преси (182 газети) виходили російською мовою, у Запорізькій – 88,5% (38), Луганській – 77,8% (47), в Одеській – 36,8% (21). У Криму були лише дві українськомовні версії газет «Крымская Правда» і «Комсомолец Крима» [228, с. 41]. Загалом наука, культура, книговидавництво півострова, починаючи із середини 1960-х рр., були здебільшого російськомовними. У той же час українська поступово виходила з ужитку в цих галузях. Наявні матеріали відображають тенденцію зменшення кількості видавництв української наукової, публіцистичної літератури, періодичних видань та преси впродовж 1960 – 1980-х рр. У 1970 р. українськомовних книг і брошур надруковано лише 38,2% від загальної кількості, а в 1980 р. цей показник сягав 23,9%. Російськомовне книговидавництво зростало в цей період (1970 р. – 4682 назви книг, 1980 р. – 6490). Аналогічна ситуація була притаманна газетним і журнальним виданням. Усі 10 наукових серійних видань у 1967 р. вийшли російською мовою на території півострова [172, с. 374–378].

На території південних і східних областей УРСР загалом завжди переважали російськомовні ЗМІ. Після прийняття ЦК КПРС, а згодом і ЦК КПУ Постанови «О повышении роли районных газет в коммунистическом воспитании трудящихся» відбулися певні зміни у формуванні інформаційного контенту місцевих і районних газет. Водночас більшу популярність мали не республіканські газетні й періодичні видання, серед яких траплялися українськомовні, а всесоюзні, які повністю були русифіковані. Більше того, тематика щодо дискримінації української мови була під забороною. При перебуванні П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ тримався певний паритет російськомовних і українськомовних видань. Уже після приходу В. Щербицького розгорнулася масова кампанія зміни мови видання, обґрунтовувалася незнанням української мови звичайними робітниками [159].

Російськомовний інформаційний простір, який відображав загальну тенденцію російського мовно-культурного домінування, мав вагомий вплив на формування свідомості мас у радянській Україні. Урбанізація, індустріалізація, уніфікація культурного й суспільного простору сходу УРСР сформувала в його жителів відчуття регіональної спільності, де переважав російсько-український культурно-історичний дуалізм з окремими елементами інших етнокультурних компонентів. При цьому домінувала російська мова як засіб суспільної комунікації [149, с. 142].

У 1970-х рр. процес русифікації преси посилювався, а обласні комітети партій усе частіше ініціювали нові видання російською мовою. Зокрема, Дніпропетровський обком КП УРСР вважав за доцільне відновити газетне видання залізничників «Приднепровская магистраль», яке мало виходити російською мовою з періодичністю 3 рази на тиждень загальним обсягом 20 тис. примірників [77, арк. 28; 78, арк. 29–30]. Аналогічні ситуації спостерігалися і в інших областях радянської України, особливо на Півдні та Сході. Так, у Донецькій області газети «Ленинское слово» і «Знамя Ильича», разовий тираж яких сягав 1000 примірників, виходили російською мовою [50, арк. 31], у Запорізькій області газета «Днепростроец», разовий тираж якої становив 1500 примірників, теж була російськомовною [63, арк. 34–35], газета Одеського технологічного інституту ім. М.В. Ломоносова «Ломоносовец» обсягом 2,5 тис. екземплярів – російськомовна [58, арк. 43; 59, арк. 44–45]. Були, звісно, винятки, зокрема новостворена в 1973 р. газета Запорізького державного педагогічного інституту «Педагог-ленінець», видання Вишгородського району «Прапор змагання», газета Черкаського шовкового комбінату «Текстильник» виходили українською мовою, газета Іршанського гірничо-збагачувального комбінату «Ленінський шлях» [57, арк. 33; 74, арк. 121–122; 86, арк. 61; 87, арк. 36]. Щоправда, такі випадки в 1970 – 1980-х рр. були рідкістю. Лише на Заході радянської України значна кількість газетних видань у цей період зберігала українськомовний статус. Серед них слід відзначити такі: «Зоря комунізму», «Ленінська зоря», «Ленінським шляхом»,

«Радянська Верховина», «Нове життя», «Вперед», «Соціалістичний шлях», «Радянське Прикарпаття» та ін. [41, арк. 95–103]. Щоправда були видання, які друкувалися кількома мовами, зокрема «Закарпатська правда» (українською, російською та угорською мовами), «Радянська Буковина» (українською і молдавською мовами) [90, арк. 22; 91, арк. 32; 92, арк. 30]. До того ж, ці газети мали об'єднати редакції і, відповідно, наповнювати інформативно видання задля задоволення національних і культурних потреб етнічних груп Закарпаття і Буковини [89, арк. 23–24]. У центральних областях УРСР зберігався приблизний паритет російськомовної та українськомовної продукції. На Кіровоградщині впродовж 1960 – 1980-х за кількістю назв газет переважали українськомовні видання, а за обсягом – російськомовні [177, с. 23]. Попри українськомовність цих видань, вони мали антиукраїнський зміст, що негативно впливало на національну ідентичність. Водночас, існували повністю русифіковані обласні видання, зокрема «Львовская правда», яка була головним друкованим ЗМІ Львівської області.

Свідченням процесу русифікації на українському мовно-культурному просторі є той факт, що для видавництва вищезазначених газет та журналів планувалося використати фонди паперу, які звільнялися внаслідок припинення видання міжвідомчих збірників, а також через припинення видання журнальної періодики українською мовою, зокрема: «Українського математичного журналу», «Українського фізичного журналу», «Українського хімічного журналу» та «Геологічного журналу» [58, арк. 7]. Ліквідація журналів супроводжувалася скороченням штатних редакційних працівників, особливо тих, які писали українською мовою, що водночас, надавало можливість збільшити кількість працівників «нових» російськомовних журналів.

Зокрема, держплан СРСР планував виділити в 1970-х рр. для УРСР 119 тис. тонн паперу на потреби видавництва газет, журналів та книг [39, арк. 2]. Попри це, надані сировинні ресурси були не в змозі задовольнити потреби населення у друкованій продукції, що призвело до значного

скорочення газет та журналів у роздрібній торгівлі та до зменшення кількості працівників типографії.

Для безперебійного видавництва в 1970-х рр. газет, журналів та книг ЦК КП(б) України надіслав звернення до ЦК КПРС з метою одержання додаткових фондів паперу для УРСР та можливості додаткового виділення: газетного паперу – 2650 тонн, типографічного – 3900 тонн, офсетного – 850 тонн, паперу для глибокого друку – 400 тонн, крейдованого паперу – 300 тонн, літографського – 220 тонн, картографічного – 130 тонн. ЦК КП(б) України робив акцент на низькосортності виділеного паперу для радянської України (в основному третього сорту). Так, у 1965 р. для України було виділено 46,1%, у 1969 р. – 58%, а в 1970 р. – 65% третьосортних номерів типографічного паперу [65, арк. 3]. Через відсутність фондів газетного паперу неможливо було вчасно налагодити видавництво друкованих ЗМІ. Так, російськомовна газета Іллічівська (нині Чорноморськ) «Ильичевский маяк» не могла видаватися в 1973 р. із цієї причини [56, арк. 46]. Її тираж мав сягати 6000 примірників [37, арк. 46; 58, арк. 43]. У довідці щодо створення цієї газети обґрунтовувалася необхідність випуску її лише російською мовою. Зокрема, головною причиною вважалвся строкатий склад населення міста [55, арк. 49]. Для друку низки газет і журналів на початку 1980-х рр. бракувало паперу, що зумовлювало зниження тиражу. Так, у 1980 р. відбулося скорочення обсягів друку українськомовної продукції видавництвом «Радянська Україна» [44, арк. 2; 104, арк. 3]. Очевидно, що вирішувалося це питання шляхом скорочення українськомовної друкованої продукції і перенесенням фонду газетного паперу в російськомовні видавництва. Це зумовлювало значне зниження відсотка українськомовної масової літератури.

Отже, значного поширення набула журнальна періодика наукового змісту, спрямована на боротьбу із проявами міжнародного сionізму та антирадянськими настроями серед населення УРСР. Основним знаряддям поширення вищезазначеної інформації серед широкого загалу слугували статті, брошури, книги та романи. Наукові журнали 1979 р. відмовлялися від

української мови, що в результаті призвело до скорочення штату українськомовних працівників та нової хвилі русифікації українськомовної інтелігенції. Ці та інші негативні тенденції, які спостерігалися в українському мовно-культурному просторі, стимулювали поширення білінгвізму на території УРСР. Українська мова втрачала свій багатовіковий статус та значення в державному житті. Нову хвилю русифікаційних процесів на території України стимулював перехід преси та журнальної періодики наукового спрямування до російської мови викладення матеріалу [194, с. 72–73].

Чільне місце в насадженні ідеї єдиної спільності – «радянського народу» і русифікації УРСР займало радіо і телебачення. З появою в 1950-х рр. телебачення прискорився процес мовно-культурної уніфікації населення [294]. Фактично до 1967 р. українське телебачення було цілком автентичне. Більшість російськомовних програм, які потрапляли до етеру українських телеканалів у цей період перекладалися українською [244]. Однак уже з кінця 1960-х рр. телебачення почало втрачати свою національну самобутність і дедалі більше підпадало під вплив Москви [156, с. 188]. Цьому сприяли події у Празі в 1968 р., а тому компартійне керівництво намагалося взяти під повний контроль всі ЗМІ і не допустити поширення ідей, спрямованих на розвиток національної ідентичності [232]. Загалом ще до цих подій телерадіомовлення здебільшого почало переходити на російську мову. Пропозиції Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню щодо використання українських матеріалів у всесоюзній мережі ігнорувалися редакторами всесоюзного радіо і телебачення [85, арк. 41]. Починаючи з 1970-х рр. телебачення стає головним засобом русифікації суспільства, перехоплюючи при цьому ініціативу в радіо. У 1970 р. Науково-методичний відділ радянського телебачення дійшов висновку, що телебачення працює емоційними засобами, у той час як радіо звертається здебільшого до інтелекту слухачів. Безумовно, емоційний аспект сприяв потужнішому пропагандистському й маніпулятивному впливу, що влаштовувало радянську владу. Але дослідники із

цього відділу підкреслили, що до телебачення звертаються люди менш освічені, які шукають розваги й задоволення власних емоційних потреб [232]. Фактично телебачення стає масовим знаряддям пропаганди і зомбування суспільства, розмивання його ідентичності й маргіналізації. Поступово відбувається централізація управління телерадіомовлення, а відтак створюються передумови до русифікації передач українських каналів [244].

У 1961 р. населення УРСР мало 75 тис. телевізорів. Усього в СРСР станом на 1974 р. їх кількість сягала 34 млн. одиниць. Телебаченням були охоплені 67% населення. [156, с. 187]. Якщо в 1960 р. до телебачення мало доступ лише 5% населення, то у 1986 р. – понад 93% [244]. У 1970-х рр. на телебаченні УРСР функціонувало 3 телеканали: Центральний телеканал (ЦТ) з Москви, Український телеканали 1 і 2 (УТ-1, УТ-2). Обсяги мовлення київської телевізійної студії і ретрансляції передач ЦТ становили 1:1,7, або 615 год. проти 1036,5 год. [156, с. 188]. Телеканали УТ-1 та УТ-2 досить часто жителі міст, зокрема Києва, називали колгоспними, оскільки контент переважно стосувався сільського господарства і був популярним серед сільського населення. Натомість кияни і жителі інших міст віддавали перевагу ЦТ, який працював до 22-30, що на півтори години довше, ніж українські телеканали [294]. Очевидно, завдяки цьому русифікація і стирання ідентичності в містах проходило значно інтенсивніше.

Застосовуючи маніпулятивні технології, телебачення мало на меті формувати новий тип людини з радянським мисленням, а отже, передбачали втілювати ідею злиття націй у єдину спільність – «радянський народ». Перевагою його як інструмента пропаганди стала не лише масовість, а й здатність до візуалізації. Це, безумовно, мало вагомий вплив на свідомість населення. Однією з технологій русифікації радянської влади стало навіювання у свідомості телеглядача уявлення про низькосортність української мови в порівнянні з російською. Для цього в роки застою розробляли програми, де російськомовній освіченій особистості протистоїть дещо нижча за статусом українськомовна (приклад «Тарапунька і Штепсель») [294]. Цю технологію і до

сьогодні зберігають російські пропагандисти й кінематограф. Ще одним методом русифікації стала навмисна затримка дублювання російськомовних фільмів українською. До того ж українськомовний варіант досить часто мав низьку якість і чорно-білий формат, а це спричинювало масовість перегляду російськомовної стрічки [277].

Елементом русифікації радянського кінематографа була підготовка сценаристів. Так, враховуючи курс на злиття націй, на кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого навчалися студенти з країн соцтабору чи інших союзних республік. Українців зазвичай відправляли на навчання до Москви. Варто зауважити, що до 1991 р. на цьому факультеті не навчали сценаристів [157, с. 63]. Очевидно, українцям не довіряли цієї ролі, оскільки вони могли порушувати табуйовані радянською владою питання у власних сценаріях. Недарма низка фільмів, створених українськими режисерами, у яких частково відображалася українська ідентичність, була заборонена, або ж виходила у прокат в обмеженому доступі. Загалом будь-яке українське кіно зазнавало цензурування і перевірки з боку КДБ і компартії. Спроби розширити підготовку українських кадрів у кінематографі, які намагався здійснити письменник В. Большак, зазнали невдачі через посилений курс русифікації. У 1970-х рр. відбувалося згортання українського контексту кінематографа [220, с. 52]. У контексті кінематографа розгорнулися русифікаційні процеси, які заохочував секретар ЦК КПУ з ідеології В. Маланчук. При цьому український продукт автоматично вважався другосортним, а отже, популяризувалася російськомовна продукція [220, с. 76].

Радянська мережа складалася з Першої і Другої програм, які формувалися в Москві і, відповідно, були російськомовними. Перша була створена в 1960 р. Через 4 роки ЦК КП України прийняв рішення про ліквідацію «локалізму» й «незалежності» в теле- і радіопросторі [244]. Центральнетелебачення і радіомовлення повинно було охоплювати весь Радянський Союз. На цій основі створювалися Республіканські програми. У 1975 р. Перша програма охоплювала 88% населення, Республіканська – 77%, а об'єднана – 17%. У

1981 р. Колегія Держкомітету по телебаченню і радіомовленню засвідчила недостатнє охоплення мас [156, с. 187]. На початку 1980-х рр. обсяг трансляції на добу сягав 34 год. телевізійних і 88 год. радіопрограм [94, арк. 27]. Із 1980-х рр. робітники УРСР, особливо в містах, більше вільного часу проводили перед телеканалами. У 1986 р. міські чоловіки витрачали 14,5 годин для перегляду телетрансляцій, а жінки – 10,6 [232]. У 1982 р. створено Другу програму, на яку покладалася функція транслювати життя і побут населення СРСР. Попри це, Перша програма станом на 1985 р. була популярніша серед усього населення Радянського Союзу [244].

Чільне місце у формуванні нової ідентичності відігравав радянський кінематограф. Звісно, російськомовні фільми мали перевагу над українськомовними, проте їхній зміст мав більший ідеологічний вплив на свідомість мас. У першу чергу вони були присвячені пропаганді радянського способу життя. Студія «Укртелефільм», яка розробляла цикл документального, художнього і пропагандистського кіно в 1970-х рр., акцентувала свою увагу на дотриманні стандартів, встановлених компартійним керівництвом, з метою отримання відзнаки II категорії, що давало б їй змогу транслювати продукт на ЦТ [38, арк. 32–34]. Звісно, у такому випадку українське кіно мало створюватися російською мовою або перекладатися нею.

Отже, засоби масової інформації мали потужний вплив на зміну ідентичності, русифікацію суспільства. Радянське керівництво використовувало апробовані методи пропаганди, які мали сформувати в колективній свідомості належність не до власної мовно-культурної самобутності, а до радянської, побудованої на основі російського мовно-культурного простору. Стирання національних особливостей було гарантованим успіхом партійного керівництва у процесі «злиття націй». Таким чином передбачалося унеможливлення реалізації права республік на самовизначення. Поступово, використовуючи газетні й журнальні видання, книги, телепрограми, компартійне керівництво намагається маргіналізувати суспільство, насадивши йому примітивні інстинкти виживання в радянських реаліях. Для цього ЗМІ використовували

низку маніпулятивних технологій, до того ж, намагаючись, довести безперспективність української мови та її другосортність порівнянно з російською. У роки застою поступово всі медіа русифікуються, орієнтуючи пересічного жителя адаптуватися до нових реалій, а отже, змінювати власну мовну ідентичність.

3.2. Динаміка зміни мовної ідентичності населення УРСР

Мовно-національна політика радянської влади в роки застою стала основним знаряддям зміни ідентичності суспільства, її перетворення на нову спільноту – «радянський народ». Застосування адміністративного ресурсу авторитарним режимом зумовило втрату мовної самобутності значної частини населення. У результаті сформувалися нові категорії людей: із вираженою двомовністю чи повністю русифіковані. Двомовність стала характерною ознакою національних меншин, що зазнали гнітючого впливу основного етносу. Національні меншини перебували в умовах бездержавності або штучно створеного середовища, яке при тотальному контролі правлячої верхівки насаджує їм правила поведінки в суспільстві, що проникають у всі сфери життєдіяльності пересічного громадянина з подальшим формуванням комплексу меншовартості. Такий стан речей спонукає людину відмовлятися від рідної мови та культури, надаючи перевагу чужим морально-психологічним цінностям [195, с. 64]. Під цей вплив потрапив і український етнос, який поступово втрачав мовну самобутність, змінюючи її на російську. Це пояснювалося тим, що росіяни в роки окупації як Радянської, так і Російської імперії не вважали себе меншиною. Вони прирівнювали себе до титульного етносу на території України. Цьому сприяла відповідна політика, організована Москвою. У роки застою вплив радянської національної і мовної політики на українське населення зумовив маргіналізацію суспільства й масову відмову від української мови, з одного боку, а з іншого, – сприяв активізації дисидентських,

правозахисних, а згодом і національних рухів, організованих активною меншістю.

Наслідки русифікаційних процесів у 1960 – 1980-х рр. Україна переживає й до сьогодні. Зміна ідентичності на російську чи її гібридизація зумовлювала появу маргіналів, які втрачали мовно-культурні надбання своїх предків. Отже, радянська політика русифікації створила підґрунтя для розгортання сепаратизму в Україні, а відсутність оптимальної етнонаціональної та мовної політики впродовж 1990 – поч. 2000-х рр. поглибила кризу цивілізаційного вибору [196, с. 167].

Двомовність в Україні в залежно від регіону має різне походження й історико-політичні причини. Для окремих областей і невеликих міст – це надбання останніх десятиліть, у той час як окремі регіони зазнали потужної, тривалої мовно-культурної асиміляції [221, с. 63]. У розрізі регіональних особливостей Української РСР русифікаційна політика спрямовувалася на викорінення мовно-культурних особливостей не лише українців, а й інших національностей. На Півдні, Сході України й у Криму ці процеси мали значно складніший характер і вплинули на зміну ідентичності [196, с. 164].

Мовна політика в радянський період відображувала реальне ставлення компартійного керівництва до права самовизначення народів СРСР. Вона була спрямована не лише на ліквідацію національних особливостей різних етнічних груп, а й на формування образу нової людини і спільноти. Русифікація стала інструментом формування інтернаціональної спільноти під маркером так званої «дружби народів» [158, с. 16]. Слушною є думка М. Яковлева, який зазначав, що радянська політика посилювала русифікацію на території Радянського Союзу [229, с. 26]. Російська мова стала знаряддям асиміляції в СРСР, а процес русифікації посилювався масовим терором та ідеологічною уніфікацією суспільства [179, с. 27]. Відповідно русифікація була елементом ліквідації національних почуттів і сприяла формуванню нової ідентичності, яка вирізнялася заміною індивідуальних, унікальних особливостей і характеристик особистості й етносу на загальні, погоджені вищим партійним керівництвом [198].

Населення УРСР, разом із жителями БРСР, найбільше постраждали від процесу русифікації, оскільки в республіках він проходив інтенсивніше порівняно з іншими політичними суб'єктами СРСР. Значна частина інтелектуалів радянської України починаючи від 1960-х рр. ідентифікувала себе не як українців, а як радянських українців [253]. Безумовно, це було корисним для радянської влади, оскільки стирання самобутності, особливо серед інтелігенції, сприяло утвердженню ідеї інтернаціоналізації суспільства з домінуванням російського мовно-культурного простору. Тим паче, що під поняттям «інтернаціоналізація» впродовж 1940 – 1980-х рр. розуміли планомірну русифікацію суспільства [200, с. 422]. Це, своєю чергою, зумовлювало стирання ідентичності, а отже давало компартійному керівництву змогу зосередитися на формуванні образу «радянської людини» і нової наднаціональної спільності під назвою «радянський народ».

Зміна мовно-культурної самобутності населення найбільше засвідчувалася в містах, промислових та адміністративних центрах УРСР. Урбанізаційні процеси лише посилювали інтернаціоналізацію суспільства й унеможливлювали розвиток національних культур через асиміляційну політику радянської влади [198]. Міста, які завдяки радянській міграційній політиці мали строкатий національний склад, досить легко зазнавали русифікації. Місцеві ради, адміністрації і партійне керівництво у кращому випадку не заважали цьому процесу. У східних областях вони заохочували русифікацію, намагаючись вислужитися перед партійною верхівкою і прискорити процес злиття націй. Змішування націй, поляризованість, радянізація суспільства з утвердженням російських мовно-культурних особливостей сприяли реалізації основних положень радянської національної політики. Це спричинило деформацію національної і релігійної ідентичності українців та інших етнічних груп УРСР. Одним із прикладів зміни мовної ідентичності в період застою були євреї міст Радянського Союзу, 78,2% яких вважали російську мову рідною [212, с. 118]. Це пов'язано не лише з їхнім дисперсним розселенням та інтенсивною русифікацією, а й антисемітською політикою радянської влади. Зміна мови для

них була, з одного боку, елементом комунікації в суспільстві, а з іншого, – маскуванню власної етнічної належності. Трансформація мовної ідентичності українців у містах УРСР мала схожі риси, щоправда, її темпи були дещо нижчими через чисельну перевагу в республіці. Водночас перебування української мови у списку неперспективних зумовлювало постійну відмову населення великих міст від неї задля власного кар'єрного зростання. Тобто конформізм переважав традиційні національні цінності. Винятком лишалися міста на Заході України, попри жорстку русифікаційну й міграційну політику [198, с. 58].

Зміні мовної ідентичності населення УРСР сприяла низка чинників: штучно організована масова міграція, створення умов для русифікації населення, прийняття необхідної нормативно-правової бази й ідеологічне пояснення радянськими діячами процесу становлення спільності під назвою «радянський народ». Отже, на території радянської України зростала питома вага етнічних росіян і русифікованого населення. Це дві різні категорії населення [307], але в сукупності вони визначали загальне значення й частку російськомовного суспільства. Водночас згідно з даними чотирьох переписів населення за 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р. відбувалося зниження чисельності українців та українськомовного населення. Фактично чисельна перевага українців нівелювалася адміністративним ресурсом, який застосовувала Москва в реалізації власної мовно-національної політики. Використовуючи як засіб впливу на самобутність населення навмисно організовані масові міграції і тотальну русифікацію всіх сфер життєдіяльності, радянська влада передбачала ліквідувати традиційно усталені цінності етнічних груп. Масові міграції, необхідність яких вона обґрунтовувала народногосподарськими потребами, сприяли русифікації населення. Заохочуючи змішані шлюби (які сприяли асиміляції), компартійне керівництво намагалося розв'язати національне питання, змінити мовну й національну ідентичність. Особливо відчутними ці процеси були на Сході, Півдні та в Кримській області УРСР, а також у великих містах і обласних центрах інших регіонів. Сільська місцевість та Захід України

мали дещо нижчий вплив русифікації, попри активні дії з боку радянського керівництва. Партійне керівництво намагалося створити сприятливі соціально-психологічні умови, що давало змогу досить швидко адаптуватися російським мігрантам в інших республіках [306]. У комплексі обидва зазначені чинники мали потужний вплив на трансформацію мовної й національної ідентичності населення УРСР. Переписи населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. засвідчили незначне збільшення частки україномовного населення в окремих західних областях і в Криму, а по іншій території УРСР ця динаміка була від'ємною [299]. Результати перепису 1989 р. сколихнули все українське суспільство, оскільки вони відобразили негативні тенденції русифікації.

Формування нового типу людини і водночас нової спільності – «радянського народу» було неможливим без імплементації російської мови у всі сфери життєдіяльності [198, с. 56]. Цей процес радянська влада виправдовувала необхідністю комунікації різних культур між собою, розбудовою політичних зв'язків між народами СРСР. Відповідно для цього існувала потреба в уніфікованому інструменті спілкування, яким стала російська мова [158, с. 18]. Це зумовлювало трансформацію національної ідентичності населення на радянську та формування нових світоглядних цінностей, які сприяли усвідомленню особистістю себе як людини «радянського типу» [179, с. 27]. Втрата мовної і національної самобутності супроводжувалася маргіналізацією. Радянське керівництво активно сприяло цьому. Головною метою цього процесу було створення уявлення про можливість кар'єрного та особистісного розвитку за умови, якщо людина ідентифікуватиме себе як «радянська», сформована на російських мовно-культурних рисах.

Згідно з переписом населення 1959 р. на території УРСР проживало 32,16 млн. українців (76,8%) і 7,1 млн. росіян (16,9%) [289]. Дані 1970 р. засвідчили, що чисельність росіян в УРСР зросла до 9,1 млн., а українців – до 35,2 млн. Утім у російського етносу темпи приросту були значно вищими, а їхня щільність серед усього населення республіки зросла до 19,4 %. Більшість

була компактно розселена на Півдні та Сході УРСР (6,1 млн. осіб) [290]. У 1979 р. чисельність росіян сягала 10,4 млн., а їхня частка серед усього населення УРСР становила уже 21,1%. Кількісні показники чисельності українців практично не змінилися, але спостерігалось зниження їхньої питомої ваги із 74,9% до 73,6% [291]. У 1989 р. перепис населення засвідчив зростання чисельності росіян до 11,35 млн. осіб. Збільшення абсолютних і відносних показників росіян зумовлювало і зростання кількісних показників російськомовного населення всієї радянської України. Російську мову вважали рідною 5,7 млн. осіб, які не були росіянами за етнічним походженням. Для порівняння: українська мова була рідною лише для 446 492 осіб серед неукраїнців (із них лише 177 534 були росіянами). Частка українськомовних росіян УРСР у 1989 рр. сягала 1,1%, а російськомовних – 98,8% [210, с. 198], у той час, коли близько 4,6 млн. українців вважали російську мову рідною [301]. Їх кількість із 1959 р. зросла на 120%, у той час, коли чисельність українськомовних українців збільшилася лише на 9,15%. Із загального приросту етнічних українців у 5 млн. 260,5 тис. упродовж 1959 – 1989 р., на українськомовних припадало 2 млн. 753,1 тис. осіб, або 52,34% від загальної кількості, а російськомовних – 2 млн. 502,9 тис. (47,58 %). [210, с. 161].

Аналізуючи масштаби русифікації, Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) у 1975 р. сформувало звіт, де передбачалася русифікація третини українців до 1985 р. і половини – до 2025 р. [309]. Упродовж 1970 – 1989 рр. чисельність населення УРСР зростала за рахунок росіян і російськомовних українців [210, с. 161]. У 1959 р. 87,6% українців вважали українську мову рідною, у 1970 р. – 73,8%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4% [230, с. 69]. До 1970 р. кількість українців, які вважали російську мову рідною, зросла до 3 млн. осіб у той час, як за переписом 1959 р. цей показник був 2,6 млн. [184, с. 67]. Так, у 1989 р. 39,1% населення України було орієнтоване на російський варіант євразійської, слов'яно-православної цивілізації (росіяни – 22,1%, російськомовні українці – 12,2%, русифіковані інші етнічні групи, російськомовність яких коливається від 50 до 90% – 5,8%). Загалом 28,2%

населення радянської України (14,6 млн. осіб), згідно із Всесоюзним переписом населення, взагалі не володіли українською мовою [189, с. 277]. Російська мова почала замінювати рідну для багатьох етносів, які проживали в УРСР. З 1959 до 1989 рр. частка громадян, які назвали рідною російську мову, зросла серед українців із 6,45 до 12,24%, євреїв – з 79,90 до 90,63%, білорусів – із 54,03 до 55,16%, молдаван – із 10,10 до 15,54%, болгар – із 16,43 до 27,24%, поляків – із 12,47 до 20,27%, угорців – із 0,55 до 1,60%, румунів – із 1,21 до 3,46%, татар (без кримських) – із 35,33 до 49,04%, гагаузів – із 6,92 до 17,4% [189, с. 233]. Як бачимо, результатом русифікації стала втрата ідентичності не лише українців, а й низки національних меншин, їхнє зросійщення, що має негативні наслідки на сучасному етапі державотворення.

Зміна мовної ідентичності населення України відбувалася нерівномірно. Окремі регіони мали певні особливості, пов'язані з ментальністю населення, історичним розвитком та інтенсивністю русифікації. Усі ці чинники в комплексі формували потужний вплив на свідомість жителів УРСР. У ході аналізу переписів населення України встановлено, що найбільшій русифікації зазнали південно-східні регіони, натомість окремим західним областям УРСР було притаманне збереження української мовно-культурної ідентичності. Більше того, вона мала потужний вплив на інші етнічні групи, які поступово асимілювалися (у конкретному випадку українізувалися).

Детально зупинимося на регіональних особливостях впливу мовної політики радянської влади на ідентичність населення УРСР. Найбільший вплив на мовну самобутність радянська влада здійснила на Півдні та Сході УРСР. Це можна пояснити такими чинниками: посилена урбанізація, масова трудова міграція у промислові райони, велика частка росіян у регіоні, цілеспрямована політика радянського керівництва на русифікацію освітньої сфери. Мовна й національна самобутність традиційно зберігалася лише в сільській місцевості Півдня і Сходу УРСР. Однак постійне переселення до міст поступово сприяло зниженню частки носіїв рідної мови і зумовлювало зростання російськомовного населення [198, с. 56].

На Півдні, Сході України й у Криму русифікація мала дещо складніший характер порівняно з іншими регіонами, тому зміна ідентичності населення відбувалася дещо інтенсивніше. Найбільше вона була притаманна великим промисловим центрам, які швидко зазнали впливу русифікації. Зокрема, починаючи з 1959 р., загальна кількість українськомовних шкіл та учнів, які навчалися українською мовою, значно скорочується. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. частка українськомовних школярів у Донецьку становила лише 1,2% [149, с. 138–138]. На початку 1960-х рр. 90% шкіл Донецької і Луганської областей були російськомовними, а в 1965 р. в Донецьку було закрито останню школу з українською мовою викладання. На початку 1960-х рр. у Сталіно 98% учнів навчалося в школах з російською мовою викладання, у Горлівці – 91,3%. У 1988 – 1989 н. р. українськомовні школи відвідувало лише 3,2% учнів, а 40% школярів цього регіону звільнялися від вивчення української мови. Вступні іспити та навчання у ВНЗ відбувалося виключно російською мовою [160, с. 147]. В українськомовних школах Луганська навчалося 6,5% школярів у той час, як російськомовний контингент учнів становив 93,5% [211, с. 206]. У 1966 р. в Луганській області з кожної тисячі працівників 650 осіб мали вищу, середню або неповну середню освіту. Поступово були ліквідовані школи й ВНЗ з мовами навчання інших етнічних груп радянської України. У ВНЗ навчання велося винятково російською мовою. Аналіз науково-методичної та навчальної літератури, яка була лише російськомовною, засвідчує процес русифікації вищої школи [192]. Українською мовою розмовляло переважно сільське населення та незначна частина інтелігенції, яку радянська влада характеризувала як «буржуазних націоналістів» [149, с. 139].

У 1978 р. на території радянської України діяло 24,4 тис. загальноосвітніх закладів, з яких 17,2 тис. були українськомовні (3,8 млн. учнів) і 4,2 тис. – російськомовні (2,6 млн. учнів) [5, арк. 74]. Значний приріст російськомовних учнів спостерігався через прийняття Постанови № 835 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській

РСР». Особливо це зачепило Південь і Схід радянської України. Російська мова була обов'язковим предметом, як і мова республіки, де здійснювалося навчання [3, арк. 32], при цьому російській зазвичай надавалася певна перевага. Відповідно були сформовані всі умови, які сприяли зміні мовної самобутності учнів. Фактично в середньостатистичного школяра відбувалося відторгнення від української мови як засобу спілкування [158, с. 16], тобто, відбувалося усвідомлення, що без російської мови здобути вищу освіту і розбудувати успішну кар'єру буде практично неможливо. Натомість відмова від української мови не викликала ніяких ускладнень для учнів [215, с. 107]. У зв'язку із цим відбувалося скорочення шкіл з українською мовою навчання і натомість – зростання з російською. В окремих містах Донецької і Луганської областей взагалі не функціонувало жодної українськомовної школи (Донецьк, Луганськ, Торез, Жданов, Комунарськ). Наприкінці 1980-х рр. чисельність учнів російськомовних шкіл Донеччини сягала 634,3 тис. у той час, коли в українськомовних навчалася лише 15 995 осіб [149, с. 138–139]. У 1979 р. в Луганській області російську мову визнали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків та 74% татар [230, с. 71].

У населених пунктах, де компактно проживали росіяни, досить часто виникали ситуації, у яких батьки здійснювали тиск на місцеві органи влади з метою перепрофілювання українськомовних шкіл на російськомовні. Прикладом стала ситуація в Зеленогайській початковій школі Генічеського району Херсонської області. Усі батьки росіян і частина українців висловилися за необхідність проведення занять саме російською мовою. Як наслідок, було прийнято рішення про перетворення цієї школи на початковий навчальний заклад із російською мовою викладання [21, арк. 190–192]. Аналогічні тенденції спостерігалися і в інших місцях, де компактно проживали росіяни. В Одеській області в багатьох школах навчання велося лише російською мовою [227, с. 40]. У населених пунктах, де переважав російський етнос чи російськомовне населення, така практика була поширеним явищем у роки застою.

Щоправда, причиною такого розвитку стали не лише зміни в освітній сфері. Багато дослідників сходяться на думці, що міграційна політика радянської влади була спрямована на змішування націй і зміну ідентичності. Отже, за рахунок масових переселень, які обґрунтовувалися народногосподарськими потребами, зумовлювалося зростання частки росіян і російськомовного населення на Луганщині, Донеччині та в південних областях [196, с. 166]. Всесоюзні переписи населення 1959 р., 1970 р., 1979 р. та 1989 р. засвідчили збільшення чисельності росіян, білорусів та інших етнічних груп унаслідок міграцій [161, с. 96]. Це сприяло значному впливу на мову населення з подальшим домінуванням російської. Спостерігалася розбіжність рідної мови з етнічною належністю. Так, російська мова ставала рідною практично для всіх етнічних груп [190, с. 163–164]. Етнополітичні, мовні, культурні потреби населення радянське керівництво не цікавили. Натомість науково-дослідними інститутами Москви були розроблені плани перспективного розвитку Донбасу, які передбачали низку заходів для формування уніфікованої ідентичності у населення – «радянського народу» [230, с. 66]. Зростання кількості росіян, унаслідок міграцій зумовлювало асиміляцію етнічних груп Луганщини, Донеччини, Херсонщини, Миколаївщини, Одещини, Дніпропетровщини і поступового виведення української мови не лише з офіційного, а й із повсякденного вжитку. Ю. Ніколаєць зауважив, що не лише міграції стали причиною інтенсивного зростання росіян на Донбасі. Місцеве населення, намагаючись створити перспективне майбутнє для своїх дітей, записувало їх росіянами [190, с. 164]. Росіяни мали певні переваги над іншими етнічними групами, зокрема й українцями, а тому мали перспективи успішнішого кар'єрного зростання. Ідеологічна установка радянської влади, спрямована на розбудову єдиного «радянського народу», вимагала відректися від рідної мови, перейти на російську і таким чином змінити власну ідентичність. Інтернаціоналізація, яку доречніше б назвати русифікацією, спричинила зміну мови спілкування на російську, оскільки, за обґрунтуванням радянських

ідеологів, вона мала стати засобом комунікації багатонаціонального радянського суспільства [149, с. 90].

Масове переселення сільського населення до міст та урбанізація стали певним каталізатором зросійщення на Сході України. У 1960 – 1980-х рр. загальна кількість сільського населення скоротилося на 150 – 200 тис. осіб [276]. Частка населення міст Донецької і Луганської областей наприкінці 1970-х рр. сягала 90% [273]. Русифікація сільських переселенців прискорювалася необхідністю їхньої швидкої адаптації до міських умов, оскільки це сприяло б перспективі особистісного й кар'єрного розвитку. Водночас радянське керівництво розглядало і пропагувало широким масам українську мову як мову селянства, колгоспників, а не міського населення, що сприяло популяризації російської мови у великих промислових центрах [243]. На Донеччині й Луганщині це мало досить потужний вплив з огляду на високу концентрацію виробничих потужностей у регіоні, тому скорочення сільського населення зумовлювало і зниження чисельності українськомовної частки суспільства [196, с. 167].

На Сході УРСР особливо активно здійснювалося виховання нового типу людини, формування нової ідентичності, яка фактично стала «гібридною». Практично у всіх сферах життєдіяльності регіону домінувала російська мова, а українська втрачала комунікативну привабливість [202, с. 34–35]. Приріст російськомовного населення на території Донеччини і Луганщини впродовж 1959 – 1970-х рр. збільшився до 55,1% [149, с. 140]. Темпи приросту російськомовного населення на Сході й у Придніпровському регіонах сягали 30,63% лише впродовж 1970-х рр. За тридцятиріччя (1959 – 1989 рр.) цей показник становив 131,94% [210, с. 164–165].

Загалом спостерігався значний темп приросту чисельності російськомовних українців. У Донецько-Придніпровському регіоні в 1970-х рр. частка російськомовних українців сягала 30,63% (597,7 тис. осіб), а от українськомовних скоротилася на 3,09% (361,4 тис. осіб). Упродовж 30 років темпи приросту російськомовних українців у цьому регіоні сягали

1 млн. 656 тис. осіб (131,94%) [210, с. 163–165]. На території Донеччини й Луганщини кількість українців зростала, але зменшилася їх частка. У 1959 – 1989 рр. чисельність українців у цих областях збільшилася на 325 тис. осіб у той час, як росіян – на 714,8 тис. [190, с. 162]. Попри це, спостерігалось значне скорочення саме українськомовних українців.

Чисельність росіян інтенсивно зростала внаслідок масових міграцій. Суттєве збільшення кількісних показників спостерігалось в Криму, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській областях. Більше половини всіх росіян УРСР проживало в Криму й на Сході. Масові міграції спричинили суттєве перетворення етнополітичної карти цих регіонів. Найбільші темпи зростання російськомовного населення зафіксовано в Запорізькій (194 тис., або 182,84%), Дніпропетровській (270,2 тис. або 178,23%), Луганській (322,2 тис. або 182,24 %), Одеській (229,3 тис., або 164,25 %), Херсонській (70,6 тис., або 159,01%), Донецькій (589,5 тис., або 118,37%), Київській (19 тис., або 119,5%), у Криму (170,6 тис., або 135,5%) та ін. Найвищий відносний показник зафіксований у Запорізькій області, а абсолютний – у Донецькій [210, с. 167–168]. Якщо на Донбасі політика русифікації стала одним із компонентів зміни ідентичності населення регіону, то в Криму вона стала закономірною потребою утвердження російського мовно-культурного простору, який і без цього займав домінуючі позиції на півострові [196, с. 56].

Південь УРСР зазнав аналогічного до Союзу впливу русифікації на суспільство, хоч і мав певні особливості. В. Скляр, досліджуючи етномовну ситуацію, яка історично склалася на території України, розглядає південний і східний регіони разом, враховуючи спільні риси русифікації та строкатий етнічний склад населення. Кількісне зростання міст в Одеській, Херсонській, Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій областях мало схожу тенденцію до тієї, що спостерігалася на Донеччині та Луганщині. Фактично після паспортизації села, відбувалися масові міграції із сільської місцевості, а також трудові переселення росіян до адміністративних чи промислових центрів.

Відповідно спостерігалися високі темпи зростання чисельності російськомовного населення. Так, упродовж 1960 – 1970-х рр. їхні абсолютні кількісні показники збільшилися на 213,8 тис. осіб, а відносні – на 55,1%. У цей проміжок часу кількість українськомовного населення зросла на 410,3 тис., а відносний показник сягав 16,45 %. Уже в 1970 – 1980-х рр. відчувалося різке зниження темпів приросту українськомовного населення, зумовлене посиленням політики русифікації в УРСР. У цей період чисельність українськомовного населення збільшилася лише на 71,4 тис. осіб (2,46%), а приріст російськомовного сягав 208,1 тис. осіб (34,58%). Абсолютний показник знизився більш ніж у 5 разів, а відносний – майже у 8. Особливо активної русифікації зазнали жителі в Одесі й Запоріжжі [210, с. 162–164].

Місцеве керівництво населених пунктів південних областей керувалося декларативними положеннями щодо рівних можливостей освіти для населення різними мовами. Радянські документи засвідчували можливість здобуття освіти учнями в Одеській області рідною мовою у школах із російською, українською чи молдавською мовою навчання. Проте на практиці ці положення не реалізовувалися, а перевага надавалася здебільшого російській мові [215, с. 113–114]. Поступово в Одесі й Миколаєві були закриті всі українськомовні школи [186, с. 277]. Аналогічна ситуація спостерігалася й в інших областях, особливо південних і східних. Під такий вплив підпадали обласні центри, де з 1960-х рр. через міграцію і масову русифікацію місцевого населення поступово збільшувалася концентрація російськомовного [200, с. 487; 300].

На Кримському півострові мовна ситуація мала певні особливості, які зумовлені певними причинами: 1) після депортації півострів заселявся росіянами; 2) радянські ідеологи намагалися знищити сліди існування кримських татар, використовуючи при цьому історичну науку. Іншими словами, умови, були створенні після 1944 р., були сприятливими для повного зросійщення півострова. Звісно, після обміну Криму на Донські землі й Кубань частково були здійснені кроки до впровадження української мови як в адміністративну, так і в побутову сферу. Зокрема, відкривалися системи

закладів освіти, де навчання проводилося українською мовою [196, с. 168–169]. Створені умови для українізації півострова неоднозначно сприйняло радянське керівництво. Поступово короткострокова українізація змінюється посиленою русифікацією. Наприкінці 1950 – на поч. 1960-х рр. відбулося скорочення українськомовних шкіл і звільнення учнів від вивчення української мови в російськомовних школах. Цей процес відбувався досить стрімко, а наслідком стала ліквідація практично всіх українськомовних шкіл до 1970 р. У 1966 – 1967 н. р. на території півострова залишилося лише три українськомовні школи: Джанкойська восьмирічна школа, де нараховувалося 210 учнів, Сімферопольська середня школа на 308 учнів та Гвардійська восьмирічна школа, у якій навчалося 175 учнів [172, с. 378]. Відсутність набору учнів до першого класу Сімферопольської школи в 1971 р. фактично визначила долю цього закладу на майбутнє [172, с. 374–378]. Витіснення української мови з офіційного вжитку на Кримському півострові позначилося на абсолютно всіх сферах життєдіяльності місцевого населення. Молодь найбільше зазнала русифікаційного впливу, оскільки вбачала в українській мові безперспективність [211, с. 477–478].

На півострові русифікація розгорнулася до катастрофічних розмірів і охопила всі сфери життєдіяльності суспільства. Якщо в південно-східних областях України ще лишалося місце українській мові в побутовій сфері (особливо в сільській місцевості), то в Криму російська мова охопила абсолютно всі сфери суспільної діяльності. Партійне керівництво півострова швидко й активно реалізовувало на практиці положення нормативно-правових актів щодо русифікації і вказівки вищого керівництва СРСР та УРСР. Катастрофічні наслідки для розвитку інших мов Криму засвідчує перепис населення 1989 р., згідно з яким російська мова була рідною для 1 626 821 росіянина і для 381 778 осіб іншої національності [301]. Фактично 82,64 % від загальної чисельності населення півострова (2 430 495 осіб) вважало російську мову рідною.

Порівнянно з південними, східними областями та Кримом дещо контраверсійною була ситуація на Заході України. Попри міграційну політику, організовану радянською владою, рівень русифікації був не значним. Більше того, якщо вести мову про інші етноси, зокрема про поляків і білорусів, то вони зазнавали певної українізації. Утім методи русифікації суспільства в регіоні не відрізнялися від апробованих засобів на східній і південній частині України. Фактично населення Західної України зберігало вірність мовно-культурним традиціям, попри мовну політику радянської влади [196, с. 170].

Зниження чисельності українськомовних українців спостерігалось в північних і центральних областях УРСР. Особливо це було помітно в Чернігівській (тут відмічалось і зменшення російськомовних жителів, що пов'язано із негативним приростом населення), Сумській, Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській областях. Крім того, досить потужними було зниження частки цієї категорії населення в Київській, Запорізькій, Одеській і Харківській областях [210, с. 166]. У 1980-х рр. у Чернігові не було школи з українською мовою навчання, у Кіровограді (нині Кропивницький) було 4 школи, у Черкасах – 5 тощо [231, с. 374]. Тенденційно відмічається й зростання російськомовних шкіл, щоправда, це швидше стало причиною скорочення українськомовного населення, а не наслідком.

Серед північних областей лише в Київській спостерігалися значні темпи зростання етнічних українців (180,73%) упродовж 1959 – 1989 рр. При цьому за 1979 – 1989 рр. динаміка була вже негативною (-0,84%). Натомість у Чернігівській, Сумській і Житомирській областях спостерігалось скорочення етнічних українців відповідно на 11,99%, 8,28%, 3,62% [210, с. 150–151]. У цей період зростали абсолютні й відносні показники темпів приросту російськомовних українців. Особливо високими вони були в Київській області (19 тис., або 119,5%), у Києві (209,2 тис., або 112,29%), у Житомирській (21,6 тис., або 103,84%) та Сумській (23,6 тис., або 26,49%) областях [210, с. 167–168].

Застосовуючи практику масових міграцій як інструмент русифікації, радянська влада намагалася змінити ідентичність населення на Заході радянської України. Так, завдяки переселенням, які вже обґрунтовувалися соціально-економічними чинниками, до регіону приїжджали росіяни чи русифіковані українці зі східних, південних чи північних областей УРСР. Водночас українців із Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської областей відправляли за направленням працювати у східні області УРСР чи в інші республіки Радянського Союзу. У 1959 – 1969 рр. приріст росіян за рахунок механічного руху становив 56,7% (1152,3 тис.) на Заході УРСР. Упродовж 1979 – 1988 рр. кількісні показники прибулих росіян до Галичини та Волині зросли на 45,7%. І. Терлюк досить влучно класифікував ключові причини міграції росіян до західних областей радянської України, поділивши їх на особисті (пошук житла, кращого життя), направлення на роботу, міжетнічні шлюби. Останні дві становили основу радянської національної політики і були орієнтовані на русифікацію та асиміляцію. Переміщення спеціалістів з однієї республіки в іншу радянське керівництво розглядало як прояв інтернаціоналізму. Це зумовлювало процес змішування націй, а отже, стало знаряддям денаціоналізації суспільства. Міжетнічні шлюби виконували аналогічну функцію. Як наслідок, стиралися мовні й етнічні відмінності [196, с. 170]. Попри інтенсивність міграцій у західні області УРСР, населення регіону зберігало відповідне етносередовище, що захищало мовну ідентичність від деформування через політику русифікації.

Засилля російських мігрантів у західних областях радянської України впродовж 1960 – 1980-х рр. не сприяло інтенсивній русифікації, як це було у східному чи південному регіонах. Н. Макаренко переконувала, що масове переселення росіян і російськомовних українців із східних областей УРСР передбачало, з одного боку, поєднання економіки республіки із загальносоюзним комплексом, а з іншого, – нівелювання національних ознак населення [178, с. 106–107]. Частка росіян на Волині зросла в 4 рази, на Хмельниччині – у 6 разів, на Буковині – в 11 разів, у Галичині – у 275 разів. На

Закарпатті, де до початку Другої світової війни практично не було росіян, чисельність цього етносу сягала 30 тис. Станом на 1959 р. на території восьми західних областей УРСР проживало 620 тис. росіян і русифікованих етнічних груп (6,6%) [189, с. 228]. У 1960 – 1980-х рр. тривали масові штучно організовані міграції росіян до західних областей УРСР продовжувалися. Метою цього процесу стала реалізація політики змішування націй, формування підґрунтя для радянізації, русифікації і боротьба з імовірними проявами так званого «буржуазного націоналізму». Бажаного ефекту ця політика не принесла, оскільки на Заході УРСР трималися традиційні цінності і зв'язки. З огляду на це, темпи русифікації населення в цьому регіоні знижуються, а в окремих його районах набувають зворотних процесів, тобто українізації. Однак, приріст російськомовного населення в західних областях радянської України все ж був високим (67,25%), порівняно із українськомовним (14,5%). Схід та Крим мав від'ємний показник темпів приросту населення, яке вважало українську мову рідною. У відсотковому співвідношенні найбільший приріст цієї категорії населення спостерігався на Півдні. А от абсолютні показники були вищими в південно-західному регіоні (близько 2,36 млн.), ніж на Півдні (559,1 тис.). Кількість російськомовного населення суто в західних областях становила 290,8 тис. [210, с. 164–165]. Отже, Захід радянської України зазнав значно меншого впливу русифікації, ніж інші регіони, про що свідчать наведені статистичні дані.

Зростання абсолютних показників українськомовного населення спостерігалось в низці західних областей УРСР, зокрема на Закарпатті воно сягало 285,6 тис. осіб (42,25%), у Львівській області – 651 тис. (36,44%), Івано-Франківській – 302,1 тис. (29,24%), Чернівецькій – 138,2 тис. (27,11%), Рівненській – 218,2 тис. (25,43%), Волинській – 158,3 тис. (18,92%), Тернопільській – 96,7 тис. (9,42%). Приріст російськомовних жителів теж зростав у регіоні, щоправда на Львівщині і Тернопільщині спостерігалось їх скорочення [210, с. 166–167]. У 1970-х рр. третина українців Галичини вільно володіла російською мовою (34% у Львівській та Тернопільській та 30% в

Івано-Франківській областях). До 1989 р. ці показники зросли до 70% [145, с. 304]. Утім Г. Бондар переконана, що політика русифікації мала зовсім протилежний ефект, при цьому більшість етнічних груп саме українізувалися [274]. Незначні тенденції зросійщення були характерними для областей зі строкатим етнічним складом (Закарпатська, Чернівецька).

Ще одним важливим елементом русифікації населення на території західних областей радянської України була середня й вища освіта. Перші кроки до засилля російської мови в освітній сфері регіону були здійснені в повоєнні роки. Як наслідок – відбулося зростання не лише кількості середніх, загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, де навчання проводилося російською мовою, але й розгорнувся процес витіснення української мови з вищої освіти. Наприклад, лише 17% викладачів Львівського державного університету викладали лекції українською мовою, а у Львівському політехнічному інституті – 4% [145, с. 283]. Фактично ці дані припадають на початок-середину 1950-х рр., але схожа тенденція зберігалася впродовж 1960 – 1980-х рр. Після виходу Постанови ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» радянським керівництвом організовувалася роз'яснювальна й виховна робота, у цьому регіоні одним із напрямів якої стала русифікація в культурно-освітній сфері. ЦК КПРС не дарма звертало увагу саме на Львівщину, оскільки вважало, що населення області було стійким до радянської пропаганди і русифікації [196, с. 171]. Наслідком стало витіснення української мови з освітніх закладів і театру. Зокрема, у 1971 – 1972 н. р. у Львові діяло 90 шкіл, із яких 48 – українськомовні, 29 – російськомовні, 11 – із двома мовами викладання і 2 – з іншою мовою навчання. Також у 1970-х рр. вивчення російської мови було обов'язковим із 2 класу, і цей предмет займав панівне місце в навчально-виховному процесі національних шкіл чи освітніх закладів із двома мовами викладання. Поступово це спричинило повну їх русифікацію [312]. З виходом у 1974 р. таємної інструкції, згідно з якою до вишів західних областей України мали приймати не більше 25% місцевої молоді [145, с. 304], російська мова стала головною в цих

зкладах. Таким чином радянська влада намагалася досягти двох цілей: здійснювати процес інтернаціоналізації в західних регіонах і вести боротьбу проти проявів українського націоналізму.

Посилена русифікація на Заході України мала стати зряддям нівелювання української ідентичності. Партійне керівництво намагалось повністю контролювати виконання директив у регіоні. Відповідно відбувалося зростання чисельності населення західних областей УРСР, які знали і вживали російську мову в суспільному житті. Значна кількість тих, хто вільно володів і користувався російською, були кваліфікованими спеціалістами, які здобували освіту російською мовою, оскільки кар'єрне зростання у зрусифікованих було значно стрімкішим, ніж в українськомовних [145, с. 304]. Звісно, це зумовлювало внутрішній конфлікт особистості: з одного боку, було бажання отримати вищу освіту й побудувати успішну кар'єру, а з іншого, – потужний прояв національної самосвідомості інколи суперечив першому пункту [198, с. 58].

Українська ідентичність західних областей України виявилася сильнішою, ніж вплив русифікації, а отже, успішно протистояла цим процесам і певною мірою сприяла українізації переселених до регіону росіян. Російський історик С. Чешко відмічав відповідні тенденції, при цьому спростовував цілеспрямованість політики русифікації, наводячи як аргумент приклади українізації інших народів у Галичині, на Волині, Буковині тощо [224, с. 176]. Всесоюзний перепис населення 1989 р. і документи МДБ УРСР також підтверджували певну українізацію окремих районів Заходу УРСР [301]. Радянська політика русифікації західних областей не мала значного результату порівняно з Півднем і Сходом радянської України, що варто пояснити міцним зв'язком місцевого населення з усталеними мовно-культурними традиціями.

Деяка інша ситуація спостерігалася в Закарпатській області. Якщо порівнювати з іншими областями УРСР відносний показник приросту чисельності росіян був найвищим, починаючи ще від 1950-х рр. Уже до кінця 1980-х рр. їх кількість зросла у 25 разів (до 50 тис. осіб), що зумовило досить

потужну русифікацію, а через строкатість етнічного складу населення регіону і компактне проживання угорців і румунів, ці тенденції відобразилися на мовно-культурній самобутності жителів області [200, с. 430]. Практично всі керівні посади на Закарпатті займали росіяни чи російськомовні громадяни, про що свідчить етнічний склад партійного керівництва регіону, де росіяни становили 13%, при тому, що їхня частка в області не перевищувала 4% [196, с. 172]. Ситуація з освітою була досить схожою з іншими областями УРСР. Упродовж 1960 – 1980-х рр. спостерігалось зростання кількості шкіл з російською мовою викладання, при цьому вони мали значно краще матеріальне забезпечення порівняно з іншими навчальними закладами [311].

Попри проведені заходи з русифікації населення регіону, кількісні показники жителів, які вважали мову своєї національності за рідну, майже не зазнали змін. Аналіз Всесоюзних переписів населення засвідчив навіть незначне скорочення частки росіян, які вважали російську мову рідною [153, с. 416–417]. Компактність проживання окремих етнічних груп, які мали змогу зберегти мовно-культурні традиції в регіоні, сприяла відносно невисокому впливу русифікації на Закарпатті. До того ж, під час трудових міграцій, крім росіян, досить багато українців заселило регіон, що обумовило зміцнення підґрунтя для українськомовного середовища.

Зміна ідентичності населення під впливом русифікації в роки застою мала негативні наслідки для сучасного державотворення України. Здобувши незалежність, українська влада не змогла прийняти й реалізувати план заходів, спрямованих на відновлення українських мовно-культурних цінностей. Низка соціологічних досліджень упродовж 2000 – 2013 рр. показала високий відсоток тих, хто спілкується російською мовою чи практикує білінгвізм у всіх сферах суспільного життя [195, с. 62–63]. Покращення ситуації відбулося лише після початку російсько-української війни у 2014 р. Гостра фаза війни, яка настала 24 лютого 2022 р., внесла певні зміни у світогляд мас і відповідно зумовила ріст громадянської самобутності населення України. Цей процес запустив і

поступову дерусифікацію населення, яке з 1960-х рр. зазнавало значного впливу на мовно-культурну ідентичність.

Отже, потужний вплив радянської політики русифікації частково зумовив зміну ідентичності окремих категорій населення, частково спричинив її гібридизацію. Безумовно, це мало значний ефект при формуванні єдиної наднаціональної спільності – «радянського народу», основою якої стали російські мовно-культурні особливості з елементами нових радянських традицій. У регіональному розрізі найбільшого русифікаційного впливу зазнавав Схід і Крим, натомість на Заході в окремих районах ці процеси мали зворотний характер. Зміни в етномовному складі населення Південного Сходу України сформували своєрідний стереотип «російського міського Сходу» і «українського сільського Заходу», наслідки якого Україна відчуває й до сьогодні. Зрусифіковане населення сприймає прояви українізації як загрозу їхній власній ідентичності [256, с. 5].

Урбанізовані райони досить легко зазнавали зміни ідентичності та асиміляції, що задовольняло радянське керівництво. Фактично за рахунок масових штучно організованих міграцій, змішування націй радянська влада могла ефективно реалізовувати власну національну політику, спрямовану на ліквідацію етнічної, мовної, культурної, релігійної самобутності населення і її заміну на радянську.

Висновки до розділу 3

Отже, дослідивши особливості впливу на мовно-культурну й національну ідентичність населення УРСР у роки застою, слід зазначити, що всі сфери суспільного життя прямо чи опосередковано зазнавали впливу русифікації. Формування нового типу людини передбачало її відмову від власної етнічності, маргіналізацію та ідентифікацію себе як «людини радянського типу». Наслідки такої політики відчутні в Україні й до сьогодні.

1. Засоби масової інформації в період застою мали вагомий вплив на трансформацію української ідентичності. По-перше, праці радянських авторів

досліджуваного періоду були заідеологізовані й містили інформацію пропагандистського і контрпропагандистського характеру. Відсутність альтернативних джерел зумовлювала обмеженість світогляду населення, а відтак сприйняття лише однієї спотвореної дійсності, яку подавали радянські ЗМІ. По-друге, російськомовна продукція поступово витісняла українськомовну з усіх напрямів (місцеві, районні, обласні, республіканські ЗМІ, дитячі журнали, періодика для широкого загалу, наукові видання тощо). Отже, русифікація стала знаряддям трансформації ідентичності українського населення.

Хоча друковані видання все ще відігравали вагомую роль у русифікації українського населення, особливої популярності набирало телебачення, яке виконувало функцію ідеологічного інструмента формування нового типу людини. Характерною рисою стала масовість впливу пропаганди через телевізійні засоби. До того ж компартійне керівництво надавало перевагу російськомовним передачам і кінематографу, при цьому ігноруючи можливості, а подекуди і навмисно шкодячи розвитку українськомовного продукту. Телебачення за рахунок візуалізації стало ефективним знаряддям радянської пропаганди. Популярність російськомовного ЦТ зумовлювала русифікацію міських жителів, натомість українськомовні УТ-1 і УТ-2 вважали «колгоспними каналами».

2. Суцільний вплив радянської мовно-національної політики на населення УРСР зумовлював втрату ідентичності окремих етнічних груп і їхню асиміляцію. Через специфіку регіональних особливостей розвитку урбанізаційних процесів, інтенсивності міграцій русифікація по-різному впливала на населення різних областей. Схід, Південь, Крим зазнали найбільшого впливу, оскільки там були ключові промислові центри та строкатий етнічний склад. До того ж ці регіони зазнали найбільших переселень унаслідок радянської міграційної політики, а отже, це вплинуло й на зміну ідентичності місцевих жителів. Північ і Центр УРСР не зазнали настільки потужних змін мовної і національної ідентичності, проте спостерігалося

зростання частки російськомовного населення, зокрема у великих містах. Західні області радянської України, попри жорстку русифікацію з боку місцевого і республіканського керівництва, а також активну міграційну політику, зберегли власну мовно-національну ідентичність. Це пов'язано здебільшого з монолітним етнічним складом окремих областей, з одного боку, а з іншого, – міцним зв'язком етнічних груп із власними мовно-культурними традиціями. Усе ж згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. загальна картина була невтішною і чітко підкреслювала наслідки радянської мовної політики.

Русифікація в роки застою мала негативний вплив на процес державотворення України на сучасному етапі. Фактично населення Донеччини й Луганщини, яке зазнало зміни чи гібридизації ідентичності, відкидало будь-які ідеї щодо відновлення українських мовно-культурних традицій, вважаючи це загрозою їхніми взаємозв'язку з російським (євразійським) цивілізаційним і культурним виміром. Безумовно, цей аспект використовували російські спецслужби, готуючись до війни. Нині суспільство переосмислює ключові цінності, зокрема й пов'язані з державним будівництвом. Однак наслідки русифікації в роки застою є вагомим перешкодою формуванню зрілої української нації.

ВИСНОВКИ

У дослідженні суспільно-політичне й соціокультурне життя населення УРСР упродовж 1960 – 1980-х рр. розглянуто в контексті радянської мовної політики. Виявлено ключові закономірності впливу русифікації на національну ідентичність і зміну світогляду, а також наслідки цієї політики. Сучасні події засвідчили, що населення зі зміненою чи гібридною ідентичністю легко піддається маніпулятивному впливу російських спецслужб і стає знаряддям ведення війни проти України. Мова в цьому контексті є одним із ключових чинників, а отже, варто розуміти тенденції минулого з метою формування концептуальних засад збалансованої мовної політики в майбутньому. З урахуванням мети й поставлених завдань автором дослідження було сформульовано такі висновки:

1. Дослідження мовної політики в радянський період не втратило актуальності й донині. Обрана тематика порушила низку важливих і ґрунтовних питань історичної та політологічної науки. Сьогодні, враховуючи російську агресію і масове поширення кремлівськими ідеологами концепту «русский мир», де російська мова відіграє ключову роль, вітчизняні науковці завдяки науково обґрунтованим фактам намагаються об'єктивно висвітлити природу білінгвізму окремих категорій населення, зокрема дослідити історичні причини появи цього явища на території України. Систематичні дослідження розкривали це питання, утім відразу порушувалися нові (проблема ідентичності, засоби і методи впливу радянської влади на мовну й національну самобутність), які актуалізувалися в контексті сучасних реалій.

Загалом вітчизняна, радянська і зарубіжна історіографія охоплює період від 1960-х рр. до нашого часу. Умовно, за часовими рамками, її варто поділити на три періоди: 1) радянський (1960 – 1991 рр.), де зібрані матеріали досліджень радянських істориків, мовознавців, а також праці, спогади дисидентів, учених із діаспори й зарубіжних дослідників; 2) сучасний – до початку російсько-української війни (1991 – 2014 рр.); 3) наукові дослідження в умовах російсько-

української війни (2014 – наш час). При аналізі їхньої специфіки, стає очевидним вплив політичного режиму, геополітичної ситуації на об'єктивність досліджень, напрями наукового пошуку, охоплення науковцями джерельної бази та свідчень очевидців тощо. За походженням наявні наукові матеріали слід поділити на вітчизняні та зарубіжні.

Основними проблемно-змістовими блоками історіографії з цієї тематики є русифікація, проблеми білінгвізму, радянська національна політика, мовна й національна ідентичність, динаміка її зміни в умовах авторитарного режиму. Усі ці питання порушували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, намагаючись зрозуміти взаємозв'язок між державною національною і мовною політикою, соціокультурним життям суспільства і зміною ідентичності населення.

Радянські науковці із суто політичних мотивів не акцентували своєї уваги на історії розвитку мови. Цього питання торкалися у контексті процесу злиття націй чи розвитку мовознавства загалом. Суб'єктивність таких досліджень зумовлена реаліями того часу, але наукові розробки радянських дослідників містять вагомий масив матеріалів, цінних для сучасних досліджень. В окремих працях доводилася теза про роль і місце російської мови у процесі інтеграції радянського суспільства, її значення як основного засобу комунікації тощо. Водночас дослідники Інституту мовознавства АН УРСР спільно з ученими відповідного інституту АН СРСР здійснювали низку досліджень, спрямованих на нівелювання проблеми двомовності в радянській Україні, виокремлення спільних рис російської та української мови, а також заміну українськомовної наукової термінології російськомовною.

Українські науковці з діаспори впродовж 1960 – 1980-х рр. разом з іноземними фахівцями намагалися розкрити істинну сутність радянського авторитарного режиму. Використовуючи матеріали дисидентів, а також дослідження інших фахівців, вони намагалися продемонструвати негативний вплив радянської мовної політики, проте через відсутність достатньої кількості матеріалів вести повноцінний дискурс із радянськими істориками було складно.

Із проголошенням незалежності України дослідження процесів русифікації знову стали актуальними. Відкриття архівів лише збільшило кількість публікацій, які розкривали сутність радянської мовної політики та її негативні наслідки. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. більшість праць були критичними до радянського минулого, що пояснювалося певним трендом у вітчизняних історичних колах. Найґрунтовніше й найоб'єктивніше висвітлювали цей процес В. Лизанчук, Л. Масенко, О. Рафальський, Ж. Шевчук. У наступні роки результати їхньої роботи набули подальшого розвитку. Особливо активно в цьому напрямі працювала Л. Масенко, яка намагалася обґрунтувати соціолінгвістичні перетворення в радянську добу та їх наслідки на сучасному етапі державотворення. З початком російсько-української війни у 2014 р. ця тематика актуалізувалася, а дослідження мали на меті об'єктивно висвітлити наслідки русифікації і сформувані чітку науково обґрунтовану позицію, яка б стала аргументом в інформаційній війні. З початком повномасштабної російсько-української війни, після 24 лютого 2022 р., праці із зазначеної проблематики набули поширення й популярності серед широкого загалу науковців та пересічних українських громадян. Це спонукало дослідників розпочати ґрунтовні пошуки негативних проросійських тенденцій в українському мовно-культурному просторі та детальніше висвітлювати негативні наслідки русифікації.

Потребує ґрунтовного дослідження низка питань, зокрема зміна мовної і національної ідентичності в умовах русифікації, мовна політика радянської влади як засіб впливу на свідомість населення, тенденції розвитку соціокультурного життя населення УРСР, роль російської мови в системі масової пропаганди тощо. Ці питання відображенні в дисертаційному дослідженні й фактично доповнюють наявну історіографічну базу.

2. Наявні джерела, які ввійшли до дисертаційного дослідження слід класифікувати так: архівні документи, опубліковані документи, газетна публіцистика, спогади, мемуари, праці українських дисидентів і радянських діячів. Усі джерела мали вагоме значення в деталізації наукового дослідження,

висвітленні невідомих чи маловідомих подій, процесів, явищ, характеристики русифікації.

Архівні й опубліковані документи сприяли детальному аналізу радянської мовної політики. Завдяки їм здійснено конкретизацію методів і засобів впливу на свідомість населення, зміну ідентичності та встановлено особливості соціокультурного, освітнього, наукового життя на території УРСР. Окремі архівні документи дали змогу детальніше з'ясувати принципи створення нових газетних і журнальних видань, їхній зміст і значення для русифікації суспільства. Водночас цінними в цьому аспекті були саме центральні республіканські і всесоюзні газети, які чітко показували місце і роль росіян (відповідно й російської мови) у соціокультурному житті населення. Ідеологічний підтекст цих видань спрямований на нівелювання національних особливостей, тому не дивно, що поступово ЗМІ в УРСР зазнавали русифікації.

Мемуари, спогади, праці діячів досліджуваного періоду є важливим комплексом джерел, який відображає погляд на радянську дійсність 1960 – 1980-х рр. При дослідженні репресивних методів як елементу формування нового світогляду населення праці дисидентів чітко показують насадження російської мови й культури, сприйняття яких означало відмову від власних мовно-культурних традицій, а відмова в той час могла спричинити тиск репресивної машини.

3. Окреслені теоретико-методологічні засади дослідження дали змогу цілісно розкрити предмет дослідження. Критичне осмислення подій минулого, зокрема радянського, у контексті мовної політики та її впливу на соціокультурне життя не можливе без комплексного міждисциплінарного підходу. Застосування ключових методів і принципів наукового дослідження не лише з історії, а й з політології, етнополітології, соціології, філософії дали змогу підійти до аналізу теми дослідження з різних позицій і з'ясувати наслідки радянської мовної політики для сучасного державотворення.

4. У дослідженні розкриті особливості й сутність мовної політики радянської влади впродовж 1960 – 1980-х рр. Конкретизовані заходи, які мали

на меті русифікувати, денаціоналізувати суспільство, створити підґрунтя для формування єдиної спільності – «радянського народу» – на основі російського мовно-культурного простору. На законодавчому рівні статус російської, української чи будь-якої іншої мови не було закріплено. Водночас аналіз нормативно-правової бази та архівних документів засвідчив, що російська мова, попри це, мала вищий статус. З'ясовано, що рішення щодо русифікації навчальних закладів приймалися місцевим керівництвом, яке намагалося догодити ЦК КПРС у реалізації політики злиття націй. При цьому урбанізовані регіони, які вирізнялися своєю етнічною строкатістю, вважали російську мову перспективною для кар'єрного розвитку.

Встановлено, що від початку 1970-х рр. керівництво УРСР, виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, створює умови для поширення російської мови в усіх сферах суспільного життя. Аналіз документів засвідчив, що найбільше від цих дій постраждала освітня сфера. Упродовж 1978 – 1985 рр. прийнято низку нормативно-правових актів, метою яких було реформування освіти, посилення вивчення російської мови, додаткова матеріальна винагорода вчителів і викладачів тощо.

Відсутність законодавчого врегулювання мовного питання зумовила дискусію серед науковців. Зокрема, російські дослідники стверджували, що неможливо говорити про цілеспрямовану русифікацію та асиміляцію населення через відсутність відповідних законодавчих актів. Українські науковці, навпаки, переконували, що відсутність відповідного закону зумовлювала нелегітимні дії радянської влади щодо врегулювання мовного питання. Вивченням цього аспекту мають займатися не лише історики чи політологи, але й юристи, які можуть надати чітку правову оцінку діям радянської влади. Лише в 1989 р. статус української і російської мов було закріплено на законодавчому рівні.

5. З'ясовано, що репресивна політика радянської влади стала одним із допоміжних засобів русифікації. Боротьба з дисидентством велася в контексті протистояння відродженню української мови і культури, яку компартійні діячі

характеризували як прояв «буржуазного націоналізму». Українська творча й наукова інтелігенція, яка стала на захист прав і свобод людини, традиційних цінностей українців, потрапила під тотальний тиск влади. У працях дисидентів чітко простежуються тенденції денаціоналізації суспільства, які організувала радянська влада. Розкрито репресивні заходи, що застосовувалися проти українських інтелектуалів. Встановлено, що, крім арештів, дисидентам у таборах заборонялося вести діалог українською мовою, що засвідчувало наміри радянського режиму нівелювати національні особливості арештантів. Аналіз спогадів дисидентів засвідчує, що ефект був протилежним. Фактично в таборах вдалося побудувати цілу комунікаційну систему, яка сприяла розвитку української мови й культури серед репресованої інтелігенції.

6. Виявлено особливості впливу русифікації на соціокультурне життя населення УРСР. Зокрема, слід відзначити розвиток російськомовних розважальних та інформаційних видань, кіно та театру. Фактично суспільство сприймало російську мову як основний засіб комунікації з інститутами влади, на підприємствах, у вищих навчальних закладах тощо. Усвідомлення можливості кар'єрного розвитку завдяки знанням і застосуванню російської мови зумовлювало відмову від рідної. Цей процес, започаткований В. Щербицьким, лише поглибив русифікацію спочатку в партійних колах, а згодом і в інших сферах життя суспільства.

Важливим елементом впливу на соціокультурне життя радянського суспільства, його мовну й національну ідентичність були ЗМІ. Газетні видання, які користувалися широкою популярністю серед усього населення УРСР, поступово русифікувалися. Більшої популярності набували центральні всесоюзні видання, які за замовчуванням були російськомовними. Зростання кількісних показників російськомовних видань сприяло все більшому розширенню політики русифікації: тобто неросійські народи, не маючи альтернативи, читали російськомовні газети. Аналогічна ситуація стосувалася книговидавництва й журнальної періодики. Особливо це відбилося на науковій сфері, де кількість наукових видань, книг, довідників та енциклопедій

зменшувалася. Це, перш за все, стосувалося природничих, технічних, фізико-математичних галузей знань.

Кінематограф і телебачення стали головним знаряддям радянської пропаганди й русифікації в досліджуваний період. Розвиток українського кіно супроводжувався цензурою, масовим перекладом російською мовою. Фактично українськомовне телебачення й кіно лишалося популярним у сільській місцевості. Натомість місто віддавало перевагу всесоюзним каналам, які були повністю русифіковані.

Усе це мало вагомі наслідки для сучасного державотворення: 1) засилля російськомовної продукції впродовж тривалого часу і її перевага над українськомовною; 2) несприйняття українськомовного контенту або його відсутність у певних сферах діяльності (особливо це стосується бізнесу); 3) продовження русифікаційних тенденцій у регіонах, де компактно проживали росіяни. Ці тенденції спостерігалися фактично до початку російсько-української війни у 2014 р. Враховуючи зазначене, припускаємо, що цілеспрямовані зміни соціокультурного життя в УРСР під впливом політики русифікації в 1960 – 1980-х рр. створили негативне підґрунтя, яке обумовлювало ментальну різницю між окремими категоріями населення. Отже, це підтверджує запропоновану Ф. Скарром тезу щодо протистояння двох цивілізаційних вимірів в Україні: європейського та євразійського, де останній сформувався під впливом тотального зросійщення населення.

7. З'ясовано, що русифікація, особливо в південних і східних областях радянської України, відбувалася швидкими темпами. Це підтверджують дані перепису населення й дослідження попередніх науковців. Водночас встановлено, що процес зміни мовної і національної ідентичності під впливом русифікації відбувався нерівномірно. Окремі регіони зазнавали більшого впливу, що зумовлювало денаціоналізацію чи гібридизацію національної ідентичності. Причинами цього була не лише інтенсивна русифікація чи міграційна політика, а й низька стійкість суспільства до асиміляції в урбанізованих регіонах, строкатість етнічного складу населення, висока

концентрація навчальних закладів з російською мовою навчання. Тобто Донецька, Луганська області в цьому аспекті найбільше постраждали. Щодо Криму, то внаслідок депортацій 1944 р. півострів був заселений росіянами. Незначна спроба українізації після 1954 р. була відразу згорнута, а отже, російський мовно-культурний простір повністю домінував у регіоні. Попри значну інтенсивність русифікаційних процесів та суттєву зміну етнодемографічної карти західних областей УРСР шляхом масових міграцій, рівень русифікації та асиміляції в цьому регіоні був найнижчим. У решті регіонів темпи русифікації були середніми і спостерігалися здебільшого серед міського населення.

Отже, найсуттєвішої зміни власної ідентичності зазнали саме найбільш русифіковані регіони тогочасної УРСР (Схід та Крим). Наслідком цього стала відсутність у русифікованих категорій населення прагнення до розбудови України як національної держави зі своєю мовою, культурою та національною ідентичністю. Русифікація 1960 – 1980-х рр. сприяла маргіналізації суспільства, що негативно позначилася на етнонаціональній стабільності, особливо в регіонах, де росіяни мали значні кількісні показники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

1. Доведення до відома наказу Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти № 862 від 16 листопада 1973 р. «Про проведення наради-семінару завідуючих кафедрами української мови і літератури вузів УРСР»: наказ № 8 по Міністерству освіти Української РСР від 15 січня 1974 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8657. Арк. 17–18.

2. Додаткова розробка звітів початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за мовами навчання. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2731. 92 арк.

3. Замечания и предложения Министерства Просвещения УССР к проекту устава средней общеобразовательной школы СССР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6287. Арк. 32–37.

4. О расширении подготовки преподавателей русского языка для украинских, молдавских, венгерских школ в связи с введением деления классов на подгруппы: письмо Министра просвещения УРСР А. Маринича у Министерство просвещения СРСР № 118-388/12 від 24.10.78. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8976. Арк. 43–46.

5. О состоянии и мерах изучению и преподаванию русского языка в общеобразовательных школах, высших и средних учебных педагогических заведениях Украинской РСР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8976. Арк. 74–84.

6. О состоянии и мерах улучшения и преподавания русского языка в национальных школах, в средних и высших педагогических учреждениях республики: лист заступника Міністра освіти УРСР М. В. Фоменка Першому заступнику Міністра освіти СРСР Ф. Г. Паначину №075-420/16 від 14.11.78. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8976. Арк. 76.

7. Об итогах Республиканской научно-практической конференции «Пути повышения эффективности изучения русского языка в школах Украинской ССР в свете решений XXV съезда КПСС»: докладная записка ЦК Компартии Украины. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8875. Арк. 76–77.

8. Об уставе средней общеобразовательной школе: постановления Совета Министров СССР № 749. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7247. Арк. 14–20.

9. Об учебном плане средней общеобразовательной школы Украинской ССР: письмо заместителя министра просвещения УССР Фоменко М. В. заместителю министра СССР тов. Коротову В. М. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9014. Арк. 173–174.

10. Питання про внесення деяких змін до переліку екзаменів у VIII та X класах загальноосвітніх шкіл республіки з російською мовою навчання: лист Міністра освіти УРСР О. Маринича ЦК Компартії України № 6/113 від 10.03.76 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8874. Арк. 89.

11. Предложение об увеличении периодичности журнала «Русский язык и литература в школах УССР: письмо Министра просвещения Украинской ССР А. Маринич, Председатель Госкомиздата Украинской ССР А. Пащенко Центральному Комитету Компартии Украины. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9014. Арк. 134–137.

12. Предложения Министерства Просвещения Украинской ССР по основным направлениям развития народного образования на 1971 – 1975 годы. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6285. Арк. 53–70.

13. Про вивчення української мови і літератури у школах з російською мовою навчання: лист Міністра освіти УРСР О. Маринича ЦК Компартії України № 10/41 14/II – 74 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 86–87.

14. Про вивчення української мови у школах з російською мовою навчання в Українській РСР: доповідна записка заступника Міністра освіти УРСР С. Завало Президії Верховної Ради Української РСР № 10/366 від 6.XI.69. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6792. Арк. 104–105.

15. Про видавництво підручників для шкіл Української РСР: доповідна записка Міністру освіти Української РСР тов. Удовиченку П. П. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6284. Арк. 73–76.

16. Про видання журналу «Русский язык и литература в школах УССР»: наказ Міністерства освіти УРСР, Державного комітету Ради Міністрів Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8854. Арк. 75–76.

17. Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР: Наказ Міністра освіти УРСР № 42 від 28 лютого 1973 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8553. Арк. 142–143.

18. Про забезпечення своєчасної і якісної підготовки вчителів до роботи за новими програмами і підручниками з української мови: наказ по Міністерству освіти Української РСР № 16 від 21 січня 1974 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8657. Арк. 28.

19. Про затвердження на 1969/70 навчальний рік програми для шкіл з угорською мовою викладання: наказ Міністра освіти УРСР № 14 від 20 січня 1969 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6760. Арк. 71.

20. Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР: постанова Ради Міністрів УРСР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8975. Арк. 153–156.

21. Про зміну мови навчання в Зеленогайській початковій школі Генічеського району Херсонської області: лист секретареві Центрального Комітету КП України тов. Скабі А. Д. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4467. Арк. 190–192.

22. Про підвищення кваліфікації викладачів стилістики української і російської мов: наказ по Міністерству освіти Української РСР № 134 від 14 червня 1974 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6264. Арк. 22.

23. Про підготовку до переходу на нові програми у IV класах шкіл Української РСР: доповідна записка Міністра освіти УРСР П. Удовиченка ЦК КП України. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7280. Арк. 21–31.

24. Про поділ класів на групи в школах міського типу з угорською та молдавською мовами навчання при вивченні російської мови: наказ Ради Міністрів Української РСР № 242 від 7 січня 1974 р.. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 2–3.

25. Про поліпшення викладання російської мови в національних школах: лист до ЦК Компартії України № 6/84 від 27.02.75 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8788. Арк. 108–109.

26. Про результати проведення республіканської наукової конференції з питань вивчення російсько-українських мовних зв'язків: наказ по Міністерству освіти Української РСР № 8 від 15 січня 1965 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4444. Арк. 18–19.

27. Про хід виконання рішень XXIV з'їзду КПРС про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи в Українській РСР: доповідна записка Міністра освіти УРСР О. Маринича ЦК Компартії України. Копія РМ УРСР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8788. Арк. 36 – 54.

28. Про якісну підготовку вчителів російської мови і літератури шкіл Української РСР до роботи за новими програмами в 8-х класах: наказ по Міністерству освіти Української РСР № 7 від 10/1–1974. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8657. Арк. 11.

29. Програма республіканського заведующих кабінетами и методистов русского языка и литературы 4–14 февраля 1974 г. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8657. Арк. 12–16.

30. Программы для 4–10 классов школ УССР с венгерскими и молдавскими языками обучения. Русский язык. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8880. Арк. 2–3.

31. Пропозиції Міністерства освіти УРСР до проекту основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981–1985 і 1990 роки: лист до Ради Міністрів УРСР Міністра освіти УРСР О. Маринича від 28.02.1979. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9014. Арк. 90–91.

32. Пропозиції про позаконкурсний прийом до Чернівецького університету випускників молдавських шкіл Української РСР щорічно на 1976–1980 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8874. Арк. 82.

33. Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах Української РСР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 121–127.

34. Сведения об итогах выпуска и распределения специалистов, окончивших в 1978 году высшие учебные заведения Министерства просвещения УССР. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8976. Арк. 33.

35. У питанні ускладнень в організації навчального процесу, які виникають з існуючим порядком вивчення української мови у школах з російською мовою навчання: лист Міністру освіти Української РСР тов. Удовиченку П. П. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6792. Арк. 106.

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)

36. Данные о тиражах республиканских и местных периодических изданий. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 27.

37. До постанови бюро Одеського обкому КП України від 19 липня 1973 р.: довідка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 46.

38. Доклад заседания партийного бюро студии «Укртелефильм». *ЦДАГО України*. Ф. 287. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 27–42.

39. Доклад тов. Одерий О. К. *ЦДАГО України*. Ф. 276. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 26–29.

40. Должностные оклады дополнительного количества работников редакции газеты «Вечірній Київ», которые обеспечат ее дублирование на русский язык. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 3.

41. З питань контролю Головлітом Української РСР видань українською мовою, що засилаються по пошті із капіталістичних країн: доповідна записка начальника Головного управління по охороні державних таємниць при Раді Міністрів УРСР Л. Д. Солодовника № 29с від 29.01.1980 до ЦК Компартії України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 39–43.

42. Звіт партійного бюро Міністерства вищої і середньої партійної освіти УРСР на період з 24 жовтня 1969 р. по 22 жовтня 1970 р. *ЦДАГО України*. Ф. 276. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 122–159.

43. Информации обкомов ЦК Украины о выполнении постановления ЦК КП Украины «О фактах неправильного использования гонорара фондов и нарушения финансовой дисциплины в некоторых редакциях областных газет и областных издательств республики»; «О ликвидации убыточности газет и журналов республики»; «О повышении партийной принципиальности в деятельности газет, журналов и издательств», 06 березня 1959 – 31 грудня 1959. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. 224 арк.

44. О временом сокращении рознчної тиражи отдельных журналов: письмо секретаря ЦК Компартии Украины у ЦК КПСС. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 2.

45. О выпуске журнала «Вісник Академії наук Української РСР» на украинском и русском языках: письмо Е. Патона у ЦК КП Украины. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 68–69.

46. О выпуске центральных газет в особый период: письмо ЦК КПСС второму секретарю ЦК КП Украины тов. Лутаку И.Т. № 10А/9/34сс от 28 марта 1973 г. Сов. секретно. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 1.

47. О дублировании газеты «Вечірній Київ» на русский язык: проект постановления ЦК Компартии Украины от 26.03.81. *ЦДАГО*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2222. Арк. 50.

48. О дублировании газеты «Вечірній Київ» на русском: письмо секретаря ЦК КП Украины В. Щербицкого у ЦК КПСС мовою. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 1–2.

49. О мерах по улучшению идейно-тематической направленности и содержания «Рабочей газеты» в связи с постановлением ЦК КПРС «О работе газеты Труд». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 14–16.

50. О многотиражных газетах «Ленинское слово» и «Знамя Ильича»: Выписка из протокола № 6-§ 68/13 заседания бюро Донецкого обкома КП Украины от 14 декабря 1973 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 31.

51. О недостатках распространении периодической печати в республике: докладная записка зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КП Украины Л. Кравчука у ЦК Компартии Украины. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 12–14.

52. О порядке выпуска и приема на контроль печатной продукции (сводный документ): приказ Главного управления по охране тайн и печати при Совете Министров СССР № 1с от 11 января 1979 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 149–155 зв.

53. О порядке хранения и использование иностранной литературы, изданной в капиталистических странах: письмо начальника Главного управления по охране государственных тайн в печати при Совете Министров УССР Л. Солодовника в ЦК Компартии Украины от 23 мая 1980 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 30–31.

54. О работе редакции газеты «Правда Украины» по пропаганде решений XXVI съезда КПСС и XXVI съезда Компартии Украины. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2222. Арк. 10–15.

55. О создании Ильичевской городской газеты «Ильичевский маяк»: справка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 48–49.

56. О создании Илличевской городской газеты «Илличевский маяк»: постановление бюро Одесского обкома КП Украины. Протокол № 55, § 11 от 10 июля 1973 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 47.

57. О создании многотиражной газеты в Запорожской государственном педагогическом институте: постановления бюро Запорожского обкома КП Украины. Протокол № 65, § 12 от 19 июня 1973 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 33.

58. О создании многотиражной газеты Одесского технологического института им. М. В. Ломоносова: постановления бюро Одесского обкома КП Украины. Протокол № 52, § 14 от 12 мая 1973 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 43.

59. О создании многотиражной газеты Одесского технологического института им. М. В. Ломоносова: справка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 44–45.

60. Об издании вкладыша газеты «Київський університет» на русском языке: письмо секретарю ЦК Компартии Украины тов. Маланчуку В. Е. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 44.

61. Об издании книг Л. Костенко в 1979 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 106.

62. Об издании литературы по вопросам критики международного сионизма: справка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 21.

63. Об издании многотиражной газеты на строительстве Днепрогэс-II: постановления бюро Запорожского обкома КП Украины. Протокол № 77, § 20 от 18 декабря 1973 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 34–35.

64. Об итогах и тиражах периодических изданий республики. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 10–11.

65. Об объеме бумаги для издания газет, журналов и книг: письмо ЦК КП Украины у ЦК КПСС. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 361. Арк. 2–3.

66. Об упорядочении изданий многотиражных газет: Выписка из протокола № I–II § 14 заседания бюро Луганского обкома КП Украины от 13 августа 1968 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 17. Арк. 105.

67. Перелік центральних журналів з визначенням їх мови, періодичності, обсягу номера, груп по оплаті праці, місячних фондів заробітної плати основних працівників, передплатної ціни на рік і ціни окремого номера (додаток 4 до постанови АН УРСР від 18 січня 1979 р. № 41). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 11.

68. Перелік центральних журналів з визначенням їх мови, періодичності, обсягу номера, груп по оплаті праці, місячних фондів заробітної плати основних працівників, передплатної ціни на рік і ціни окремого номера (додаток 5 до постанови АН УРСР від 18 січня 1979 р. № 41). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 12.

69. Перечень центральных газет, печатание которых предусматривается в особый период. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 2–3.

70. По жалобе осужденного Мороза В. Я.: справка *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 877. Арк. 82.

71. Предложение об издании на русском языке вкладыша многотиражной газеты «Київський університет»: письмо Ректората Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченка и партийного комитета вуза у ЦК Компартии Украины. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 42.

72. Приложения к протоколу №25 § 3 от 13 сентября 1954 года заседания бюро Крымского обкома КП Украины. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24 Спр. 4998. Арк. 247–248.

73. Про введення газетами Львівської області питань інтернаціонального виховання трудящих в світлі постанови ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області: доповідна записка Центральному Комітету КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 95–103.

74. Про видання багатотиражної газети «Ленінський шлях» на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті»: витяг з протоколу № 11,

§ 11 засідання бюро Житомирського обкому КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 17. Арк. 121–122.

75. Про видання російською мовою ювілейних праць: лист Академії Наук УРСР до відділу науки і учбових закладів ЦК КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3608. Арк. 74–75.

76. Про випуск видавництвами республіки літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 29–32.

77. Про відновлення випуску багатотиражної газети на Придніпровській залізниці: витяг із протоколу № 50, п. 5 засідання бюро Дніпропетровського обкому КП України від 20 квітня 1973 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 28.

78. Про відновлення багатотиражної газети на Придніпровській залізниці: лист Дніпропетровського обкому КП України до ЦК КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 29–30.

79. Про заборону спілкуватися українською мовою засудженому з відвідувачами: лист Мороза Валентина Яковича першому секретареві ЦК КП України Щербицькому. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 877. Арк. 83–84.

80. Про завершення 2-го видання Української Радянської Енциклопедії: лист головного редактора Української Радянської Енциклопедії Ф. Бабичева до ЦК Компартії України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 129.

81. Про зауваження політико-ідеологічного характеру, що надійшли на цензорський контроль: лист начальника Головного управління по охороні державних таємниць при Раді Міністрів УРСР Л. Д. Солодовника секретарю ЦК Компартії України О.С. Капту «№45/38 від 5.01. 1981. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 32–38.

82. Про лист Академії Наук УРСР: довідка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3608. Арк. 73.

83. Про лист видавництва ЦК ЛКСМУ: довідка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3608. Арк. 23.

84. Про переформатування видання «Блокнот агітатора» на журнал «Агітатор України»: лист до ЦК КПРС. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 19–20.

85. Про поведінку окремих працівників Державного комітету Ради Міністрів СРСР по пресі та Державного комітету Ради Міністрів СРСР по радіомовленню і телебаченню: лист до ЦК КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 39–42.

86. Про створення багатотиражної газети «Текстильник»: постанова секретаріату Черкаського обкому КП України. Протокол № 31, § 7 від 23 липня 1973 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 61.

87. Про створення вишгородської газети «Прапор змагання»: постанова бюро Київського обкому КП України. Протокол № 53, § 52 від 16 травня 1973 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 867. Арк. 36.

88. Про створення нових журналів Академії наук УРСР: постанова Президії АН УРСР № 41 від 18 січня 1979 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 4–7.

89. Про створення об'єднаних редакцій обласних газет «Закарпатська правда» і «Радянська Буковина»: доповідна записка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 23–28.

90. Про створення об'єднаних редакцій обласних газет «Закарпатська правда» і «Радянська Буковина»: проект Постанови ЦК КП України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 22.

91. Про створення об'єднаної редакції газети «Закарпатська правда»: постанова бюро Закарпатського обкому КП України. Протокол № 25, § 2 від 6 березня 1965 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 32.

92. Про створення об'єднаної редакції газети «Радянська Буковина»: постанова бюро Чернівецького обкому КП України «Протокол № 33, § 2 від 15 березня 1965 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 30.

93. Пропозиції щодо підготовки вчителів і зміцнення педагогічних інститутів кадрами викладачів. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3609. Арк. 10–18.

94. Пропозиція ЦК КПУ «Про створення сектору з вивчення ефективності виступів, друку, телебачення і радіо». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 27.

95. Протокол № 25 засідання бюро Крымского обкома КП Украины от 13 сентября 1954 года. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4998. Арк. 230–246.

96. Разовые среднегодовые тиражи республиканских газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 12.

97. Разовые среднегодовые тиражи республиканских журналов и изданий журнального типа на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 13–17.

98. Разовые среднегодовые тиражи областных партийных газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 18–19.

99. Разовые среднегодовые тиражи областных комсомольских газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 20.

100. Разовые среднегодовые тиражи городских газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 21–23.

101. Разовые среднегодовые тиражи горрайонных газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 24.

102. Разовые среднегодовые тиражи районных газет Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 25.

103. Разовые тиражи рекламных приложений к областным партийным и городским вечерним газетам Украинской ССР на 1985 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2219. Арк. 26.

104. Расчет изменений показателей производительной деятельности издательства «Радянська Україна» в IV квартале 1980 года. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 3.

105. Резанов П. М. Тезисы доклада партсобрания партийной организации Учебно-методического управления, Республиканской инспекции и Республиканского научно-методического кабинета по среднему специальному образованию. 9 февраля 1978. *ЦДАГО України*. Ф. 276. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 19–24.

106. Список літератури, спрямованої проти сіонізму, випущеної видавництвами республіки протягом 1975-1978 років. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 22–24.

107. Список видань, спрямованих на викриття реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 25–28.

108. Список перемещаемых газет, издаваемых на 2-х полосах половинного формата «Правды». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 17. Арк. 106–108.

109. Статистический отчет Книжной палаты УССР о газетной продукции Украинской ССР за 1963 год. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2558. 96 арк.

II Опубліковані документи і матеріали

110. Білодід І. Мова і ідеологічна боротьба. Фрагменти. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ, 2005. 276–283.

111. Виступ (останнє слово) В. Чорновола на судовому засіданні. Грудень 1967 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 482–487.

112. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. URL: <http://litopys.org.ua/dzuba/dz.htm> (дата звернення: 23.11.2021).

113. Конституція УРСР 1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 20.03.2021).
114. Лист до ЦК КП України про опозиційність І. Дзюби. 10 квітня 1967 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 474–475.
115. Лист до ЦК КП України про судовий процес над Чорноволом В. М. 22 листопада 1967 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 478–479.
116. Лист до ЦК КПРС щодо судового процесу над Морозом В. Я. 19 листопада 1970 р. Сов. Секретно. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 577–578.
117. Лист І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світlichної, Л. Костенко, А. Горської щодо судового процесу над Чорноволом В.М. 29 грудня 1967 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 480–482.
118. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців») : зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967. 335 с.
119. Масенко Л. Реєстр репресованих слів. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ, 2005. С. 354–399.
120. Прихід Л. І. Брежнєва і чехословацька криза. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи,

матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 211–297.

121. Про визнання такими, що втратили чинність, рішень Уряду УРСР з питань народної освіти і деяких інших питань: постанова Ради Міністрів УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-88-%D0%BF#Text> (дата зверення: 20.03.2021).

122. Про даліше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 281 від 10 липня 1984 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата зверення: 10.08.2022).

123. Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР: постанова колегії Міністерства освіти УРСР (29 червня 1983 р.). URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/> (дата зверення: 10.08.2022).

124. Про заходи далішого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР: постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 900 від 8 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-66-п?fbclid=IwAR3pKKHXQISSv17FZ18hs_zLnvG_6J1v35R4SGJttmUt_CuIx_vesR7EBrc (дата зверення: 23.11.2021).

125. Про мови в Українській РСР: закон Української РСР. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/157042___528457 (дата зверення: 17.08.2022).

126. Про народну освіту: закон Української РСР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html (дата зверення: 10.08.2022).

127. Про подолання культу особи і його наслідків (вилучення): постанова ЦК КПРС. URL: <http://um.co.ua/5/5-1/5-19069.html> (дата зверення: 20.03.2021).

128. Промова П. Шелеста на нараді перших секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, керівників республіканських міністерств та відомств. 16 серпня 1971 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 585–589.

129. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / За ред. Л. Масенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 400 с.

III Література

130. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / Пер. з англ. Олександра Дем'янчука. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.

131. Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 15–28.

132. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.

133. Багмут Й., Русанівський В. Рідне слово. Розвиток мови й мовознавства в УРСР. Київ: «Наукова думка», 1969. 71 с.

134. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух у 1960–1970-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2014. № 2 (43). С. 443–456.

135. Белодед И. Взаимодействие русского и украинского языков у процессе обучения. Русский язык – язык межнационального общения и еднения народов СССР. Киев, 1976. С. 179–189.

136. Берест Б. Російщення словникового складу української мови. *Російщення України: науково-популярний збірник*. Нью-Йорк, 1984. С. 157–174.

137. Болдирев Р. Структурно-семантичні явища синтаксису російської розмовної мови на Україні (прийменникові конструкції). *Мовознавство*. Київ: «Наукова думка», 1967. С. 37–43.

138. Братское сотрудничество советских республик в хозяйственном и культурном строительстве [Текст]. Ред. Ким М. Москва: Мысль, 1971. 240 с.

139. Брехунець Н. Освіта в умовах командно-адміністративної системи України в 60-80-і рр. ХХ ст.: історіографія. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 38. С. 156–163.

140. Великий Советский народ / ред. кол. А. Шевелев (отв. ред.), Б. Бабий, П. Багрий, И. Белодед, Н. Комаренко (отв. секретар), С. Крыжановский, А. Лихолат; рук. В. Шинкарук. Киев: «Наукова думка», 1976. 504 с.

141. Верховцев И. Великая сила дружбы народов СССР. Москва, 1954. С. 64–67

142. Взаимоотношения развития национальных языков и национальных культур. Москва: «Наука», 1980. 320 с.

143. Галів М., Ільницький В. Вплив політико-ідеологічних кампаній в національно-культурній сфері СРСР на український історико-педагогічний наратив (1920 – 1980-ті рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том 6: Проектування суспільних та гуманітарних досліджень [колективна монографія]* / [Наукова редакція: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Херсон : Посвіт, 2021. С. 45–59.

144. Галів М., Ільницький В. Тоталітарне суспільство і проблематика формування характеру особистості в радянській педагогічній думці (20–60-ті рр. ХХ ст.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том III: Констатації та діалоги в просторі науки та освіти [колективна монографія]* / [Наукова редакція: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Київ – Херсон : Посвіт, 2020. С. 56–66.

145. Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України. 840 с.
146. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
147. Гурин І. Формування норм української мови. *Російщення України: науково-популярний збірник*. Нью-Йорк, 1984. С. 69–76.
148. Давиденко В. Злиття націй в ССРСР. *Російщення України: науково-популярний збірник*. Нью-Йорк, 1984. С. 59–68.
149. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
150. Дунаева Е. Сотрудничество социалистических наций в строительстве коммунизма. Москва, 1960. 287 с.
151. Євтух В. Маргіналізація. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 423.
152. Журавльов Я. Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2019. 263 с.
153. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.
154. Интернационализм советского народа (история и современность) / отв. ред. В. П. Шерстобитов. Москва: Наука, 1982. 584 с.
155. Історія Української РСР: Українська РСР в період розвиненого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х–70-і роки): У 8 т. 10 кн. / Голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 8. Кн. 2. 700 с.
156. Каганов Ю. «Останкінський шприц» і український глядач: вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1985). *Наукові*

праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 185–196.

157. Каганов Ю. Кіно та програмування архетипів «радянської людини» (1953 – 1991): українська версія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2019. Вип. 52. Том 2. С. 62–78.

158. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Автореф. дис. д.і.н. за спец.: 07.00.01. – Історія України. Миколаїв, 2019. 40 с.

159. Каганов Ю. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 213–225.

160. Калакура О. Культурні виміри етнополітичної історії Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 130–150.

161. Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

162. Карунік К. Юрій Шевельов як дослідник української мови. Дис ... канд. філолог. наук за спец.: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2019. 267 с.

163. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

164. Колісник Ю. Мовні стереотипи радянських ЗМІ, їхня роль у формуванні суспільної свідомості (на прикладі журнальної преси УРСР 1950–1980 рр.). *Мовознавчий вісник.* 2018. Вип. 24–25. С. 199–205.

165. Колісник Ю. Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики.* 2006. Вип. 28. С. 225–238.

166. Колісник Ю. Українська культура в контексті журнальної періодики УРСР 1950-1980-х рр. *Вісник Львівського ун-ту. Сер. : Журналістика*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. Вип. 32. С. 122–144.
167. Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.
168. Коцур В., Гайдаєнко І. Молодіжний рух в Україні (друга половина 80-х рр. ХХ ст.). *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 6. С. 99–106.
169. Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2020. 594 с.
170. Коцур В. Національні меншини України в науковому дискурсі вітчизняних дослідників 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 232–250.
171. Коцур В. Суспільно-політичне життя Галичини наприкінці 80-х–початку 90-х рр. ХХ століття: історіографія. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 90. С. 401–405.
172. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 568 с.
173. Куличенко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. Москва, 1972. 564 с.
174. Куличенко М. Расцвет и сближение наций в СССР: Пробл. теории и методол. Москва: Мысль, 1981. 444 с.
175. Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, комент. про русифікацію в Україні. Львів, 1995. 415 с.
176. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.]. Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. Київ : Основи, 1994. (Західна історіографія України ; вип. 1) Т. 1. 1994. ХХІІІ. 530 с.
177. Ломака О. Мовна ситуація в системі засобів масової інформації на Кіровоградщині у другій половині ХХ століття. *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. Миколаїв, 2016. № 1. С. 23–26.

178. Макаренко Н. Соціально-політичні чинники державної етнополітики (др. пол. хх ст.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2008. Вип. 41. С. 104–114.

179. Масенко Л. Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна».* 2009. Вип. 46. Ч. 1. С. 26–33.

180. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 164 с.

181. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ, 2005. С. 5–36.

182. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010. 243 с.

183. Матюшкин Н. СССР – страна великого содружества народов. Москва, 1953. 301 с.

184. Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів: наукові студії.* Миколаїв, 2016. Вип. 17. С. 63–69.

185. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

186. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964–1984 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Київ, 2012. Вип. 112. С. 34–36.

187. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.

188. Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І.,

Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.

189. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕнд НАН України, 2000. 356 с.

190. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : монографія Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

191. Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30–35.

192. Новородовська Н. Науково-освітні процеси на території УРСР у 1960-1980-х рр. через призму соціокультурних змін у мовній сфері. *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2020. Вип. 41. С. 16–24.

193. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1960-1980-х рр. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 23 травня 2019 р.* Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип.12. С. 91–95.

194. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 67–75.

195. Новородовська Н. Проблема двомовності в УРСР (1964-1985 рр.): погляд із сьогодення. *Етнічність. Націоналізм. Глобалізм: матер. міжнар. наук.-практ. онлайн конф.* Переяслав (Україна) : Домбровська Я. М. 2020. С. 62–66.

196. Новородовська Н. Регіональні особливості мовних процесів на території УРСР У 1960-ті – 1980-ті рр. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав, 2021. Вип. 13. С. 160–184.

197. Новородовська Н. Становище освіти на території УРСР у 1960-1980-х рр. у контексті русифікаторської політики партійної номенклатури. *VII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених»*. 19-20 листопада 2019 р. Переяслав, 2019. С. 40–45.

198. Новородовська Н. Трансформація мовної ідентичності населення УРСР у період «застою». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 8 (44) vol. 2. С. 54–60. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.10> (дата звернення: 10.08.2022).

199. Новородовська Н., Новородовський В. Русифікація України як один із напрямів мовно-національної політики у період «застою». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених : збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В. В.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 217–221.

200. Новородовський В. Національні меншини в Українській РСР 1945 – 1990 років: історія дослідження. *Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 402–496 с.

201. Новородовський В. Національні меншини України в політичних процесах (1945–1991): науковий дискурс : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 152 с.

202. Новородовський В., Новородовська Н. Соціолінгвістична трансформація українського населення у період застою (1965–1985 рр.). *Наукові горизонти: зб. наук. праць. Матеріали ІХ Всеукраїн. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових*

досліджень молодих учених» (26–27 листопада 2020 року). Переяслав, 2020. Вип. ІХ. С. 31–36.

203. Оборона, спротив і нова хвиля російщення. *Російщення України: науково-популярний збірник*. Нью-Йорк, 1984. С. 375–390.

204. Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 –першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 128–146.

205. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ : Полюс, 2000. 447 с.

206. Розвиток мовознавства в УРСР 1967–1977 / за ред. І. Білодіда. Київ: «Наукова думка», 1980. 248 с.

207. Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР. Киев : «Наукова думка», 1976. 251 с.

208. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

209. Січкаренко Г. Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985-2005 рр.): монографія. Київ: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. 359 с.

210. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення: монографія. Київ: Просвіта, 2008. 391 с.

211. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

212. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 697 с.

213. Субтельний О. Історія України. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

214. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови. Київ, 2012. 80 с.

215. Ткаченко В. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959–2013 рр.). Дис. канд. пед. наук. За спец.: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Херсон, Тернопіль, 2019. 278 с.
216. Україна: політична історія XX – початок XXI століття. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ, 2007. 1028 с.
217. Федорчук О. Державна освітня політика у сфері вищої освіти у 70-ті – середині 80-х років XX ст.: на матеріалах України. *Політичне життя*. 2017. № 1–2. С. 63–67.
218. Федотова О. Політична цензура друкованих видань УСРР–УРСР (1917–1990 рр.): монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
219. Фомин А. Языковой вопрос в Украине: идеология, право, политика. Монография. Луганск, 2003. 208 с.
220. Ховайба Н. Державна політика у галузі Кінематографа УРСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 240 с.
221. Хомрач В. Політико-мовна ідентичність громадян України : стан та тенденції розвитку. Дис ... канд. політ. наук за спец.: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2015. 210 с.
222. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
223. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-их рр. Чікаго, 1974. 214 с.
224. Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва : ИЭА РАН, 2000. 398 с.
225. Чорній П. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. дис. к.і.н. 07.00.05. – Етнологія. Львів, 2011. 20 с.
226. Чуб Д. Методи і засоби російщення. *Російщення України: науково-популярний збірник*. Нью-Йорк, 1984. С. 77–92.

227. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. XX ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 178 с.

228. Шульженко С. Газети Української РСР 1955–1960 років у фонді Державного архіву друку Книжкової палати України: аналітичний огляд. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2018. № 12. С. 37–44.

229. Яковлев М. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 24–28.

230. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.

231. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40-80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 365–377.

IV Англомовна література

232. Bönker K. «Dear Television Workers...» TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. DOI: 10.4000/monderusse.8188 (дата зверення: 11.07.2022).

233. Brubaker R. Ethnicity, race, and nationalism. URL: https://www.academia.edu/5099874/Ethnicity_Race_and_Nationalism (дата зверення: 23.11.2021).

234. Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: <https://works.bepress.com/wrb/18/> (дата зверення: 23.11.2021).

235. Cavanaugh J. Language ideology revisited. *International Journal of the Sociology of Language*. No. 263, pp. 51–57. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-2082> (дата зверення: 11.07.2022).

236. Csernicško I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*. 2016. № 23. P. 560–582.
237. Inside Soviet prisons. Documents of the struggle for human and national rights in the USSR. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/11273-inside-soviet-prisons-documents-of-the-struggle-for-human-and-national-rights-in-the-ussr/> (дата зверення: 10.08.2022).
238. Kappeler A. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian-Ukrainian Relation in Historical Perspective. The Henry M. Jackson School of International Studies. The University of Washington. 2003. No. 39. P. 7–49.
239. Karlander D. When political institutions use sociolinguistic concepts. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ijsl-2020-2076/html> (дата зверення: 11.07.2022).
240. Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*. 2008, 14 (1). P. 151–169.
241. Krämer Ph., Vogl U. Kolehmainen L. (2020). What is «Language Making»? *International Journal of the Sociology of Language*. Vol. 2022. No. 274. P. 1–27. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijsl-2021-0016> (дата зверення: 11.07.2022).
242. Kotsur V., Novorodovska N. Legal and regulatory settlement of the language issue in the Soviet Ukraine (1964 – 1985): scientific and educational aspect. *East European Historical Bulletin*. 2022. P. 142–151.
243. Kuzio T., D’Anieri P. The Source of Russia’s Great Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order. URL: <http://www.e-ir.info/about/donate/> (дата зверення: 10.08.2022).
244. Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. URL: https://books.google.com.ua/books?printsec=frontcover&vid=LCCN88004200&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата зверення: 11.07.2022).
245. Molchanov M. Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations. Ostin: Texas A&M University Press College Station, 2002. 352 p.

246. Savoyska S. Rusyfication, russianize or asimilation: to define concepts. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4087> (дата зверення: 10.08.2022).

247. Scarr F. Language an war in contemporary Ukraine. URL: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporary-ukraine/> (дата зверення: 20.03.2021).

248. Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. Bulletin of the National Museum of Ethnology. 2005. 30 (1). P. 93–119.

249. Soviet dissenters used to die for speaking out. URL: <https://news.google.com/newspapers?nid=Itmi1h0dExoC&dat=19890602&printsec=frontpage> (дата зверення: 10.08.2022).

250. Spitzmüller J., Busch B. Flubacher M. Language ideologies and social positioning: the restoration of a «much needed bridge» International Journal of the Sociology of Language, vol. 2021, no. 272, 2021, P. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-0094> (дата зверення: 11.07.2022).

251. Tadeush A. Olszanski The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warsaw, 2012. 60 p.

252. Weeks Th. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An overview of Recent Publications. URL: <https://www.hsozkult.de/literature-review/id/forschungsberichte-1134> (дата зверення: 23.11.2021).

253. Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2014. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467 (дата зверення: 27.01.2022).

V Періодична преса

254. Братство народів – братство культур. *Правда України*. Київ, 1978. № 250 (11130). С. 3.

255. Знати російську – мову братерства і дружби. *Радянська освіта*. Київ, 1978. № 101 (2866). С. 1.

256. Золотарев В. К чему же стремится «Демократический Донбас». *Молодежная газета*. Луганск, 1991. С. 5.

257. Народ творец Конституции. Внеочередная седьмая сессия Верховного совета СССР девятого созыва. *Правда Украины*. Киев, 1977. № 235 (10813). С. 1–3.

258. О работе партийных организаций республики по подготовке к 60-летию Великого Октября и выполнению решений XXV съезда КПСС по вопросам повышения эффективности промышленного производства и капитального строительства. Доклад товарища В. В. Щербицкого на Пленуме ЦК Компартии Украины 12 апреля 1977 года. *Правда Украины*. Киев, 1977. № 87 (10675). С. 1–2.

259. Острожинский В. Наши праздники. *Правда Украины*. Киев, 1977. № 86 (10664). С. 2.

260. Речь депутата В. В. Щербицкого (Киевский – Ленинский избирательный округ, Киевская область). *Правда Украины*. Киев, 1977. № 235 (10813). С. 2.

261. Совещания в ЦК КПСС. *Правда Украины*. Киев, 1977. № 76 (10654). С. 1.

262. У ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. Радянська освіта. Київ, 1978. № 23 (2788). С. 3.

263. Удосконалення і вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах республіки. *Радянська освіта*. Київ, 1978. № 90 (2855). С. 3.

264. Швец И. Университеты миллионов. *Правда Украины*. Киев, 1977. № 81 (10659). С. 2.

VI Наукові, новинні та інші електронні ресурси

265. 24 грудня 1920 року народився Святослав Караванський – український правозахисник, письменник, мовознавець. URL: <https://ridna.ua/2020/12/24-hrudnya-1920roku-narodyvsya-svyatoslav-karavanskyj-ukrajinskyj-pravozahysnyk-pysmennyk-movoznavets/> (дата зверення: 10.08.2022).

266. Активна русифікація розпочалася в період застою. URL: https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/_aktivnarusifikaciya-pochalasya-v-period-zastoyu/803105 (дата зверення: 20.03.2021).

267. Бажан О. Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16925/Bazhan_Volodymyr_Shcherbytskyi_ta_dysydynty.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата зверення: 27.01.2022).

268. Бажан О. Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/50db659307b77/> (дата зверення: 27.01.2022).

269. Бажан О. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.: причини, інструментарій, діапазон. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Protestni_aksii_naselennia_Ukrainskoi_RSR_u_druhii_polovyni_1950__na_pochatku_1960-kh_rr_prychyny_i.pdf (дата зверення: 27.01.2022).

270. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Represyivna_diialnist_orhaniv_VUNKDPUNKVSKDB_na_Kyivschyni_u_19191980-ti_rr.pdf (дата зверення: 27.01.2022).

271. Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Ukrainoznavchi_doslidzhennia_pid_presom_ideolohichnykh_represii_v_1970_1980-kh_rokakh.pdf?PHPSESSID=0fvo09ml4slej1d1jpn6q3n0a4 (дата зверення: 27.01.2022).

272. Брицин В. Двомовність. Українська мова: енциклопедія. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmoiva/um197.htm> (дата зверення: 10.08.2022).

273. Богуненко В. Етносоціальні та геодемографічні коди пам'яті монопрофільних міст Донбасу. 2019. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Hist-visnyk-47-7.pdf> (дата зверення: 20.03.2021).

274. Боднар Г. «Радянська» Галичина. 2012. URL: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077 (дата зверення: 23.11.2021).
275. Веденєєв Д. Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/50db659307b77/> (дата зверення: 27.01.2022).
276. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. 2015. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-09/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf (дата зверення: 20.03.2022).
277. Генєга Р. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2011/2/9.pdf> (дата зверення: 17.08.2022).
278. Грицак Я. Нариси історії України: формування української модерної нації. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf> (дата зверення: 10.08.2022).
279. Гриців М. Арештована коляда, або Погром 12 січня 1972-го. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/> (дата зверення: 27.01.2022).
280. Етапи нищення української мови у радянський і пострадянські періоди. URL: <http://slovokalinove.blogspot.com/2010/03/blog-post.html> (дата зверення: 20.03.2021).
281. Захаров Б. Сорок років від дня «Генерального погрому». URL: <https://khrpg.org/1326207712> (дата зверення: 27.01.2022).
282. Колісник Ю. Дитячо-юнацька преса УРСР та її роль у формуванні суспільної свідомості. URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2011/JRN/PDF/8.pdf> (дата зверення: 23.11.2021).
283. Колісник Ю. Засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР. URL: http://journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk35/Visnyk35_P2_06_Kolisnyk.pdf (дата зверення: 10.08.2022).

284. Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики на свідомість громадян УРСР. URL: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2015/JRN/PDF/26.pdf> (дата зверення: 11.07.2022).

285. Колісник Ю. Радянська новомова як засіб формування комуністичної свідомості громадян (на прикладі журнальної преси УРСР 1950-х – 1980-х рр.). URL: <https://ling-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/888> (дата зверення: 23.11.2021).

286. Костилюва С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/51097> (дата зверення: 23.11.2021).

287. Коцур В., Домбровська Л. Національно-демократичний рух у Донбасі в кінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст. URL: <http://ephsheir.uhsp.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/485/659.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата зверення: 20.03.2021).

288. Лук'яненко О. «Мовне питання» у середовищі освітян УРСР часів десталінізації. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Lukianenko_Oleksandr/Movne_pytannia_u_seredovyschi_osvitian_URSR_chasiv_destalinizatsii.pdf (дата зверення: 23.11.2021).

289. Майоров М. Національний склад УРСР (за даними перепису населення СРСР 1959 року). URL: <http://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1959.html> (дата зверення: 23.11.2021).

290. Майоров М. Національний склад УРСР (за даними перепису населення СРСР 1970 року). URL: <http://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1970.html> (дата зверення: 23.11.2021).

291. Майоров М. Національний склад УРСР (за даними перепису населення СРСР 1979 року). URL: <http://likbez.org.ua/ua/census-1979-ussr.html> (дата зверення: 23.11.2021).

292. Малежик Д. Політичні репресії проти літературної інтелігенції в українській радянській соціалістичній республіці у другій половині 1960-х

років. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v32/32_2020.pdf#page=214 (дата зверення: 27.01.2022).

293. Малярчук Н. Проблема русифікації освіти на Донеччині в публіцистичній спадщині Олекси Тихого. URL: <http://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/731/749> (дата зверення: 20.03.2021).

294. Масенко Л. Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської і пострадянської України. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/183774> (дата зверення: 17.08.2022).

295. Масенко Л. Русифікацію України здійснювали під грифом «Цілком таємно». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30833701.html> (дата зверення: 10.08.2022).

296. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16244/Masenko_Surzhyk_mizh_movoiu_i_yazykom.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата зверення: 10.08.2022).

297. Нагорна Л. Ідентичність національна. Енциклопедія історії України: Т. 3. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna (дата зверення: 11.07.2022).

298. Овсієнко В. Політичні репресії 60-80-х років. Різновиди політичних в'язнів: «націоналісти», «демократи», «відмовники», «релігійники». URL: <https://khp.org/1384861378> (дата зверення: 11.07.2022).

299. Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/5/64283/> (дата зверення: 23.11.2021).

300. Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки ХХ ст. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf> (дата зверення: 23.11.2021).

301. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. 1989 р. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_021&ti=19A050501_021.%20%D0%E7%EF%E4%B3%EB%20%ED%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF%20%E7%E0%20%ED%E0%F6%B3%EE%ED

%E0%EB%FC%ED%B3%F1%F2%FE%20%F2%E0%20%F0%B3%E4%ED%EE
%FE%20%EC%EE%E2%EE%FE%20(0,1)&path=../Database/Census/05/01/&lang=
1&multilang=uk (дата зверення: 23.11.2021).

302. Ренчка І. Українська мова в національно-визвольному русі в Україні 1960–1980-х років. DOI:<https://doi.org/10.31548/philolog2020.03.020> (дата зверення: 10.08.2022).

303. Русифікація в українському контексті. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Rusyifikatsiia> (дата зверення: 17.08.2022).

304. Сміт Е. Національна ідентичність. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> (дата зверення: 11.07.2022).

305. Сушкевич Т. Особливості літературного процесу періоду стагнації (кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/6913> (дата зверення: 20.03.2021).

306. Терлюк І., Терлюк О. Міграційні процеси в Україні та особливості соціального та політико-правового статусу мігрантів (на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР). URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/47722/2/2019nVipusk_Terlyuk_I_Ya-Migration_processes_in_18-25.pdf (дата зверення: 10.08.2022).

307. У пошуках прихованої істини. URL: <http://exlibris.org.ua/swirz/r01.html> (дата зверення: 10.08.2022).

308. Фонди наукової бібліотеки Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Періодичні видання, 1812–2012 рр. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1395> (дата зверення: 11.07.2022).

309. ЦРУ передбачило «половину зрусифікованих» українців до 2025 року. URL: <https://nv.ua/ukr/bbc/tsru-peredbachilo-polovinu-zrusifikovanih-ukrajintsiv-do-2025-roku-836436.html> (дата зверення: 17.08.2022).

310. Чирков О. Слабкі місця сучасної українознавчої термінології. URL: <https://r2u.org.ua/forum/viewtopic.php?t=2449&sid=948b0ebd4304b8c889b43a65b462f2fc> (дата зверення: 17.08.2022).

311. Шевченко С. Діяльність національних шкіл в умовах УРСР як відображення зовнішньої диференціації (50–60-ті рр. XX ст.). URL: http://lib.iitta.gov.ua/709173/1/posibnyk_13_07_2017_last-254-318.pdf (дата зверення: 20.03.2021).

312. Шевченко С. Розвиток шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти УРСР (70-80-ті роки XX ст.). URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=315 (дата зверення: 20.03.2021).

313. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. URL: <https://r2u.org.ua/node/111?fbclid=IwAR01sIcw6tS1qcsGTI-X3YrB66nu4vAfx0gDttDW-GriTrLrXG4OnpJpYM> (дата зверення: 20.03.2021).

314. Шульга М. Асиміляція етнічна. Енциклопедія Сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=44437 (дата зверення: 17.08.2022).

315. Якубець О. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини». URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubets_Oleksandr/V_Scherbytskyi_ta_ideolohiia_do_pytannia_schodo_prychyn_malanchukivschyny.pdf (дата зверення: 10.08.2022).

316. Ясь О. Асиміляція. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Asymiliatsiia (дата зверення: 17.08.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях України та зарубіжних виданнях країн ЄС

1. Kotsur V., Novorodovska N. Legal and regulatory settlement of the language issue in the Soviet Ukraine (1964 – 1985): scientific and educational aspect. *East European Historical Bulletin*. 2022. P. 142 – 151.

2. Новородовська Н. Науково-освітні процеси на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. через призму соціокультурних змін у мовній сфері. *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2020. Вип. 41. С. 16 – 24.

3. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 67 – 75.

4. Новородовська Н. Регіональні особливості мовних процесів на території УРСР у 1960-ті – 1980-ті рр. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав, 2021. Вип. 13. С. 160 – 184.

5. Новородовська Н. Трансформація мовної ідентичності населення УРСР у період «застою». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 8 (44) vol. 2. С. 54 – 60. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.10>.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964 – 1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30 – 35.

7. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 23 травня 2019 р.* Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 12. С. 91– 95.

8. Новородовська Н. Проблема двомовності в УРСР (1964 – 1985 рр.): погляд із сьогодення. *Етнічність. Націоналізм. Глобалізм: матер. міжнар. наук.-практ. онлайн конф.* Переяслав (Україна) : Домбровська Я.М. 2020. С. 62 – 66.

9. Новородовська Н. Становище освіти на території УРСР у 1960 – 1980-х рр. у контексті русифікаторської політики партійної номенклатури. VII *Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених».* 19-20 листопада 2019 р. Переяслав, 2019. С. 40 – 45.

10. Новородовська Н., Новородовський В. Русифікація України як один із напрямів мовно-національної політики у період «застою». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених : збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В. В.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 217 – 221.

11. Новородовський В., Новородовська Н. Соціолінгвістична трансформація українського населення у період застою (1965 – 1985 рр.). *Наукові горизонти: зб. наук. праць. Матеріали ІХ Всеукраїн. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (26 – 27 листопада 2020 року).* Переяслав, 2020. Вип. ІХ. С. 31 – 36.

Додаток Б

Відомість про кількість годин, відведених для вивчення української і російської мов в середніх загальноосвітніх школах на 1973/74 навчальний рік

126
Додаток № 1 459

ВІДОМІСТЬ
про кількість годин, відведених на вивчення української і російської мов в середніх загальноосвітніх школах на 1973/74 навчальний рік

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах										Всього
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	
<u>В школах з українською мовою навчання</u>											
Українська мова	12	8	8-7	4	4	3-2	2	2	-	0-1	42,5
Російська мова	-	4	4-5	3	4	2-3	2	2	-	1-0	22,5
<u>В школах з російською мовою навчання</u>											
Російська мова	12	9	9	4	4	3	2	2	-	0-1	45,5
Українська мова	-	3	3	3	4	2	2	2	-	1-0	19,5

(Джерело: Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах Української РСР. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 121-127).

Додаток В

Порівняльні показники співвідношення масових загальноосвітніх шкіл системи Міністерства освіти УРСР та контингентів учнів в них за мовами навчання

Порівняльні показники
співвідношення масових загальноосвітніх шкіл системи Міністерства освіти УРСР та контингентів учнів в них за мовами навчання

	1958-59 н.р.		1960-61 н.р.		1965-66 н.р.		1970-71 н.р.		1973-74 н.р. (попередні дані)	
	кільк. (в тис.)	%	кільк. (в тис.)	%	кільк. (в тис.)	%	кільк. (в тис.)	%	кільк. (в тис.)	%
Всього шкіл	29,9		30,3		29,0		27,1		25,3	
В т.ч.										
з укр.мовою навчання	25,4	84,8	25,4	83,89	23,6	81,2	21,9	80,2	20,1	79,5
з рос.мовою навчання	4,0	13,5	4,3	14,2	4,7	16,2	4,7	17,3	4,6	18,01
з укр.та рос.мовою навчання	0,2	0,8	0,3	1,0	0,5	1,7	0,4	1,58	0,4	1,56
інші школи ^{x/}	0,3	0,9	0,3	0,9	0,25	0,9	0,25	0,87	0,23	0,91
Всього учнів	5824,4		5883,9		7374,3		7490,2		7287,08	
З них навчаються										
укр.мовою	3752,8	70,6	4040,8	68,68	4666,9	63,28	4520,6	60,35	4806,9	59,08
рос.мовою	1524,6	28,6	1790,1	30,42	2647,1	35,90	2908,5	38,88	2913,7	39,99
на інших мовах ^{x/}	47,0	0,8	52,9	0,90	60,3	0,82	61,1	0,82	66,4	0,98

^{x/} Школи з угорською, молдавською та польською мовами навчання.

(Джерело: Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах Української РСР. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 121-127).

Додаток Г

Перелік центральних журналів з визначенням їх мови, періодичності, обсягу номера, груп по оплаті праці, місячних фондів заробітної плати основних працівників, передплатної ціни на рік і ціни окремого номера (додаток 4 до постанови АН УРСР від 18 січня 1979 р. № 41)

Додаток 4
до постанови Президії АН УРСР від
18 січня 1979 р. № 41

П Е Р Е Л І К

центральных журналов с указанием их мовы, периодичности, объема номера, групп по оплате труда, месячных фондов заработной платы основных работников, предплатной цены на год и цены отдельного номера

Назва журналу	Мова	Періодичність на рік	Обсяг номера в аркушах, при-вольних до формату 60х90см	Обсяг номера в облі-ково-видавничих аркушах /серед-ньоріч-ний/	Група по оплаті праці /по-над 5 об-ліково-видавничих аркушів/	Щомісячний фонд зар-плати ос-новних працівни-ків	Перед-платна ціна на рік /в крб./	Ціна окремо-го но-мера
Минералогический журнал	рос.	6	9,8	10,0	2	700	6,0	1,0
Сверхтвердые материалы	рос.	6	8,4	8,5	2	700	6,0	1,0
Химия и технология воды	рос.	6	9,8	10,0	2	700	6,0	1,0
Экспериментальная онкология	рос.	6	8,4	8,5	2	700	4,8	0,8
Электронное моделирование	рос.	6	11,8	12,0	2	700	7,2	1,2

Головний учений секретар Президії АН УРСР
визначив АН УРСР

І.К.Походля

668/47

(Джерело: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 11).

Додаток Г

Перелік республіканських журналів з визначенням їх мови, періодичності, обсягу номера, груп по оплаті праці, місячних фондів заробітної плати основних працівників, передплатної ціни на рік і ціни окремого номера (додаток 4 до постанови АН УРСР від 18 січня 1979 р. № 41)

Додаток 5
до постанови Президії АН УРСР
від 18 січня 1979 р.

П Е Р Е Л І К

республіканських журналів з визначенням їх мови, періодичності, обсягу номера, груп по оплаті праці, місячних фондів заробітної плати основних працівників, передплатної ціни на рік і ціни окремого номера

Назва журналу	Мова	Періодичність на рік	Обсяг номера в аркушах, приведених до формату 60 x 90 см	Обсяг номера в обліково-видавничих аркушах /середньорічний/	Група по оплаті праці /показ 5 обліково-видавничих аркушів/	Місячний фонд зарплати основних працівників	Передплатна ціна на рік, крб.	Ціна окремого номера.
Геофизический журнал	рос.	6	9,8	10,2	2	635	6,0	1,0
Металлофизика	рос.	6	11,8	12,0	2	635	7,2	1,2
Промышленная теплотехника	рос.	6	11,2	11,0	2	635	7,2	1,2
Техническая электродинамика	рос.	6	9,8	10,2	2	635	6,0	1,0

Головний учений секретар Президії АН УРСР
академік АН УРСР

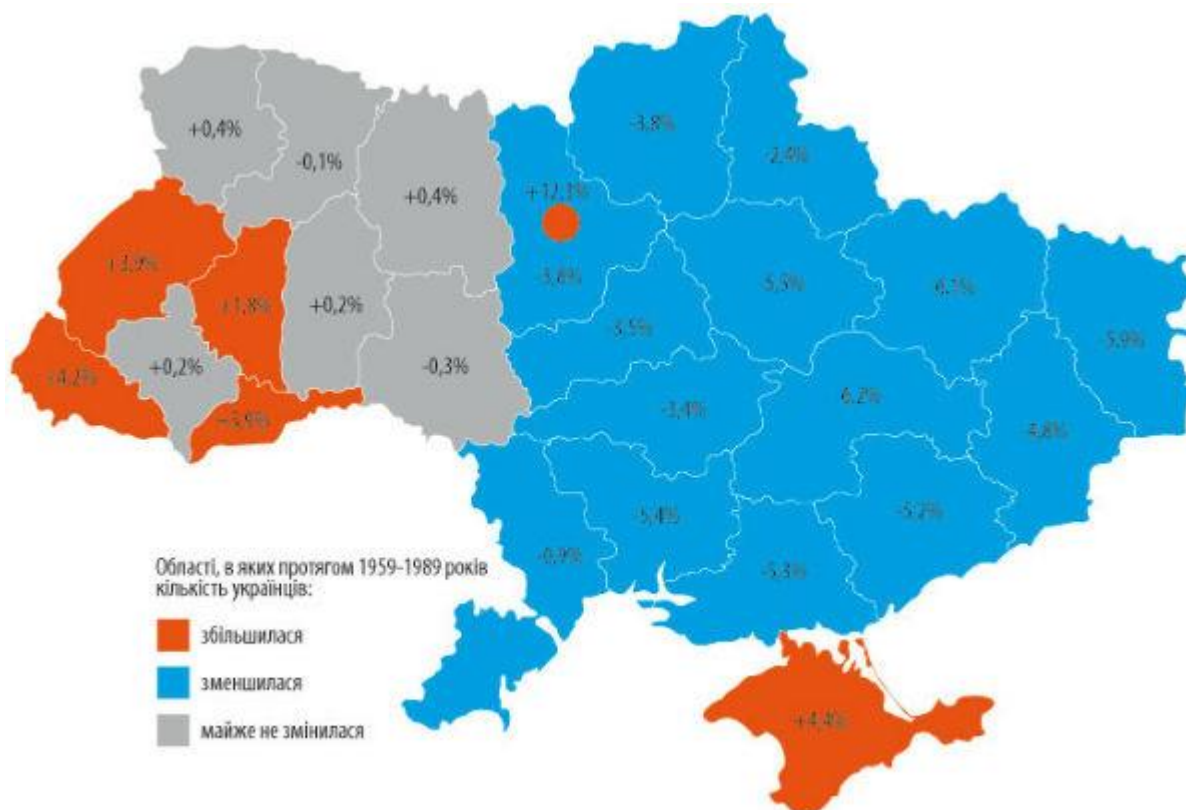
І. К. Походня

668/47
9 9

(Джерело: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 12).

Додаток Д

Динаміка зміни кількості українців упродовж 1959–1989 рр.

(Джерело: Дудник І. Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування. *Історична правда*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4edca73ec8b44/>).

Додаток Е

Результати русифікації упродовж 1959 – 1989 рр.

(Джерело: Дудник І. Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування. *Історична правда*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4edca73ec8b44/>).

Додаток Є

Мова навчання в школах України упродовж 1950–2011 рр. Інфографіка.

(Джерело: Як русифіковували Україну за останні 60 років. Інфографіка. URL: <http://radomyshl.info/3038-yak-rusifikovuvali-ukrajinu-za-ostanni-60-rokiv-infografika>).

Додаток Ж

Переважна зайнятість розумовою та фізичною працею російського та українського населення. (в %)

Область	Роки	Розумова праця		Фізична праця		в т.ч. в с/г	
		Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.
Волинська	1959	52,6	9,8	47,4	90,2	7,3	70,4
	1970	50,8	16,1	49,2	83,9	3,8	46,7
	1989	-	19,5	-	80,5	-	33,9
Львівська	1959	56,5	13,3	43,5	86,7	1,8	53,2
	1970	57,6	20,0	42,4	80,0	0,6	26,3
	1989	57,9	29,4	42,1	70,6	0,6	18,2
Рівненська	1959	52,2	9,3	47,8	90,7	8,1	70,4
	1970	48,6	15,0	51,4	85,0	5,4	43,3
	1989	48,8	25,5	51,2	74,5	2,3	31,3
Івано-Франківська	1959	62,9	9,6	37,1	90,3	3,0	59,0
	1970	57,2	15,3	42,8	86,1	4,2	56,0
	1989	-	26,3	-	73,7	-	25,7
Тернопільська	1959	54,6	8,9	45,4	91,7	10,0	75,2
	1970	57,1	13,9	42,9	86,1	4,2	56,0
	1989	-	-	-	-	-	-
Україна	1959	28,8	-	71,2	-	13,3	-
	1970	34,1	21,0	65,9	79,0	-	-
	1989	38,6	29,4	61,4	70,6	4,1	-
Росія	1959	23,2	-	76,8	-	23,8	-
	1970	-	-	-	-	-	-
	1989	35,9	-	64,1	-	6,2	-

(Джерело: Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.).

Етносоціальне дослідження. Наук. ред. Макарчук С. Львів: Центр Європи, 1997. С. 94).

Додаток 3

Посадові оклади додаткової кількості робітників редакції «Вечірній Київ», які забезпечують її дублювання російською мовою

3

ДОЛЖНОСТНЫЕ ОКЛАДЫ
дополнительного количества работников редакции
газеты "Вечірній Київ", которые обеспечат ее
дублирование на русский язык

Наименование должностей	Количество единиц	Должностные месячные оклады /в руб./
Заместитель редактора	1	250
Заместитель ответственного секретаря	2	160-175
Корреспондент	3	120-145
Переводчик	3	120-145
Переводчик-литредактор	1	120-145
Выпускающий	1	120-140
Старший корректор	2	120-130
Корректор	2	100-120
Подчитчик	2	85
Машинистка	4	85-95
Месячный фонд заработной платы		2505

(Джерело: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 3.).